ИЗЪ
долината на р. Арда.

Пѫтни бележки и впечатления
съ илюстрации

СТ. Н. ШИШКОВЪ

ПЛОВДИВЪ
Търговска печатница
1936 г.

УВОДНИ ДУМИ.

Родопската планинска область е най голѣмата въ българскитѣ земи. Въ парижкитѣ договори тя биде наново окастрена безъ огледъ на естественитѣ, географски и стопанско економически нужди и правà на населението ѝ и изобщо на България. Източнитѣ ѝ спускове къмъ коритото на Марица, южнитѣ ѝ къмъ Бѣломорския брѣгъ и западнитѣ къмъ р. Места се придадоха на Гърция, тъй че днесъ само $^4/_5$ отъ цѣлото пространство на тая планина сѫ въ предѣлитѣ на България съ най-важната ѝ и просторна вѫтрешность — долината на р. Арда.

По своето географско мѣстонахождение и мѣстоположение, а така сѫщо и по своя физически и географски строежъ, почва, климатъ и населяемость, Родопската область е обитавана още отъ първичнитѣ предисторически жители, и политическитѣ ѝ господари сѫ били редица въ свѣтовната история: траки, македонци, римляни, византийци, българи и турци. Постоянни жители отъ 15 вѣка насамъ сѫ, обаче, българи-славяни. Така отъ вѣкове тукъ човѣкътъ е оставялъ следѝ отъ своя животъ, но тѣзи следѝ сѫ покрити съ голѣмъ пластъ було, което трѣбва да се махне, да се открие, до колкото се може това, защото, както въ миналото, тъй и днесъ и утре тоя обширенъ планински лабиринтъ, може би, ще има да играе не малка роля въ живота и въ сѫществуването на българската държава, и въ нейната политическа и економическа независимость и свобода. Следователно, налага се не само на държавника, политика и общественика, но и на всѣки носещъ името българинъ да познава и знае добре тая планина, нейната цѣлость и вѫтрешность и нашитѣ въ нея висши държавни и народни нужди, както въ днешното време, толкова повече и за утрешния день, който ни иде. А това може да стане само съ пѫтуване изъ тая область и на мѣстото взиране и всестранно виждане и изучване всѣко селище, всѣка планинска хижа, бърдо и гънка.

Настоящитѣ пѫтни бележки и впечатления съдържатъ виденото и чуеното презъ една малка обиколка въ крѫгъ отъ Пловдивъ до Пловдивъ изъ долината на Арда.

Пловдивъ, 1936 год.

Ст. Н. Шишковъ.

I.

Имената Кърджали и Кърджалия. — Спомени отъ детинство за поминъкътъ на Кърджалийско — Съобщенията въ миналото и днесъ — Септемврийски изгледъ на полето отъ Пловдивъ до Раковски — Гаритѣ Узунджово, Хасково, Перперекъ и др.

Съ името *Кърджали* или *Кърджалѫ* се казва най-голѣмото срѣдищно пазарно поселище въ долното течение на р. Арда, въ източната половина на Родопската планинска область. Името пъкъ *кърджалия, кърджалийка, кърджалийче* и мн. ч. *кърджалии*, носятъ и всички жители мохамедани не само на града, а и въ цѣлата тая часть отъ Родопа, та отъ тамъ и общото на тая страна географско име *Кърджаллъкъ, Кърджалийско*. Хасковци и хасковскитѣ села пъкъ ги именуватъ *дахлия—и*, отъ турското име *дагъ—дахъ*, планина, т. е. планинци.

Тѣзи имена ми сѫ познати още отъ детинство и то не съ лично спохождане тамъ, а съ постоянно виждане и чуване гласътъ на самитѣ жители и произведенията на тая четвъртина отъ обширната Родопска область. Това ставаше така:

Всѣка сѫбота, пазарния день въ моето родно село Устово, Ахѫ-челебийска каза, сега Смоленска околия, идваха десятки кираджии отъ день, два и повече пѫть изъ селищата на Кърджалийско съ натоварени коне и мулета. Тѣ докарваха и излагаха на сергии за продань: едни отъ тѣхъ възмургава планинска дребнозърнеста пшеница; други — въ дъсчени чибури рѣдка жълто-лика халва, наричана *ганджикъ халва*; кртрети—сухи *нацъпени на чекии*, както се казватъ по насъ, круши и ябълки, сушени хошавъ; четвърти—печени отъ особена червеникава плътна пръсть крѫгли съ рѫбове по краищата *тикли*, които надъ перустии се нажизатъ надъ огъня и на тѣхъ се пекатъ *катми, марудници, рогатници* и др. п., както въ разни селища изъ Родопа ги назоваватъ. Това сѫ отъ чисто пшеничено брашно замѣсвани тънки питки, изпечени и намазвани съ прѣсно кравешко или овче солено масло. Това е едно отъ най-любимото ядене на децата и най-бързо и лесно сготвено, което служи и за хлѣбъ, и за готвено ястие.

Та и презъ другитѣ дни на седмицата се чуваха изъ улицитѣ кърджалии да каратъ съ мулетата си подобни тикли, разни плодове и др. п. и съ гласъ да викатъ „*ха тикли. ха круши*“ и т. н. Кърджалии—кираджии съ добитъцитѣ си сѫ сновѣли въ доскорошното минало, па и днесъ не сѫ рѣдкость, и на всѣкѫде изъ Тракия и Северна България чакъ до Дунава.

И най-бедното семейство изобщо въ цѣлата Родопска область се грижи на всѣка цена да има товарно животно, обикновено муле, рѣдко конь или магаре, съ което да си служи и набавя най-главнитѣ потрѣби за живѣене, и ако не своитѣ произведения да кара и продава, то да кираджова съ чужди такива. Кърджалиитѣ сѫ прочути и най-калѐнитѣ кираджии. Кираджийството у тѣхъ бѣше главно занятие преди да се развие и разпространи тютюносѣенето въ селищата имъ.

Името *кърджалия* е широко известно въ българскитѣ земи, въ историята на турската държава и въ владенията ѝ презъ XVIII и XIX в. Кърджалийскитѣ опустошения се помнятъ и приказватъ на всѣкѫде. Може-би, отъ тогава думата *кърджалия* е останала като синонимъ на жестокъ човѣкъ, съ прояви и дѣла лоши, пакостни.

Турцитѣ казватъ, че името *Кърджали* е останало отъ нѣкой си *Кърджи-Али*, горски, кърски властникъ и гонитель на разбойницитѣ криещи се и вързлующи въ страната. Други пъкъ тълкуватъ, че произлиза отъ турския глаголъ *кърдиса*, *кърлдж*, т. е. погуби, унищожи, съвсѣмъ изтрѣби. Има и трето тълкуване: отъ думата *карджжали*, т. е. родени отъ жени българки-християнки, на които мѫжетѣ били избити при завладяване страната отъ турцитѣ анадолци, доведени и заселени тукъ за охрана на първата отоманска столица Одринъ.

За и изъ Кърджалийско се пѫтуваше, дето рекли до вчера, па ще се пѫтува и още не малко врѣме и занапредъ, пакъ само пешъ, или яздешкага съ муле или конь, и то не съвсемъ и безъ известенъ рискъ, а безопасно само за този, който носи символичния знакъ на мохамеданизма: бѣлата или зелената гѫжва надъ червения фесъ на главата, и яшмакътъ, покривалото на лицето на жената, и като поздравяватъ съ думата „*мѐраба*".

Следъ Балканската война въ 1912 год. и Родопскитѣ дълбини се прошариха съ коларски пѫтища между нѣкои отъ главнитѣ и срѣдоточни селища, продължава това и днесъ, а преди нѣкоя година отъ гара Раковски презъ Хасково до гр. Кърджали и Момчиловградъ (Мастанли) пищи вече и лакомотивътъ на желѣзница. И така пѫтуването и въ тоя планински лабиринтъ на Родопската область стана̀ и става полесно, по-сносно, но разбира се, пакъ не за всѣкиго, а за тѣзи, на които кесиитѣ било отъ единъ, или отъ другъ източникъ позволяватъ това.

Бѣше ясенъ септемврийски день и съ още доста чувствителна лѣтна горещина, когато съ моя братовчедъ фотографъ Крумъ Савовъ, живущъ въ Асеновградъ, напуснахме Пловдивъ и съ Свиленградския бързъ влакъ се юрнахме къмъ изтокъ. Слънцето бѣше вече изобилно облѣло съ парливитѣ си лѫчи чаровната Тракийска ширина, изъ която се доприбираше нейното благодатно изобилие на разнитѣ земедѣлски произведения. Погледътъ се спира ту по стърчащитѣ кочани на събраната царевица, ту по тютюневитѣ оголени стебла съ оставени като сирачета дребни и негодни по върховетѣ имъ листца, ту по изугаренитѣ прашни стърнища, очакващи благодатенъ дъждъ, какъвто въ тоя край почти цѣлото лѣто не се бѣ вестявалъ. При все това, равнината, колкото и да е махнала отъ себе си своята зелена и цвѣтна пролѣтна и лѣтна премѣна, тя пакъ се гледѐ като простриянъ безъ край пъстъръ килимъ, прорѣзанъ по срѣдата отъ западъ къмъ изтокъ съ сребристата лента на р. Марица и окрилянъ отъ странитѣ си съ двата планински великана: Стара-планина съ Срѣдногорието на северъ и Родопа на югъ. Неусѣтно минаваме първата гара Катуница, въ последно време станала царица на ягодитѣ, най-ранния плодъ на благословената Тракийска равнина. Следъ нея се редуватъ старинното Папазлий и близкото Садово съ красивитѣ сгради на повече отъ половинъ вѣковното първо българско земедѣлческо училище, сега, кой знае защо, закрито. По-нататъкъ идатъ по редъ красивия и въ ново време бързо порасълъ Борисовградъ, Скобелево и други малки спирки — всички оживени съ движения на пѫтници и разтоварване и товарване на какво ли не споредъ времето: ягоди, дини, златна пшеница и др. зърнени произведения, тютюнъ и пр. и пр. Следъ три часа и нѣщо ненаситенъ погледъ на китната равнина, стигнахме и слѣзохме на гара Раковски, въ която въ недалечно бѫдеще ще стане кръстосване на желѣзницитѣ между Дунавътъ и Бѣло море отъ северъ къмъ югъ, и Цариградъ и западна Европа отъ изтокъ къмъ западъ презъ българскитѣ земи.

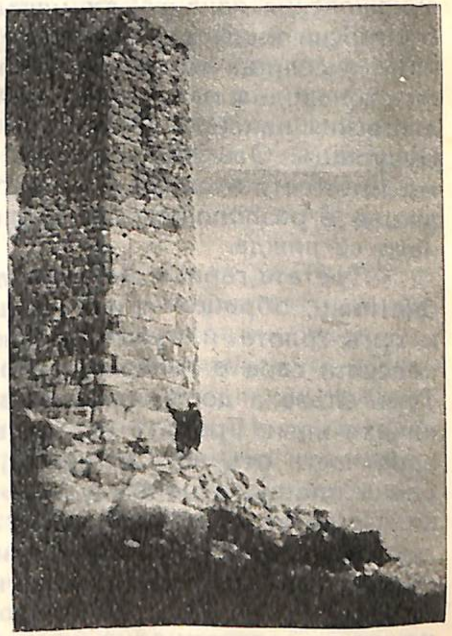
1—Запазила се стена отъ крепостьта Перперекъ.

Тукъ трѣбваше да изчакаме идещия отъ Кърджали влакъ, който не се забави много.

Качихме се. Купетата не бѣха тъй препълнени съ пѫтници, както винаги сѫ пълни по срѣдищната линия: София, Пловдивъ, Свиленградъ. Треньтъ тръгна и започна да се въэвива и криви помежду Хасковскитѣ *ямачи*— спускащитѣ се като слаби морски вълни хълмчета и хълмове, котловинки, малки долинки и обли полянки отъ севернитѣ Родоп-

ски спускове къмъ коритото на р. Марица. Тукъ страната — край е полугола, току-речи цѣла лишена отъ дървета. Рѣдко предъ окото да се мѣрне черна точка отъ дребенъ и разреденъ джбовъ храсталакъ. Сушата и тукъ е била това лѣто дълга и упорита. Изгоренитѣ ниви представляватъ дебела напластена пръсть, като нахвърлена пепель. Зелена трѣвка никжде не се вижда, нито орачъ на ранна есенна орань, която презъ септемврий и октомврий е най-усилената. Та бѣше и празниченъ день — Малка Богородица, може би, и затова кърищата бѣха тъй пусти. По гаритѣ се срѣщаха празднично облѣчени жени, моми и мжже. Тукъ се вижда началото на източно-тракийската носия съ преобладающитѣ си червенъ и аленъ цвѣтове и съ разкошни пъстри престилки съ свойственитѣ си жглови геометрични фигури.

Следъ Раковски за Кърджали започватъ да се редуватъ малкитѣ още не оживени, но кокетни хубави и тихи безшумни гарички по началното продължение на първата презродопска желѣзопжтна линия. Първата гара е *Крепость*, а следъ нея *Узунджово*, старото историческо селище съ прочутия на времето си и съ голѣмо търговско-економическо значение Узунджовски панаиръ, такъвъ не само за цѣлата Тракийска область отъ Бѣло море до Дунавъ, но и за цѣлата тогавашна Турция. Тоя панаиръ е много допринесълъ на времето си и за българското възраждане и единение. На Узунджовския панаиръ сж идвали пжтующитѣ тогава скромни български книжари, отъ които по всички български покрайнини и селища сж се разнасяли първитѣ новобългарски книги съ народна мисъль, наука и духовна култура. На Узунджовския панаиръ сж идвали търговци чакъ отъ Виена и Букурещъ. Отъ 1876 год той е невъзобновяванъ и днесъ само името му и спомени за него сж останали. Селото Узунджово е разположено въ котловина и само малка часть отъ него се вижда.

Третата гара е *Хасково*, а около ѝ сж мочорливи вдлъбнатинки, обработени и покрити съ назрѣло вече зеле. Инъкъ и тукъ голота и сухота околовръстъ господствуватъ. Хасковската гара е най-оживената отъ всичкитѣ по тая линия. Тукъ слѣзоха доста пжтници за града Хасково, но малко се качиха нови. Градътъ е отдалеченъ 2 — 3 километра и само една часть отъ него се вижда, защото е разположенъ не на равна площь, а помежду и по-малки хлъмчета и вдлъбнатинки. По-нататъкъ е гарата *Малево*, около която се мѣркатъ тукъ тамъ по хълмоветѣ малки кжсчета като оазисчета млади горички още на храсталакъ. Отъ последната гара Книжовникъ се вижда едноименното селце, сгушено въ дъното на хлъмъ, отвратително изяренъ, озжбенъ. Навлиза се вече въ сжщинската Родопа и нанадолнището къмъ р. Арда. Тукъ разхвърлени бърдата сж по-високи и съ пѣсъкливо-ронлива,

камениста и гола повърхность, която драще окото на пжтника. Следва гарата *Тамара* и подире ѝ *Момчилово* съ още повисоки вече бърда и хълмове. Минаваме гарата *Мостъ* и първия следъ нея тунелъ. Тукъ вече линията почва да минава и презъ врѣзани по срѣдата бърда и каменисти гънки. Каменливитѣ пазлачища ставатъ отъ гара *Добриново* по-просторни, дето е втория по-малъкъ отъ първия тунелъ. Влакътъ вече стремглаво и съ шумъ пищи и се щура като съсклива змия изъ завоитѣ, прорѣзитѣ и разтлата пресъхнала рѣкичка по брѣговетѣ ѝ съ пѣсъклива и бедна по пространство работна земя, но плодородна и прочута по доброто си качество тютюнъ и вкусна планинска царевица.

Ето ни и въ знатния срѣдневѣковенъ. па, може би, и още по древенъ *Перперекъ*, останки отъ която крепость и днесъ сж запазени по платото и скалитѣ, надвесени надъ малката рѣкичка—долъ, носещъ името тоже Перперекъ-дере, лѣте почти безводна, пресъхнала съвсемъ, ала при проливни дъждове и буйна, и страшна. Освенъ следй отъ крепостнитѣ стени има и отъ постройки, врѣзани въ скалитѣ, а такива сжщо има и отъ стари поселища, каквито сж сжществували на времето си изъ гънкитѣ и подножията на хълмоветѣ. Самата крепость се е намирала при селото *Карамларъ*, което е на дѣсния брѣгъ на рѣката — долъ. Отъ влакътъ се виждатъ малки турски селища по спусковетѣ на Перперекъ, въ нѣкои отъ тѣхъ въ последно време се заселили и по нѣколко български семейства, бѣжанци отъ Западна Тракия, следъ Парижкитѣ мирни договори. Тая бележита мѣстность може да се обходи само пешъ или съ конь, но се иска и време за това. Ние я минахме съ насрещно бързо гледане отъ влакътъ, който на гарата престоява 1—2 минути само и следъ това бързо се губи и вие нанадоле изъ ребрата по нискитѣ хълмове, по гънкитѣ изъ тѣхъ и по пѣсъкливия брѣгъ на самата рѣкичка.

Останки—следй отъ стари изчезнали презъ далечното и мрачно минало селища на всѣкжде изъ обширната Родопска область има много съ запазени многобройни и разни предания, едни мъгляви, смутни, други по-ясни, за събирането на които е нуждно много време и обикаляне всички малки и голѣми селища и колибаци. При нашествието на турцитѣ презъ XIV в. и въ цѣлата Родопска область на ширъ и на длъжъ, заедно и съ окржжающитѣ я полета: на северъ Маричината низина и на югъ Бѣломорската прибрѣжна, населението изцѣло е било българско-славянско. Такова е било и въ днешния Кърджаллъкъ. Въпрѣки силното презъ петь вѣка турцизиране и на тоя край, пакъ сж се запазили до днесъ, както въ населението, така и въ официялнитѣ турски книжа, множество български названия, не само на изчезнали или и сега сжществующи села и мѣстности, но и предания, родови имена и др. подобни. Ин-

тересно е да се знае, че въ опазилитѣ се отъ помохамеданчване български христ. села има родови имена на поколѣния отколешни изъ старитѣ унищожени крепости и селища. Въ с. Устово има днесъ голѣмъ родъ *Перперийци*, *Перперия* и пр., произходящъ отъ Перперекъ, отдѣто сж дошли прадедитѣ имъ, единъ или повече. Въ с. Чокманово, Смоленско, сжществува родътъ *Макрелци*, вѣроятно отъ областьта *Маркелъ*. Въ Устово има и родъ *Маниковци*, може би, отъ *Манякъ*, и т. н. Имената български *Кривусъ* и *Устра* се знаятъ и изговарятъ и отъ самитѣ турци и официялни тѣхни власти.

Отъ гарата Перперекъ се качиха въ влака петь туркини съ две малки деца. По облѣклото си: копринени фереджи, лачени обуща, златни пръстени по ржцетѣ и пр. личеха, че сж отъ видни и богати семейства. Тѣ бѣха ходили на гости при свои близки нѣкжде изъ Перперекскитѣ селища и се връщаха обратно за домоветѣ си въ града Кърджали. Не се криеха отъ насъ мжжетѣ, та свободно заведохме разговоръ съ тѣхъ, особено съ младитѣ, които бѣха твърде свободни, разговорливи и умни жени. Български не знаеха, освенъ по нѣкоя и друга дума, но изглеждаше, че доста разбиратъ. Тѣ знаеха имената на *Перперѐкъ* и *Устра̀*. но само съ понятието *евелденъ калма* — нѣщо останало отъ далечното минало. Не се стѣсняваха съ насъ, мжжетѣ българи, да водятъ свободенъ разговоръ за поминъка, живота изобщо въ тая страна и да сьжаляватъ населението въ тукашнитѣ села по мизерията му, защото тютюнътъ, който е единствения му поминъкъ, отъ нѣколко години е много спадналъ по цена. Позапитахъ ги и инъкъ за животътъ имъ при сегашното политическо положение. Тѣ се хвалѣха, може би, и прикрито, че добре живѣятъ и не виждатъ нищо лошо отъ българскитѣ чиновници.

Минаваме гарата *Срѣдна Арда*. На около пакъ канари съ пещерни дупки като птичи гнѣзда; скални форми, безсистемно нахвърлени, и тукъ тамъ пръснати малки турски селища — махалчинки: *Кадъларь*, *Дюнджуларь*, *Дамгуларь* и др. съ типичнитѣ планински каменни кжщи върху сжщата сипеста пѣсъклива почва, съ неправилни дворища, пръстьта имъ тукъ тамъ подпряна съ разкривени изтърбушени каменни сухи зидчета и безъ ни едно дръвче, ни едно цвѣтенце и зеленинка. Всичко това бие въ очитѣ на неподатность, безразличие и безгрижие въ живота, съвършена липса на усѣтъ къмъ красота, а още по-малко къмъ здравни нужди.

Такова е напълно отъ вѣкове турцизираното въ източнитѣ краища на Родопската область население, на което по всички посоки и начини въ ново време се действува надъ него, че то е временно за живота тукъ.

Следъ двадесетина минути минаваме и гарата *Широко поле*, кой знае, защо ѝ дадено името широко, вѣроятно, че врѣдъ обширния и гжстъ отъ бърда, склонове, нарѣзи и

2 — Изгледъ отъ днешния градъ Кърджали — часть отъ срѣдищнитѣ му нови сгради и улици.

скали Родопски лабиринтъ, подобни като гнѣзда по-голѣмички равни котловинки рѣдко се срѣщатъ. Това е единъ видъ малко по-отворено поленце — равнинка, обкржжена не съ твърде голѣми висоти, и въ дъното на която се гледѣ пакъ друго турско селце, *Сюрменлеръ*, тоже прорѣдчено съ нѣколко бѣжански български семейстаа, а подъ него се издига скалистъ конусобразенъ връхъ, носещъ името *Хисаръ алтж*, т. е. подкрепостенъ хълмъ, съ следи отъ старинна крепость.

II

Градътъ Кърджали. — Население. — Околность. — Пороища и залесяване. — Старото и днешното Кърджали. — Тютюново производство. — Пазарь и панаиръ. — Занаятчийство — Културенъ и народностенъ възходъ. — Кърджали сѣдалище на область въ Източна Родопа.

Къмъ 4 часа следъ обядъ ний бѣхме вече въ града Кърджали, който между всичко друго ново нѣщо у него, се краси още и съ хубавия си желѣзопжтенъ мость на р. Арда. Гарата е вънъ отъ града на 3 килом., вѣроятно, толко-

кова отдалечена по технически причини, защото сигурно тукъ е намѣрено по-здраво и удобно мѣсто за желѣзния мостъ надъ рѣката за Момчиловградъ (Мастанли). Шосето отъ гарата до града е добро, ала е доста прашно, защото движението по него е не малко. Спрѣхме се въ малкия хотелъ „Тракия“ въ голѣмата чаршийска улица у братя Чунчеви, Златоградчени, уютенъ, съ образцова чистота и прислуга, качества съ каквито златоградци въ Родопската область сѫ прочути.

Кърджали е най-голѣмиятъ въ тоя моментъ градъ въ цѣлата вѫтрешность на Родопската область съ надморска височина 400 — 600 метра. Той е не старо селище, споредъ преданието е образувано отъ *сая* за овце. До Балканската война едва ли е ималъ 2000 жители, презъ 1920 год. е билъ съ 4417 жители, а презъ 1934 г. е ималъ 7809 жители. Та и околията му въ сравнение съ другитѣ околии е многолюдна, трета въ областьта — надъ 44,000 жители въ 714 кв. килом. и срѣдна гѫстота надъ 70 ж. на кв. километъръ. Той постоянно и бързо расте и се разширява главно къмъ южна, западна и северна посоки. При сложното и по-голѣмо разчленение на Източна Родопа, въ рѣчнитѣ долини на които се намиратъ по-вече и по голѣмички котловини, въ видъ и строежъ на малки поленца равнинки, Кърджалийската котловина е доста голѣма, и градътъ, следователно, има физико географскитѣ условия да се разширява и бързо, и много. Още като се залѣзе отъ гарата Раковски въ хълмиститѣ северни спускове на С. Източна Родопа и отивате за вѫтрешностьта имъ, срѣдищната — Ардиния басеинъ, вий се намирате и движите напредъ всрѣдъ единъ геоложки строежъ и особена външна повърхность. Това е единъ съ невидими краища океанъ ту отъ ниски, ту отъ по-високи бърда и малки вериги, кръстосани и де по-силно, де по-слабо врѣзани въ по отворени, или въ по-тѣсни клисурести рѣки, долове и суходолия и на всѣкжде съ разрушими скали, чисти пѣсъчници и др., които сѫ тъй пригодни за пороища. Еднъжъ изсѣчена до коренъ гора, или опожаренъ храсталакъ, буйнитѣ дъждовни валежи и градоносни бури свличатъ пръстената обвивка и се оголи, озжби отвратителния скелетъ на пустующата земя—теренъ. Тая картина е най-очебиюща, най-голѣма, просторна въ източната половина на Родопската область, а най-малко слаба е въ западна Родопа и донѣкждѣ въ Срѣдна. Тя е дѣло главно на невежеството у населението, влошенитѣ отъ половинъ вѣкъ насамъ помънъчни условия и отъ небрѣжностьта и неподвижностьта на властьта, нейнитѣ органи и най-после политическото положение следъ договоритѣ въ Берлинъ презъ 1878 г. и Парижъ въ 1919 год.

Рѣката Арда тукъ е въ своето долно течение, разтлата по широко насипано съ пѣсъкъ корито. Лѣте е малководна, ала въ дъждовно време, градоносни бури и при топене снѣговетѣ изъ обширния й басеинъ е и страшна, буйна, и

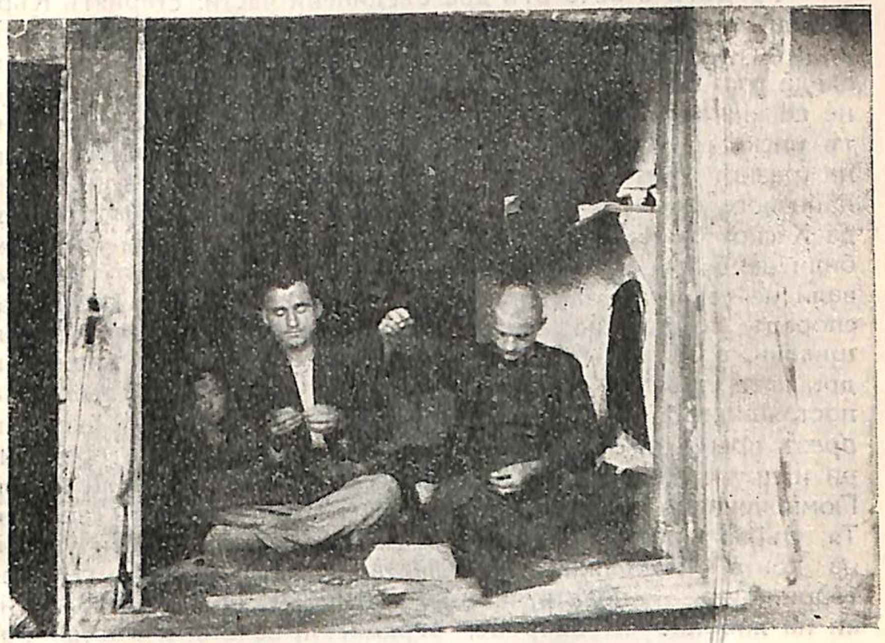

3. — Устовецъ и Петковецъ, шивачи въ гр. Кърджали.

пакостна, а особено нейнитѣ въ Кърджали притоци—долчета *Кадънско* и *Царювско*. Презъ 1931 и 32 год. на града сѫ нанесени загуби отъ поройнитѣ наводнения и градобитнина за повече отъ 10 микиона лева. Това некрасиво положение създава на града Кърджали голѣми грижи и разходи по укрепяване тѣзи страшни пороища. Напоследъкъ се е притекла на помощь и държавата. Кърджали съ цѣлия тъй обезлесенъ край е причисленъ къмъ укрепителната инспекция въ Пловдивъ, която урежда въ Кърджали горски разсадникъ отъ 30 декара, отъ който ще се получаватъ разсадни фиданки предимно на широколистни годни за климата, почвата и цельта дървета. Кърджали съ околията има 714 кв. километра пространство, което съдържа 20,000 декара държавна гора, 180,000 дек. общинска и само 2300 дек. частна. Всичкото това пространство е изгубено въ пороища и ярове, суходолия, въ голоти и закелевяли оазиси, за укрепяването и залесяването на които се налага бърза, системна и скжпа работа. А отъ подобна укрепителна и лесокултурна дейностъ се нуждае и цѣлата обширна Родопска область, де повече, де по-малко. И нека се надяваме, че младитѣ интелигентни и специалисти лесовъди, начело съ своя енергиченъ началникъ инспекторъ г. Аджаровъ, ще преодолѣятъ въ тая си непосилна борба отъ една страна съ природнитѣ стихии, а отъ друга съ невежество, предразсждъци, оскждни срѣдства и други наши си домашни неджзи и въ тоя случай.

Градътъ е вече отъ две съединени части: стариятъ Кърджали е западно при бърдото *Чамъ-сьртж,* т. е. боровъ хълмъ, нѣкога покриванъ съ борова гора, а сега не само следа отъ боръ нѣма, но и друго какво и да било дръвце не се вижда нѣкжде и наоколо му. Тукъ се намиратъ старитѣ ниски дъсчени цѣли отворени дюкянчета и работилници на разнитѣ занаятчии, току-речи всички българи-християни, най-много отъ Ахж челебийскитѣ (Смоленски) села и отъ града Хасково. Преди Балканската война часть отъ тѣхъ сж били непостоянни, а приходещи, които сж идвали и престояване не семейно въ града отъ 5 до 10 месеца въ годината, споредъ сезона на занаята имъ — зиме и есень абаджии, шивачи, а лѣте и пролѣть: зидари, калайджии, бакърджии и др., като едни сж оставяли калфи или съдружницитѣ си и за постоянно, а други сж затваряли дюкянитѣ и работилницитѣ си презъ време на отсжтствието си. Въ пазаренъ день праматари и други пжтуващи търговци—сергиджии сж идвали и отъ Гюмюлджина. Новата половина отъ града е къмъ гарата. Тя бързо расте и е планирана съ широки прави улици, на които продължава настилката имъ съ чакълъ и съ тротоари. Тукъ е новата чаршия съ нови красиви постройки на жилища съ дворове, огради, дръвчета и цвѣтя. Редомъ съ тѣхъ сж и разнитѣ нови занаятчийски дюкяни, магазини, бакалници, гостилници, кафенета, хотели, тютюневи складове, обществени учреждения и др. Тукъ е и новата окржжна палата, въ която сж настанени нѣкои отъ държавнитѣ учреждения и общинското управление. Тукъ е и военния клубъ, училищата, болницата, затворътъ и др., а новопостроената черква съ хубавитѣ си камбанария и градина — дворъ около ѝ е гордостьта на града, и въ малко отъ другитѣ наши градове би се намѣрила такава. Презъ 1922 год. сж построени първитѣ две християнски български кжщи: на г. Граматиковъ и на г. Василъ Харитовъ отъ с. Макри, Гюмюлджинско. По-рано до Балканската война и мисъль да се допусне християнска сграда не е можело да има. Сега новитѣ и хубави постройки никнатъ като гжби и украсяватъ града.

Главниятъ поминъкъ въ днешното време въ цѣлата не само Кърджалийска, но и въ цѣлата Родопска область, съ малки изключения само въ срѣдната и западната ѝ части, дето преобладаватъ иглолистнитѣ гори, е тютюневото производство, което годишно само въ гр. Кърджали и околията му достига около 1 милионъ килограма, а въ седемьтѣ околии въ Ардината долина, които съставяха двата бивши вжтрешни Родопски окржзи: Пашмаклийски и Мастанлийски, а именно: Кърджалийска, Момчиловградска, Крумовградска, Ивайловградска, Ардинска, Златоградска и Смоленска, производството тютюнево е достигало и до 7 милиона килограма.

Това извиква и много тютюневи работници, които отъ

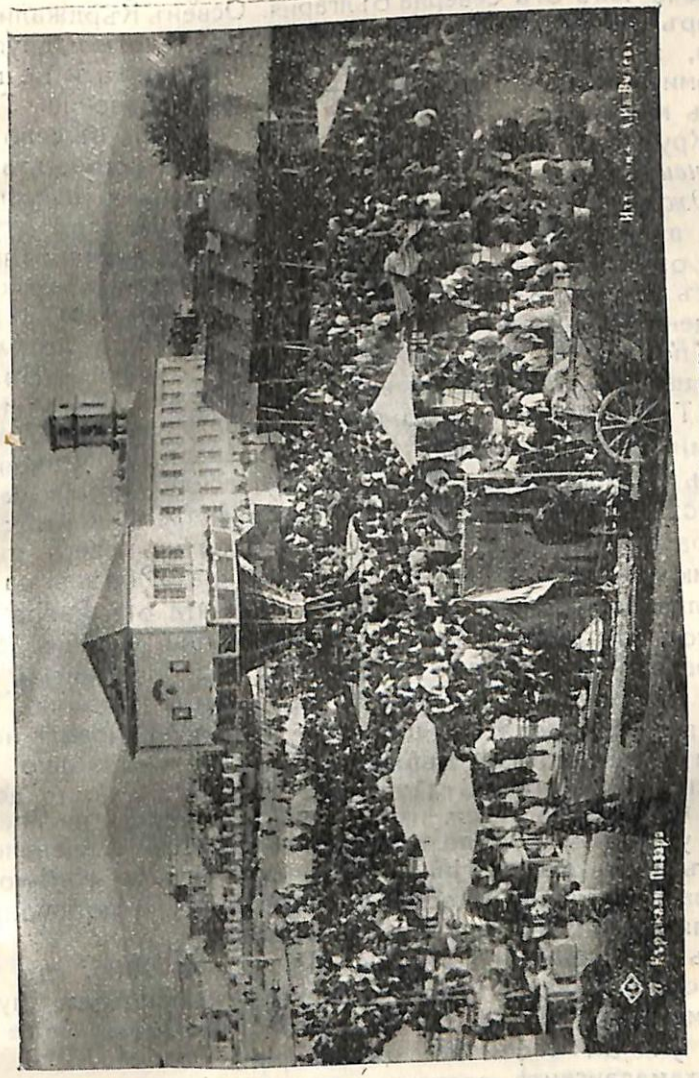

4 — Пазарьтъ въ гр. Кърджали.

града и другитѣ околни селища достигатъ до 3000 души презъ пролѣтьта, лѣтото и есеньта, а презъ зимата спадатъ до 1500 души. Всичкитѣ сж мѣстни жители: турци, българо-мохамедани и българо-християни и току-речи всички сж и сами производители въ мѣстожителствата си, дето иматъ кои повече, кои по-малко земя, обработването на която изцѣло, може да се каже, става отъ женския полъ и маловъзрастнитѣ деца въ семейсвата. Два пжти въ седмицата става доста оживенъ пазарь въ града, а презъ септемврий всѣка година има и тридневенъ панаиръ, на който идватъ продавачи—сергиджии и

купувачи чакъ отъ Северна България. Освенъ Кърджалийския панаиръ въ вжтрешностьта на областьта ставатъ и други панаири, които вънъ отъ традиционни, все иматъ и не малко економическо и обмѣнно за страната тукъ значение. Такива сж: въ мѣстностьта *„Каяджика"* презъ м. юний, въ село *Плъвна*, Крумовградско, презъ м. августъ, въ мѣстностьта *„Чамуръ-чешме"* и въ *с. Долно Луково*, сжщо презъ августъ; въ *с. Лъджа* и въ *с. Пелевунъ* презъ септемврий; при *Крумовградъ*, въ *с. Устово*, Смоленско, и въ самия Момчиловградъ презъ октомврий и свършва панаирния сезонъ презъ ноемврий съ панаира въ *с. Джебелъ*, Момчиловградско. Успѣхътъ и значението на тѣзи панаири щѣха безспорно да бждатъ много по-голѣми, ако границата отъ и за Гърция — Бѣломорието на югъ, не по наша вина, не бѣше китайска стена.

Така Кърджали като търговски пазаренъ и стопанско-економически центъръ въ източната часть на Родопската область е известенъ, а желѣзницата засили неговия успѣхъ. Разположенъ на важенъ презпланински пжть, който съединява града Хасково и Маричината низина на северъ съ града Гюмюлджина и Бѣломорската равнина и брѣгъ на югъ, а въ близкото бждеще и свързване линията отъ Раковски съ Михаилово, Кърджали има усигурени всички условия бързо да напредва и да се издига не само търговско-стопански, материално, но още по належаще и народностно-културно. Той е вече и важенъ кредитенъ центъръ. Освенъ клоноветѣ на Народната и Земледѣлска държавни банки, отъ нѣколко години е основана и мѣстна Популярна банка, на която добрия успѣхъ и кредитность сж известни и се дължатъ на енергичното ѝ управително тѣло и нейния още отъ създаването ѝ сржченъ директоръ г. Никола Дѣлчевъ. Тя има голѣмо значение за занаятчийския еснафъ, търговцитѣ и тютюнопроизводителитѣ въ града, па и въ околията.

Въ ново време следъ Съединението въ 1885 год. Кърджали стана и важенъ турски воененъ-пограниченъ пунктъ и мохамедански такъвъ. Въ откритото и тукъ медресе се прибирали ученици-софти изъ цѣлия край, особено отъ българо-мохамеданскитѣ селища, и се готвѣли за ходжи, мезини и др. служители и крепители на исляма.

Днесъ тоя нашъ новъ и хубавъ градецъ е и надежденъ и важенъ въ източната часть на обширния Родопски лабиринтъ. Има книжарници, печатница и се издаватъ доста вещо и полезно списвани три вестника: **„Арда", „Ардена дума" и „Бѣло море"**. Има и читалище съ добъръ театраленъ салонъ; има и почти всички видове културно-просвѣтни, спортни и благотворителни дружества. Тукъ е и сѣдалището на архиерейското намѣстничество за тоя край и мюхтийството, а висшата наша духовна власть го готви за сѣдалище и на нова епархия съ митрополитъ на чело.

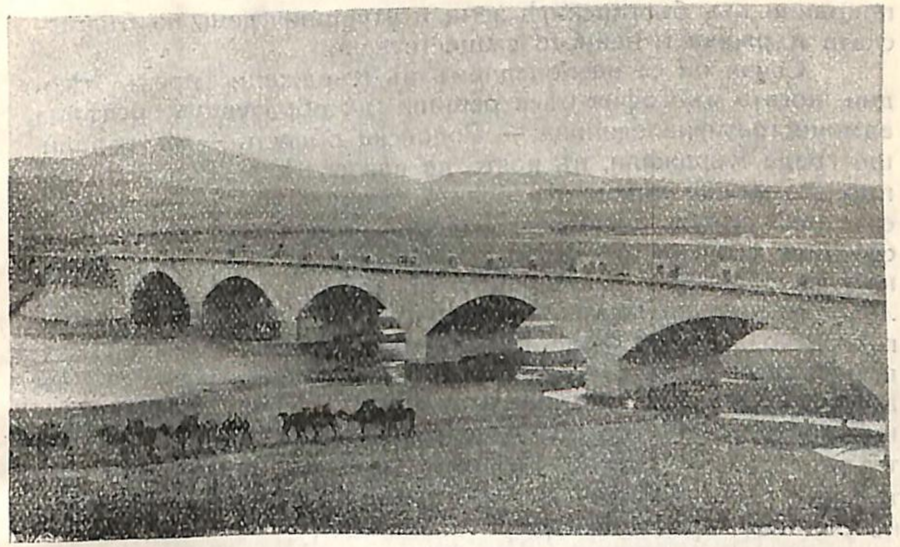

5 — Желѣзопжтниятъ мостъ надъ р. Арда въ гр. Кърджали.

Преди Балканската война бѣше немислимо да има българско училище въ Кърджали, та и нѣмаше условия за това: на постоянно мѣстожителство български семейства липсваха. Сега, освенъ първоначалното училище и прогимназия, има и гимназия смѣсена. А би трѣбвало да има и нѣкое професионално, отъ каквото града и околията иматъ нужда.

Правителството тая година бѣше на пжть да поправи една грѣшка, а именно, като наново откри и възвърна окржжното управление въ областно, но следъ малко пакъ го закри, като остави само областния сждъ. Физико-географскиятъ строежъ на цѣлостно земена Родопската область и нейното въ днешния моментъ политико-етнографско и стопанско-економическо положение налагатъ едно дѣление на три отдѣлни административни и културно-стопански единици: източна съ Кърджали на чело, срѣдно-родопска (Смоленска) и западно-родопска съ Неврокопъ срѣдищно сѣдалище. Презъ тѣзи три центра сж тритѣ вертикални напрѣчни изходни и входни пжтя за нашата южна граница и отъ тамъ за Бѣломорието, кждето е животътъ на цѣлото родопско население. Тѣзи срѣдищни селища и никакъ да не сжществуваха трѣбва да се създадатъ, да се издигнатъ и затвърдятъ въ три главни мощни народностни и културни свѣтилници и силни опори въ нашитѣ южни покрайнини. Никакви економии, още повече пъкъ нѣкакви други мѣстни, лични на отдѣлни селища интереси не бива да спиратъ тѣзи грижи, държавнически схващания и народностенъ дългъ за тъй върховнитѣ народни държавни и политико-економически нужди на тѣзи

покраини отъ българскитѣ земи и утрешния день на българската държава и нейното сѫществуване.

Случи ни се да попаднемъ въ Кърджали презъ тѣзи дни, когато въ София бѣха решили да образуватъ отдѣлна административна единица — Родопска область — съ сѣдалище града Кърджали, въ която да влиза цѣла Родопа. Препирнята между нѣкои отъ новитѣ кърджалийски граждани отъ една страна, и кореняци добре познаващи страната си срѣднородопчани отъ друга, бѣше станала доста разгорещена и се свеждаше до народната пословица: *„поискала камилата рогове, та изгубила и ушитѣ си“*. Та това следъ много кратко време и стана. Едва откритата область се закри и причисли пакъ къмъ Старо-Загорската. Естествено, че въ това време случайни пѫтници отъ другитѣ родопски покрайнини да скитосватъ изъ Кърджалийско, не можеха да бѫдатъ твърде приятни гостени. При все това, ний прекарахме два три дни и напуснахме това бързо възходеще напредъ източно родопско градче съ добри впечатления отъ всичко видено и чуто и съ изкренно желание, ако е здраве и животъ отъ Бога, и втори пѫть за повече време да му гостуваме и пиемъ ледения му и вкусенъ *айрянъ* — мѫтеница, родопското шампанско, което съ родопския царевиченъ качамакъ, планинския въздухъ и не суетенъ мнимъ *културенъ* животъ дава столѣтницитѣ съ чистото и здраво семейство, което е силата и на народъ, и на държава.

III

Момчиловградъ (Мастанли) — Мѣстоположение и околность.—Пазаренъ день. — Въ джамията.—Медресета въ сборнитѣ села. — При Терзьоренцитѣ обущари. — Бѣжанци изъ Западна Тракия. — Бързиятъ развой и на Момчиловградъ.

На третия день сутриньта съ влака минахме по красивия желѣзопѫтенъ мостъ надъ р. Арда и за двадесетина — тридесеть минути слѣзохме въ Мастанли, сегашното му ново име Момчиловградъ. Тукъ е последната гара на източнородопската презбалканска желѣзница, която рано или късно трѣбва да продължи своя пѫть за Бѣломорския брѣгъ на югъ.

Момчиловградъ се намира въ долината на най-голѣмия дѣсенъ Ардинъ притокъ, *Соютли чай*, или *Соютлийка*, 2 километра отъ брѣга й. Тя събира водитѣ си отъ севернитѣ склонове на Гюмюлджинския Карлъкъ, дадено му въ последно време ново име отъ гърцитѣ, *Станàта*, и по гръцки измѣрвания 1464 м., а по досега знаенъ надъ 1900 м. надморска височиня най-високия му връхъ. Отъ Момчиловградъ шосето се раздѣля въ две посоки: едното на изтокъ за Ивайловградъ (Ортакьой) и Одринъ, а другото на югъ презъ сѣдловината — проходъ Маказътъ за Гюмюлджина. Околностьта

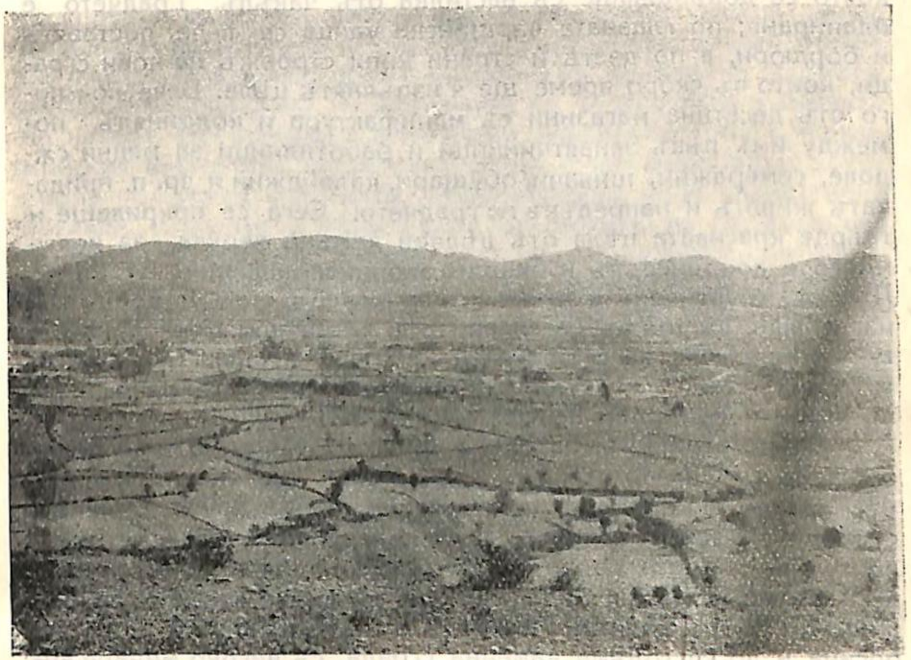

6 — Изгледъ на Момчиловградъ (Мастанли) и котловината му.

тукъ между р. Арда—рѣкитѣ Соютлийка и *Бургасъ* къмъ изтокъ се казва *Султанъ—ери*, т. е, Султанска, царска земя, а името на градчето отъ нѣкоя си Местане ханъмъ, та Местанли или Мастанли. Тукъ сѫ живѣли знатни турски бееве, които сѫ имали голѣми конаци—жилищни сгради, а до 1881 год. градчето е било и казалско сѣдалище съ каймакамъ, кадия и другитѣ казалски учреждения.

И Момчиловградъ е разположенъ въ не голѣма котловина отъ не съвсемъ равна поляна, както е и Кърджали, и съ сѫщата пѣсъклива почва. Погледътъ се шири и впира по окрѫжающитѣ близки безредно разхвърлени, разноформени и не много високи чукари, скали, варовникови бърда, гънки и нарѣзи, едни тоже досущъ оголени, други плешиви и озѫбеви съ ярове и сипеи. Много нарѣдко, и то само на южнитѣ рѫтове, се малко повъзрадва окото отъ прошаренитѣ тукъ тамъ като малки оазисчета китни горички и дребенъ храсталакъ,, още съ запазенъ есененъ зеленъ ликъ, но вече съ първитѣ жълтѣещи листа. На северъ отъ градчето на далечъ около 8 — 10 килом. нѣкжде въ скрититѣ гънки се копае *охра*, която въ незначително количество презъ Момчиловградската гара се разпраща изъ вѫтрешностьта на България за мѣстнитѣ нужди.

Отъ гарата до срѣдището на сега резвиващето се градче, кѫдето е чаршията, е отворена широка и права улица,

която се довършваше съ настилка отъ чакълъ. Градчето е планирано; по главната чаршийска улица се вече поставятъ и бордюри, а по двѣтѣ ѝ страни кипи строежъ на нови сгради, които въ скоро време ще я изпълнятъ цѣла. Вече по-много отъ десетина магазини съ манифактура и колониялъ, помежду имъ пъкъ занаятчийници и работилници за медни сѫдове, семерджии, шивачи, обущари, калайджии и др. п. придаватъ животъ и напредъкъ на градчето. Сега се покриваше и твърде красивата цѣла отъ дѣлани камъни черква, за която много е допринесълъ и бившия околийски началникъ г. Райчо Лѣвовъ, енергиченъ и деятеленъ райковецъ, и съ помощьта и на еснафа, състоящъ се главно отъ смоленци. Котловината и тукъ бѣше вече въ своя есененъ ликъ: изсъхнала, пожълтяла трѣва, губяща се въ сухата на прахъ обърнала се почва, черни угари и прибрани всички земни произведения.

Бѣше вторникъ, пазаренъ день, и пазарьтъ бѣше доста оживенъ отъ пазаргати, но само мѫже, изъ околнитѣ селища, махали и колибаци. Едни идватъ пешъ, други съ коне, споредъ случая и нуждитѣ, а трети и съ кола, ала много малко такива, защото коларски пѫтища по страничнитѣ спускове и бърда нѣма, па и надали още за дълго време за въ бѫдаще би могло да има. Пазарьтъ е около джамията, нова варосана и доста голѣма каменна сграда, съ високо минаре-викало и съ дворъ, обграденъ съ зидъ, и съ чешма съ изобилна вода, за да задоволява религиознитѣ молитвени нужди на богомолцитѣ мохамедани.

Още предния день въ Кърджали имахъ честьта да се запозная съ енергичната и интелегентна журналистка редакторка и издателка на мѣстния седмичникъ в. *„Арда“*, г-жа Мара Михаилова, на която постоянното мѣстожителство на семейството ѝ е въ Момчиловградъ. За голѣма радость и изненада се указа, че тя е отъ родопски произходъ, потомка-правнучка по майка на Устовския едновремешенъ безстрашенъ и пръвъ борецъ срещу фанариотщината въ цѣлата Родопа и водачъ на българщината презъ миналия XIX в., а по бащa отъ будното и юначно тоже родопско село Сачанли, Гюмюлджинско. Съобщителна, пъргава и добре владѣеща и турски езикъ, г-жа Михаилова познаватъ и уважаватъ въ цѣлия източно-родопски край. Тя е голѣма психоложка и има достѫпъ и приятелство въ турския харемъ тукъ, следов. познава най-добре живота и състоянието на турското население. Безъ нейнитѣ услуги азъ не бихъ могълъ много нѣщо да узная за бита и общото положение на тоя родопски край, който за пръвъ пѫть въ живота си лично спохождахъ и виждахъ.

Моята почить и благодарность къмъ тая неуморима и пъргава мисионерка на българското дѣло въ тоя тъй важенъ край.

Влѣзохме съ г-жа Михаилова въ двора на джамията и

се спрѣхме за малко. Имаше доста богомолци, между които и българо-мохамедани. Едни си правѣха обикновеното миене на рѫцетѣ и краката, други влизаха въ джамията, а трети, завършили *намазътъ* — молитвата си — излизаха и отиваха на пазаря. Потърсихме и намѣрихме *мютевеллията*, т. е джамийския настоятель, а тѣ бѣха трима стари бѣлобради хора, добре облѣчени, спретнати, едни свѣнливи, но съ изпитателни погледи, и съ чисто бѣли чалми на главитѣ си. Поздравихме ги, указа се, че само единия отъ тѣхъ бѣше българо-мохамеданинъ, а другитѣ двама бѣха чисти турци-кърджалии и съвсемъ слабо разбираха български. Дадохъ на най-стария нѣкой левъ съ молба да купятъ спермацетови свѣщи за джамията, като *ибадетъ-ери* — Богомолно свещено мѣсто, та Аллахъ да ни закриля по пѫтя. Това имъ направи впечатление, и като че ли нѣщо се премахна отъ душитѣ имъ, увеличи любознателностьта имъ къмъ насъ и ме запитаха, отъ кѫде сме, кѫде отиваме и да не би да сме търговци на тютюнъ. Какво имъ каза на страна г-жа Михаилова, неможахъ да чуя, обаче, веднага ни заобиколиха десетина други богомолци съ почтително държане се къмъ насъ и нѣколцина се обадиха и на български. Тѣ бѣха българо-мохамедани, дошли за пазаръ изъ близкитѣ села.

Влѣзохме и въ самата джамия, която бѣше постлана съ рогозки, наоколо съ голи стени, чисти-варосани, цѣла свѣтла и доста приветлива. Само въ дъното на източната ѝ стена личеше съ едри черни турски букви нѣщо написано, обикновено отъ корана. Единъ ходжа свитомъ на колѣне при стената гласно съ пѣене четѣше отъ корана, спираше отъ време на време пѣенето и обърнатъ съ лице къмъ десеткитѣ тоже смирено колѣничили богомолци, тълкуваше на последнитѣ прочетеното. Други въ по-последнитѣ редици продължаваха да се откланватъ.

Въ цѣлата родопска область населението е разпръснато въ малки селчинки и колибаци съ по 3—5 и 10-на кѫщи на едно мѣсто, отдалечени съ по 1—2—3 и повече, споредъ характера на мѣстото, километри едни отъ други, и то презъ бърда, канари и долове. Въ снѣжни тежки зими всѣки колибакъ и селчинка ставатъ съвсемъ не съобщителни, и каквито и колкото всѣко семейство при най-усиленъ денонощенъ трудъ е можало да припечали и приготви храна и нагуда за нуждитѣ си и за добитъка си, съ това преживѣва презъ лошото зимно време. Така уединени и отдалечени отъ по-голѣмитѣ села, всѣка махаличка се грижи да си има и една свободна обща стая — *ачикъ одая* — постоянно отворена, въ която мѫжетѣ презъ зимнитѣ дълги нощи се събиратъ на приказка, пъкъ деня, особено въ петъчни и рамазанни дни, си правятъ молитвитѣ, като сѫщевременно ходжата, постояненъ или пѫтуващъ, събира и малкитѣ деца и ги учи, какъ

7. — Джамията и часть отъ пазаря въ Момчиловградъ.

да се молятъ и кланятъ, споредъ учението на корана. Така тѣзи общи стаи служатъ едновременно и за *мечети*—малки молитвени домове и училища, а свръхъ всичко това тѣ сж и странноприемници, благотворителни домове, въ които случайния или не пжтникъ и беднякъ може да спре, да пренощува и да получи отъ жителитѣ и храна за себе си и за добитъка си, ако има такъвъ.

Само въ голѣмитѣ села има съградени нарочно за религиозната си цель джамии съ викала — минарета. Тѣ сж единъ видъ и общи сборни, които служатъ и за околнитѣ селчинки и колибаци, отъ които въ петъченъ, па и въ другъ, особено пазаренъ, день идватъ едновременно и да си купятъ или продадатъ нѣщо. Направената въ джамията молитва и при по-учени и по-правовѣрни ходжи и имами, отъ които да чуятъ и поучение и проповѣдь, се има за нѣщо завършено, по-прието отъ Аллаха и по-ползоносеще. Но освенъ това, въ джамията се намира и ревностния надзоръ и бдителность на духовницитѣ, а чрезъ тѣхъ и съ тѣхъ и на свѣтскитѣ политически турски власти, за да се спазва и живѣе въ духа на мохамеданизма, а богомолцитѣ да се представятъ, че сж правовѣрни и преданни пазители на корановото учение и на султанската власть.

Както въ мечетитѣ, тъй и въ джамиитѣ жена не влиза. Тя може да придружи мжжа си, или сина си и брата си, ала

само за пазаруване, ако е пазаренъ день, кждето е сборната джамия. Въ по-ново време презъ времето на *рамазана* въ мечетитѣ се свикватъ въ опредѣленъ часъ само женитѣ, кждето и тѣмъ *вази*—поучава ходжата въ правата вѣра и живѣене по нея.

Въ такива сборни селища има непремѣнно при джамията и духовно училище — *медресе* — въ което на пансионни начала се прибиратъ отъ малки момчета, за да се научатъ да четатъ и пишатъ на турски, а най-главното да знаятъ по-основно учението на корана и впоследствие и тѣ самѝ да бждатъ ходжи, имами, мезини и др. мохамедански служебни лица, или и свободни, но все крепящи мохамеданския вѣрски култъ и турското политическо господство. И въ Момчиловградъ по-рано е имало медресе.

Така и това градче е отдавна такова мохамеданизирано срѣдищно поселище, макаръ и само по себе си не голѣмо, а малолюдно. До Балканската война едва ли е ималъ нѣколко стотинъ жители; презъ 1920 год. е билъ съ 957 ж., а въ 1934 г.—1792 ж., т. е. едно увеличение съ 6% срѣдно годишно. Момчиловградъ съ околията си има 497 кв. клм. съ 29,715 жители, споредъ преброяването презъ 1926 г. и съ срѣдна гжстота 60·1% на кв. клм.

Излѣзохме отъ джамията и оградата ѝ и тръгнахме изъ пазаря. Пазарь като всѣки такъвъ изъ цѣлата область: на голата земя на открито въ безредие сергии съ разни зеленчуци, овощия, грозде, шити алатурка мжжки дрехи, манифактурии, царвули и др. т. На една страна въ изобилие накачено овнешко и козе месо (турцитѣ съвсемъ малко и рѣдко ядатъ говеждо месо); на друга страна живъ добитъкъ за продань и т. н. Малки дъсчени навеси, прости и открити има на една страна за излагане и запазване стокитѣ въ дъждовно време. Подъ такъвъ се натъкнахъ на три четире сергии съ прочутитѣ въ цѣлата Родопска область и въ Бѣломорието *терзьоренски папуце*—емении, мжжки женски и детски отъ черенъ мѣстенъ мешинъ и гьонъ и съ типични нашивни краски. Мешинитѣ-сахтяни и гьоноветѣ по старъ първобитенъ начинъ се изработватъ тукъ въ самото село. Всѣко семейство си закупва говежди и кози кожи и само ги изработва на гьонъ и мешинъ. Терзьоренъ е голѣмо българо-мохамеданско село въ подножието на Гюмюлджинския Карлъкъ. Отъ далечно минало време цѣлото е занаятчийско — обущарско село и изработванитѣ въ него обуща се разнасятъ и славятъ съ здравината си по всички пазарни селища. Спрѣхме се на тѣзи сергии и не можахъ тъй лесно и бързо да се раздѣля отъ тѣхнитѣ добродушни стопани: здрави, съобщителни, вежливи, честни и добросъвестни хора. Запознахме се и имъ казахъ, че съмъ отъ *Четакъ*: такова е турското име на родното ми село Устово и съ това име е известно въ

8. — Терзьоренци — обущари на пазаря въ Момчиловградъ.

цѣлата область. „*Че^{а} аку си аттàм? Хóдили сме^{а} млджиш на пазар, алà се^{а}га не^{а} нòсе^{а}т нàше^{а} стока*“, ми отговориха и като че ли станахме роднини и приятели, та се отпуснаха по свободно къмъ насъ. „*Ище^{а} ми са да купе^{а}м е^{а}дѝн армагàн за мое^{а}-та бàба ут вàшисе^{а} еменѝи*“, имъ казахъ и взехъ единъ чифтъ женски обувки и питамъ, какво струватъ. Обаче, преди да ми отговорятъ, единиятъ отъ тѣхъ ми ги взе и почна да ги огледва, па ги тури на страна и ми каза: „*че^{а}кай, ефèнди, не^{а} со^{а} за тéбе^{а}: ѝмат мàлку кусурче^{а}к ей тус*“. и ми подаде другъ чифтъ, следъ като грижливо ги добре обгледа. Кусурътъ на първитѣ билъ една малка стърготинка, образувана отъ търкането въ върбовия кошъ при карането имъ съ мулето отъ село.

Веднага ми хрумна на ума за една хубава колонка за „Бележки на деня“ въ в. „Миръ“ и „Слово“, да видятъ нашитѣ съвременни *културни* хора, каква самобитна не школна и парадна културность се пази още изъ дивитѣ, но дивни и чисти дебри на некултурната Родопа.

Продължихъ беседването си съ тѣзи добри хорица, едни съ бѣли чалми старци, а други съ фесове по-млади, които тукъ при самата граница преобразованията на Млада Турция не ги долавя.

— *Амѝ как сте^{а} се^{а}вакана* (сега) *с ге^{а}ченмéка, прадàвате^{и} ли врѝт'че^{а}ка* (всичката) *стóката си?* ги запитахъ.

— *Е-ех, че^{а} ке^{е}нà* (какво) *да ти кàже^{а}ме^{а}, ефенди? Ме^{а}но^{а}, аткóле^{а} ме^{а}но^{а}* (отдавна мина) *а нуй* (онова). *Хéле^{а} сàва* (тая) *пущина грàница, де'су* (дето) *е^{а} туриха е^{е}й тус* (тукъ), *та не^{а} мóже^{а}м да хóдим нах Гюмюжюне^{а} увàсж* (полето Гюмюлджинско), *ни абó^{а}рка живóтче^{а}ка. Там прадàвахме^{а} млóчку е^{а}ме^{а}нии, пак сé^{а}вакана тавà нéма* (сега това нѣма). *И фов ваш Че^{а}тáк з'о^{а}хме^{а} да не^{а} хóдим, з'о^{а}ха и вàшине^{а} кундри ала франга да носе^{а}т, та нàшисе^{а} еме^{а}нѝи не^{а} пагл'е^{а}ват* (не погледватъ)“, ми отговарятъ тѣ.

Болниятъ, най-болния отъ всички други е тоя въпросъ— днешниятъ влошенъ поминъченъ животъ въ тая широка планинска область. Спрѣхъ повече да не чевъркамъ тая смъртоносна рана, която Парижкитѣ договори нанесоха на родопското население.

Сржчни майстори, неимовѣрно преданни на денонощенъ трудъ, безъ знаене и зачитане, че има 8 часовъ работенъ день (дано трудовитѣ власти не ги угадятъ и глобятъ за такова нарушение трудовитѣ закони), безъ стачки и протести, безъ замъгленъ умъ и пишни фрази, безъ познаване свѣтовнитѣ умувания на Маркса и др. и много, много още *безъ* — сж и тѣзи Терзьоренци, които тоже извикватъ хиляди мисли и разсжждения за тѣхното по-далечно и по-близко минало и за тѣхното настояще и бждеще. Ала редомъ съ всичко това най-много се пленява пжтника и отъ тѣхната запазена старинна чиста, звучна и богата българска речь, въ която досущъ малко е прошарена тукъ-тамъ съ нѣкоя полуизкривена, полупобългарена турска дума, принудително вложена отъ вѣрския и политическия господствующъ съ вѣкове мохамеданизъмъ, азиятския турцизъмъ.

Следъ даването и Западна Тракия на Гърция презъ 1920 г. отъ Дедеагачко и Гюмюлджинско доста бѣжанци българи се настаниха и въ източната часть на Родопската область, главно въ Кърджалийската, Момчиловградската, Ивайлоградската и Крумовградската околии, които сж съседни съ тѣхнитѣ въ Бѣломорието селища и близки въ много отношения почти еднакви по природа, климатъ и поминъченъ строй. Както въ гр. Кърджали, тъй и въ Момчиловградъ се видѣхъ съ нѣкои бѣжански семейства въ домоветѣ имъ. Всички повъзрастни отъ 20 години съ сълзи на очи и голѣма тжга въ душата си разказватъ тежкитѣ съ кърви страдания, съ мжченичество и смърть преживѣлици, които сж минали презъ главитѣ имъ въ краткото просжществуване скроената отъ турци и гърци Гюмюлджинска република презъ 1913 г. и отпосле следъ Парижкитѣ мирни договори презъ 1920 разкарването имъ на заточение изъ Бѣломорскитѣ острови, та чакъ до Критъ, връщането на оцѣлялитѣ живи и тѣхното *доброволно* изселване изъ роднитѣ имъ огнища само съ еднитѣ

дрехи на гърба си. За преживѣлицитѣ презъ 1913 год. многоуважаемиятъ нашъ професоръ Д-ръ Л. Милетичъ лично споходи нѣкои отъ лобннтѣ мѣста и даде на историята и поколѣнията ни картината на тия страдания въ книгата *„Разорението на тракийскитѣ българи презъ 1913 г. София, 1918 г.“* Нѣма другъ Милетичъ да остави на потомството ни картината и по окончателното обезбългаряване на Западна Тракия. Тѣзи наши бѣжанци страдатъ всички отъ носталгия — болесть неизлѣчима по родна земя. И единствената имъ утѣха е, че не ги напуща надеждата, че Господъ ще помогне да се върнатъ единъ день въ роднитѣ си селища, дето лежатъ коститѣ на тѣхнитѣ мили, най-мили отъ всичко друго и най-близки: бащи и майки, дѣди и прадѣди.

Блажени надежди!

Тѣ само крепятъ духътъ и животътъ на народитѣ, на човѣчеството.

И Момчиловградъ бързо се развива и отива напредъ въ своя и търговско-економически развой, и въ духовно-културния и обществения си такъвъ. Всичкитѣ държавни служби като околийски центъръ и като голѣма сборна община има. Благоустройството му е добре започнато и успѣшно се кара, че въ скоро време ще стане най-благоустроения градецъ въ края. Черквата се допокриваше, скоро ще бжде довършена, а и тя ще бжде една отъ най-красивитѣ сгради. Има основно училище, прогимназия, читалище, разни културни и спортни дружества, та дори и женско такова. Има и сносни гостилници, кавенета и хотели.

IV.

Картини и мисли по пжтя за Фотиново. — Сѣдалището на Фотинската община. — При учителитѣ на корана — Мѣстностьта Папазлъкъ. — Зеленчукови градини по рѣчния насипъ. — Кирли или Кириловото поле. — Гюмюлджинския Карлъкъ и проходътъ Маказътъ.

Часътъ въ три следъ обѣдъ на втория день отъ престояването ни въ Момчиловградъ ний напуснахме последния. Два три километра вървѣхме по шосето още въ равната часть отъ котловината къмъ югъ и следъ това възвихме нагоре съ слабъ наклонъ по източнитѣ ребра на склоновитѣ бърда, които отъ югъ заграждатъ Момчиловградската котловина. Шосето—главниятъ пжть води за Фотиново и отъ тамъ за прохода—сѣдловина въ източнитѣ подножия на Гюмюлджинския Карлъкъ—*Маказътъ* наричанъ—и по-нататъкъ за гр. Гюмюлджина и морския брѣгъ. Кола и автомобили свободно се движатъ по това шосе и по него се пренася еже-

9 — Българо-мохамеданско семейство изъ Ардината долина въ праздничното си облѣкло

дневно и пощата за южнитѣ погранични селища на областьта, включително и за околийския градецъ Златоградъ. Кабриолетътъ, собственость на Фотиновската община, съ пъргаво издържливо планинско конче и съ опитенъ карачъ смоленецъ, ту се засиля страховито по наведенитѣ гънки между храсталацитѣ, ту бавно се движи по издигнатитѣ бърда и завои. Изкачехме ли се по темето на нѣкой ржтъ или бърдо врѣхъ, погледътъ плувне въ пленъ на широко открилия се хоризонтъ отъ недогледния Родопски лабиринтъ — океанъ съ вълнуващи голѣми и малки вълни, ржтове и долове, заливани отъ надвечернитѣ златисти лжчи на есенното слънце. Небето бѣше ясно и чисто като яйце, както казватъ родопчанитѣ, въздухътъ чистъ безъ прахъ, безъ димъ и безъ мъгли, че не само село или колибакъ, но и най-малката *сая* за добитъкъ или кжщурка ясно се вижда съ километри надалечъ. По склоноветѣ се очъртаватъ накацалитѣ като орлови гнѣзда малки селца и колибаци, едни гушещи се въ нѣкоя гънка, други свѣнливо криещи се задъ нѣкое бърдо, а трети пъчещи се гордо и смѣло на нѣкоя поляна-площь или по темето на покорено бърдо. Тамъ дето се бѣлнѣше варосана нѣкоя поголѣмичка кжща съ една или повече малки пристройки отъ плѣвна, оборъ или сая за дребенъ добитъкъ, съ обграденъ съ зидъ широкъ дворъ, съ малка или по-голѣмичка наоколо работна земя отъ ниви, ливади и тютюнища,—това е или на

по-старъ феодаленъ родъ, или пъкъ въ ново време набрано благосъстояние, когато килограмътъ тютюнъ се е продавалъ на мѣстото отъ 100 до 200 лева. Другаде пъкъ, а това е мнозинството, дето стърчатъ прости кѫщурки отъ камъни и каль, нѣкои полусрутени. озѫбени, безъ огради на около, съ малки тукъ-тамъ изъ каменацитѣ и храсталацитѣ парченца обработваеми нивици, сега вече оголени отъ растения, или пъкъ още съ стърчещи тютюневи стебла,—това е пъкъ ликътъ на крайната планинска беднотия и животъ. На всѣкѫде почти и тукъ господствува голота, прошарена съ храсталакъ закелевенъ. Рѣдко само тукъ-тамъ предъ окото ви се мѣрне отдѣлно оазисче отъ купчина стара или по-млада дѫбова горичка, или пъкъ самотно останало такова дрипаво криво дърво, но грижливо и безмилостно окастрено и шумата му въ чаталеститѣ клоне складена на листници. Това е главното, единственото зимовище, бедно и мизерно на домашния добитъкъ, който тукъ се състои само отъ нѣкоя коза въ едно семейство и рѣдко крава и товаренъ добитъкъ — конь, муле или магаре. Много рѣдко съ десятки километри разстояние по пѫтя да видите нѣкое постно едва съ шижимена течеща вода изворче, или пъкъ старобитна полуразрушена чешмичка, отъ която пѫтникътъ може да утоли жаждата си.

Планинска страна, но безводна. Безъ съмнение, причината е безлесието, а източнитѣ части на Родопа сѫ и най-оголени, безлесни, следователно и най-безводни. Лѣте малкитѣ долчета и рѣкички пресъхватъ съвсемъ. На едно мѣсто по самото бърдо две добре обвити въ яшмацитѣ си туркини съ едно 7—8 год. момче, босичко и дрипавко, ни пресѣхоха пѫтя и се спуснаха на доле къмъ стръмната дълбока гънка съ бѣли харкоми на нарамникъ за вода отъ нѣкое мушнато въ храсталака изворче. Тѣзи пълни сѫдове съ 20—30 килограма вода на рамото и съ по пълна стомна на едната рѫка трѣбваше да се носятъ сигурно на повече отъ 2 — 3 километра по козя пѫтека възъ бърдо и низъ бърдо за най-неотложнитѣ и ежечасни нужди въ кѫщи за пиене и готвене, па и за миене и пране.

Вече се смрачаваше, когато се свърши пѫтуването ни изъ зигъ-заговетѣ по бърда, падини и долчета и слѣзохме въ друга котловинка въ срѣдното течение на р. Суютлийка, но по-малка отъ Кърджалийската и Момчиловградската. И тукъ разширението на рѣчното корито е наносъ пѣсъченъ, по който водата на мѣста едва се вижда въ сухо време, а на друго се разлива и шири безпрепятствено отъ канари и каменаци съ клисури, каквито изобщо обуздаватъ планинскитѣ луди рѣкички и долчета. Разтворенитѣ грѫди на склоновѣтѣ отъ двѣтѣ страни тукъ се спущатъ къмъ рѣчното корито по-полегато, слабо, наведени и даватъ въ по-голѣмъ размѣръ обработваема земя, въ която е животътъ на планинци-

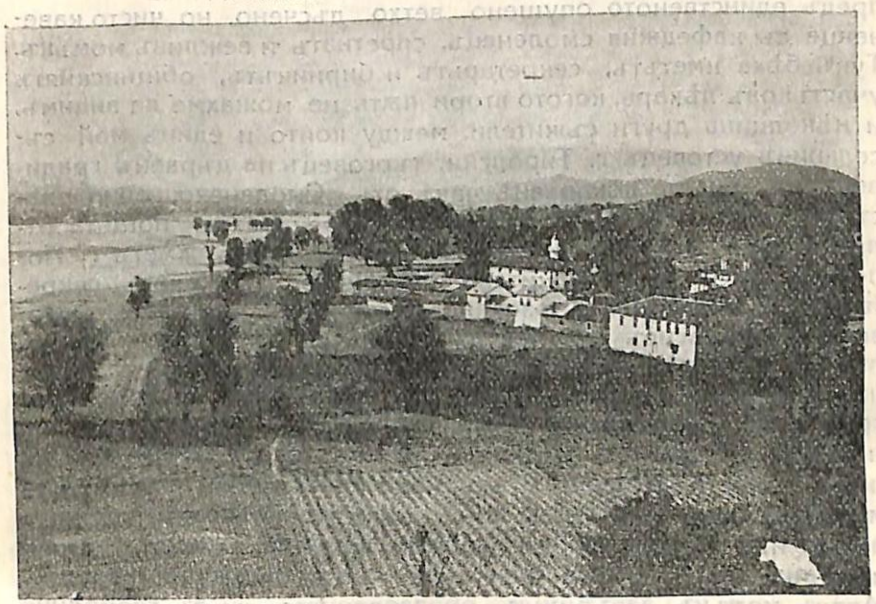

10 — Частиченъ изгледъ на сборната община Фотиново.

тѣ. Цѣлитѣ спускове и брѣгови площи сѫ и тукъ досъбрани тютюнища и по-малко царевични и житни ниви. Спрѣхме, за да се напои измореното конче при единъ грижливо обграденъ кладенецъ, съ голѣмо каменно корито отъ страната му, съ навесъ—сушина надъ него и въ срѣдата на китка купчина отъ стари клонести дѫбове. Това бѣ едно много рѣдко въ края — котловина гиздаво оазисче съ горичка и съ студена чиста пречистена въ пѣсъчното корито рѣчна течеща вода. Въ мрачината се едва назърваха първитѣ кѫщи на едно малко село, разположено на самия брѣгъ на рѣката. Заварихме нѣколко добре обибулени кадъни съ бѣли голѣми менци въ рѫцетѣ си и петь—шесть малки момчета и моминченца съ бакърчета и стомни, дошли да черпятъ вода. Веднага всички се отстраниха отъ черпалото и отстѫпиха на нашия каракъ, който чевръсто грабна кофата, изчерпа вода и напои кончето, па и ний загасихме жаждата си. Кадънитѣ и децата безмълвно изчакаха. Минахме рѣката презъ широкото й пѣсъчно корито и едва се виждаше тукъ тамъ недопопитата отъ пѣсъчното дъно рѣчна вода, бавно, незабелезано движеща се. Кой знае, каква ли е буйна и пакостна стихия и тя презъ силни и трайни дъждове!

Следъ двадесетина и повече минути бѣхме вече въ Фотиново, старото му име е *Хетиполларъ*. Тукъ е сѣдалището на общината съ всичкитѣ си служби. Предизвестени презъ деньтъ, намѣрихме чакащи ни на дъсченитѣ дълги столове

предъ единственото опушено ветхо дъсчено, но чисто кавененце съ кафеджия смоленецъ, спретнатъ и вежливъ момъкъ. Тукъ бѣха кметътъ, секретарьтъ и бирникътъ, общинскиятъ участъковъ лѣкарь, когото втори пѫть не можахме да видимъ, и нѣколцина други съжители, между които и единъ мой съселянинъ устовецъ г. Тиролски, търговецъ на дървенъ градивенъ материалъ, докарванъ чакъ отъ Смоленско, едно разстояние надъ 100—120 километра. Прекарахме нощьта отлично като гости на любезния интелегентенъ кметъ г. Поповъ и неговитѣ съслужители г. г. Пеню Ст. Пеневъ, секретарь, и Борисъ Ив. Морзохановъ, бирникъ, въ току-що довършения красивъ триетаженъ общински домъ, въ който въ първия етажъ е полицейския участъкъ съ стражата, въ срѣдния общинското управление съ разнитѣ си служби, а въ третия сѫ жилищата на кмета, секретаря и бирника. Тукъ сѫ и две доста голѣми, свѣтли, чисти стаи, добре обзаведени съ легла и чисти постелки и покривки за случайни гости. Ето между другото и още едно добро дѣло задоволяваще голѣмата нужда изъ тѣзи планински далечни краища, кѫдето хотели и ханища има само въ градчетата — сѣдалища на околиитѣ. Младъ момъкъ, завършилъ образованието си въ свободния университетъ въ София и роденъ софиянецъ отъ видно семейство, кметътъ г. Поповъ е можалъ само въ нѣколко месеца да развие ползотворна дейность, като е добре проучилъ края, живота и нуждитѣ му. Първитѣ му дѣла сѫ на лице: прекрасния общински домъ съ внушителность отъ вънъ и съ уютность вѫтре, съ хубава градинка отпредъ, въ която се спиратъ погледа и мислитѣ въ едно колело отъ цвѣтни малки рѣчни камъчета, съ които е направена картата на днешна България съ главнитѣ областни градове и съседнитѣ поробени български земи. Издигната е и втора двуетажна съседна до първата сграда за другитѣ общински служители. Въ строежъ бѣше и удобна училищна сграда и още една общинска пристройка, Докарана е и хубава чиста и изобилна вода за пиене и нуждитѣ на селището. Въ купчинката до новитѣ сгради се намиратъ и остатъцитѣ отъ скорошното минало: десетина въ две редици и съ тѣсна помежду имъ уличка ниски, малки дюкянчета — сергии, въ които презъ пазарния день идватъ сергиджии и излагатъ своитѣ стоки за продань: готови шити мѫжки дрехи, манифактура, колониялъ, главно соль, сапунъ, оризъ и др. п., бакърени и пръстени сѫдове и др. сѫщо тъй както и въ Момчиловградъ. Тукъ е единственото кавене и малка гостилничка и бакалница, хлѣбопекарница, нѣколко на земята стаички за работници и единъ складъ, — всичко едва ли 30-на сгради. Имало е и медресе, а сега иıа основно училище съ 40-на ученика и прогимназия. Занятията въ училищата бѣха започнати, но само съ учителитѣ ходжи по корана, защото другитѣ не бѣха още се прибрали отъ

лѣтната си ваканция, па и не се знаеха, кои ще бѫдатъ и отъ кѫде и кога ще се явятъ на служебния си постъ, а бѣше вече началото на октомврий.

Влѣзохъ най-напредъ въ основното училище: две не голѣми стаи на стара сграда, вѣроятно мечетъ, приспособенъ за сегашнитѣ нужди за училище. На единия край имаше 5—6 —9—10 годишни момчета съ фесчетата си на главитѣ и при тѣхъ седналъ на чинъ срѣдна възрасть ходжа съ бѣла чалма, четѣше гласно изрази—стихове отъ корана, а ученицитѣ тоже гласно приповтаряха по подражание на учителя си изпѣнето, На другия ѫгълъ сѫщото вършеше другъ по старъ ходжа съ други три малко по-възрастни ученика. Питамъ децата, малко смутени отъ присѫтствието на вътшенъ непознато посетитель, иматъ ли български буквари и могатъ ли да четатъ и пѣятъ на тѣхъ. Отговориха ми свѣнливо, че можели, ала книгитѣ имъ не били при тѣхъ, защото учительтъ нѣмало още, Влѣзохъ въ стаята, дето е първия класъ отъ прогимназията. Въ нея тоже имаше 5—6 момчета ученици и единъ младъ добре облѣченъ момъкъ, който пишеше на черната дъска цифри и обясняваше по турски нѣкаква задача. Запознахме се и го помолихъ да ми позволи да послушамъ работата имъ. Указа се, че тоя момъкъ бѣше не мѣстенъ житель, а отъ Щуменско, завършилъ Щуменското педагогическо училище, което той нарече по-висше училище, университетъ. Български говорѣше не тъй-добре и съ турски акцентъ. Каза, че и той е учитель по корана и турски езикъ, доволенъ е отъ мѣстото и хората тука, а сѫщо и отъ заплатата си, която е била надъ 2 хиляди лева и редовно плащана му. Давана му е отъ турската религиозна—вѣрска община—вакъфското управление въ България. Между ученицитѣ имаше и две българо-мохамеданчета отъ нѣкоя такава селчинка изъ края. Запитахъ ги, тѣ разбиратъ ли го, като имъ говори и учи на турски езикъ. *„Ба-а, разбиратъ го малко по-малко и се научаватъ да го говорятъ,“* ми отговори той. Излѣзохъ си съ тѫжни мисли.

И Фотиново е тоже сборна общииа, състояща се отъ 19 малки селца и колибаци, всѣко едно отъ по 5—10 и повече до 70—80 най-много семейства съ всичко 5247 жители къмъ края на 1935 год., а въ самото сѣдалище на общината има 93 жители. Цѣлия Фотиновски край по-рано е билъ въ Гюмюлджинската околия. Най-отдалеченото отъ общината население нѣсто е 12 кмлометра. Кметътъ ги обхожда редовно съ конь и само до нѣкое отъ тѣхъ може да се отива и съ кола. Близкитѣ селца до общината сѫ Хасърджикъ, новото му име е *Рогозка*, и селото Келоглярь, сега *Загоричене*, на 3 — 5 километра разстояние. Последното е на лѣвия брѣгъ на Соютлийка, на пѫтя за Златоградъ и при мѣстностьта *Папазлъкъ*, което значи *попско* мѣсто, свещенно, което е едно

11 — Мѣстностьта Папазлъка при Фотиново.

издигнато бърдо—заравнено отгоре на самия брѣгъ на рѣката. Едва ли има цѣлото 5 — 6 декара пространство, което е изцѣло преровено и камънитѣ му — хубавъ бѣлъ варовникъ и мраморъ — сж издигани за постройкитѣ кжщи въ селото, па и за тия въ общинското сѣдалище. Отъ остатъцитѣ основи се вижда, че е имало голѣма и видна сграда, хоросанъ отъ камъни и варь. Освенъ основитѣ на вжтрешни сгради, има основи и на ограда около. На единия, южния-край, стърчи остатъкъ отъ плодовито дърво дънеръ съ разкривенъ клонъ, а наоколо друго какво и да било дърво нѣма. По навжтре въ дворътъ има тоже зекелевялъ малъкъ храстъ отъ смокиново дърво. По тѣзи белези—остатъци и по самото му име *Папазлъкъ*, проличава, че тукъ е било на времето си или видна черква, монастиръ, или пъкъ нѣкаква военна сграда, малка крепость. Намирани ли сж нѣкакви старинни предмети или части и други знаци отъ такива, не се знае, па и нѣмаше време, нито пъкъ жители въ тоя часъ отъ селото, за да разпитамъ. Въ подножието на хълма на рѣката десетина кадъни перѣха, други идваха отъ селото съ нарамници дрехи за пране, а трети си отиваха. Тѣ всички, виждайки чужди мжже наблизо до тѣхъ, бързаха да закриятъ лицата си съ яшмацитѣ, а камо ли и да имъ продуматъ, ако ги запитахме нѣщо. По широкото пѣсъчно и равно корито се зеленѣеха малки и небрежно оградени съ храстови клоне зеленчукови градинки, самобитно обработвани и съ кофа въ ржце напоявани. Водата се черпи отъ малки открити и плитки въ пѣсъчния насипъ кладенци, въ които водното ниво едвали е на единъ метъръ подъ повърхностьта. Зеленчукътъ бѣше въ изобилие и отъ рѣдко първостепенно качество, каквото лично моята милость въ тридесеть години животъ въ Пловдивъ не съмъ видѣлъ: едри, сочни и меснати чушки, три четире единъ килограмъ тежки; буйно обвити и увиснали по стръковетѣ червени като кръвь домати; празъ лукъ, цѣлъ храсталакъ и др. п. Отъ тукъ и цѣлата околность на Фотиново далечъ южно въ далечината и синевината въ края на хоризонта се очъртава високия хоризонталенъ гребенъ на величествения Гюмюлджински Карлъкъ, съ тъмнѣещитѣ се по ребрата му гори.

Предстоеше ни следъ обядъ да продължимъ пжтя си за Златоградъ и тъкмо, когато да тръгнемъ, поискаха по телефона отъ Момчиловградъ по служебна нужда кабриолета. Потърсихме коне за яздене, но такива можеха да се намѣрятъ само за другия день, защото и добитъци, и хора бѣха по къра на работа. Решихме и тръгнахме въ 2 часа съ пощата—автомобилъ, който всѣки презъ день минава отъ Момчиловградъ.—Фотиново,—Кирлиска община за Златоградъ и обратно. Та и добре стана, защото въ сжщия день привечерь се излѣ пороенъ дъждъ и градъ, който щѣше по пжтя да ни бие и измокри, ако бѣхме на коне, а ние изпреварихме съ автомобила, покритъ и претжпканъ съ пжтници. Загубата ни, обаче, не бѣше малка инъкъ: съ вихровото летене на покрития и притиснатъ надъ главитѣ ни автомобилъ не можеше да се изгледатъ селищата и околноститѣ имъ по пжтя за Златоградъ, едно разстояние близо 40 километра.

Презъ завои зигъ-загове по лѣвия брѣгъ на Соютлийка, която като смокъ се гуши, провира и плискатъ водитѣ й изъ тѣсното каменисто, клисуресто и покрито съ храсталакъ корито, на рѣдки мѣста съ малко разширочаване и дребни крайбрѣжни полянки ниви и пакъ пѣсъци и грове, автомобилътъ хвърчеше по доста сносния и безъ видими наклони коларски пжть. Следъ единъ часъ излѣзохме на чародейното *Кирилово* поленце, или *Кирли*, както се назовава отъ мѣстното население. Това е като че ли една хлътнатина всрѣдъ планинския лабиринтенъ масивъ, обкржжена на югъ отъ високия проснатъ гребенъ на Гюмюлджинския Карлъкъ, а отъ западъ, северъ и изтокъ съ по-ниски ржтове, бърда и нарѣзи помежду имъ. Едно сравнително равно поленце едва-ли съ окомѣръ 5—6 километра дължина и ширина, а въ краищата, гънкитѣ и ребрата на окржжающитѣ го височи като въ нанизъ пъстрѣещи се китни селца, прошарени съ варосани кжщи, знакъ на едно по-добро благосъстояние, и всрѣдъ по-видима буйна растителность и юженъ по-мекъ климатъ,—съ една дума ликъ, какъвто нѣмаше въ изминатия пжть отъ Хасково презъ Кър-

джали и Момчиловградъ. Кирилово поле е известно, чуто като най-плодороденъ кжтъ, южно изложение, запазенъ отъ вѣтрове. Снѣгътъ зиме тукъ повече отъ едно денонощие не се задържа. Виждатъ се изъ поленцето и въ краищата му запазени голѣми дървета и не е тъй оголено и пѣсъкливо, каквито сж другитѣ котловини по рѣчното корито на Арда и притоцитѣ й въ долнето й течение. А и това придава приятенъ и красивъ видъ на поленцето, въ което отлично вирѣятъ всички видове зърнени храни, овощни дървета, зеленчуци и доброкачественъ тютюнъ. Тукъ видѣхме круши надъ половинъ килограмъ едната. И това сж плодовити дървета чисто мѣстни видове и първобитно вирѣещи. Селото *Индере* се е славило най-много по изряднитѣ си видове зеленчуци и овощия. Нѣкои отъ рѣдко запазилитѣ малки стада овчари отъ Смоленско сега и въ Кирилово поле идвать да презимуватъ овцетѣ си, като че сж въ Бѣломорската равнина.

Автомобилътъ спрѣ за десетина минути въ Кириловската община, която е сборна, както и всички други тждева, и която е на шосейния пжть за Златоградъ. Не надалечъ мѣрна ни се предъ очитѣ малко стадо овце, едва ли 200—300 глави, и овчарь съ червенъ преметнатъ презъ рамо дългъ шалъ. Той билъ скорошенъ пришлецъ изъ Смоленско, купилъ си малъкъ имотецъ и кжща тукъ, заселилъ се съ семейството си и припечалилъ и заплодилъ овчицитѣ. И тукъ намѣрихъ мои земляци: устовци, петковци, момчиловци и др. изъ Смоленско, а нѣкои и мои роднини, посрещнатъ и каненъ да имъ остана поне за два три дни гостенинъ.

Кирилово, сѣдалището на общината, състои тоже отъ една купчинка сгради: общински домъ, нѣколко дюкяни, работилници, кафене, ханчета и др. и нѣколко семейства, сжщо както и въ Фотиново. То е и оживена спирка на пжтници отъ Златоградъ и околнитѣ му села за Момчиловградъ, Кърджали и др. и обратно.

И за това скрито всрѣдъ родопския лабиринтъ годно и отъ далечно минало населяемо кжтче има многобройни предания отъ различенъ характеръ. Сжществуватъ следи и предания и за стари знатни селища и укрепления; легенди за голѣми и силни властници, феодали и юнаци; сказания за епични кървави борби между мохамеданизма и коренацитѣ българо-християни жители, па и предание, че и патриархъ Евтимий тукъ нѣкжде е завършилъ въ заточение святия си животъ. Интересно е сказанието, че като ли тукъ е станало и първото голѣмо клане и опустошение на планинскитѣ българи при първото нашествие и завоевателни борби на турцитѣ и въ тѣзи български земи. И тукъ сж доведени и преселени отъ Мала-Азия турци-колонисти, за да пазятъ господството на султанитѣ и въ дивната и обширна Родопска область, толкова нуждна и географски годна за охраната на

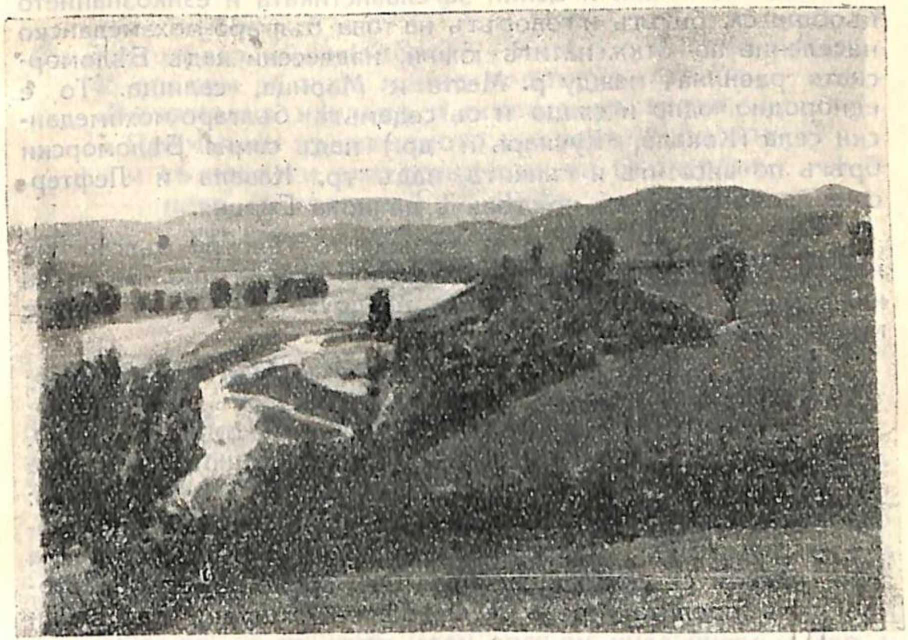

12 — Р. Соютлийка, притокъ на Арда, съ изгледъ на Гюмюлджинския Карлъкъ въ синевината на югъ.

султанскитѣ столици Одринъ и Цариградъ и главнитѣ пжтища отъ и за тѣхъ.

Твърде характерно и интересното въ тоя край — югоизточния дѣлъ на Родопа — е и обстоятелството, че българо-мохамеданското население чисто, не окончателно турцизирано, се е опазило до днесъ тукъ изъ тая котловина и пръснато въ малки селища и колибаци околовръсть на Гюмюлджинския Карлъкъ, който, както и другитѣ му съименницн—Широколжшкия и Баташкия Карлъци — се очъртава въ хоризонта като убѣжище на мъглитѣ и облацитѣ. Отъ неговия най-високъ връхъ, известенъ и у турци, и у българо-мохамедани съ името Св. Илия, се вижда града Гюмюлджине, цѣлата Бѣломорска низина и сребристия просторъ на Бѣлото море на югъ. Гюмюлджинския Карлъкъ е покритъ съ широколистна буйна гора и съ тучни лѣтни пасбища, отъ които прѣсното млѣко на голѣмитѣ бейски стада се сливало всѣка сутринь по тржби за конацитѣ въ Гюмюлджине и въ и съ него се кжпѣли бейскитѣ кадъни. Много предания се знаятъ и пазятъ и за тоя Карлъкъ, който е билъ непристжпно свърталище и на южно-родопскитѣ и западно-тракийски войводи: Дѣлю войвода отъ Златоградъ, Петко Кирияковъ отъ Дованъ-хисарь, другия Петко войвода отъ Калайджи-дере, Караджа войвода отъ Давудково и др., всички възпѣвани въ родопскитѣ пѣсни.

Но най-важни и ценни за славистиката и езикознанието въобще сж битътъ и говорътъ на това българо-мохамеданско население по откжснатитѣ южни, надвесени надъ Бѣломорската равнина между р. Места и Марица, селища. То е еднородно. едно и сжщо и съ седемьтѣ българо-мохамедански села (Кокала, Кучкарь и др.) надъ самия Бѣломорски брѣгъ по височитѣ и гънкитѣ надъ гр. Кавала и Лефтерския заливъ, сега въ предѣлитѣ на нова Гърция.

Но по тѣзи откжснати отъ живото тѣло на българския народъ наши еднокръвни и еднородни братия ще има да се каже много нѣщо другъ пжть и на друго мѣсто и време не много далечъ.

Черни облаци почнаха да покриватъ Карлъковитѣ височини; такива се заподаваха и отъ изтокъ и северъ. Ний прибързахме и прекратихме малката си почивка въ омайното Кирилово поленце. Следъ малко автомобилътъ наново се втурна по тѣсното корито на Соютлийка. Пакъ сжщата картина: склонове едни по-голѣми, други по-малки въ различни форми, бърда, скали, храсталаци, малки площи обработваема земя, нивици съ тютюнища и др. Отъ време на време автомобилътъ прелита презъ селчинка съ кжщурки разрѣдени и разхвърлени едни по-горе надъ пжтя, други по-доле край рѣката; едни отъ тѣхъ варосани, по-голѣмички и съ по-голѣми огради — на стопани по-имотни, имотность планинска, а други бедни, малки, дрипави, а около имъ овощни дървета, малки зеленчукови за лукъ, зеле и фасулъ лѣхички. На всѣкжде стърчатъ джбови окастрени дървета съ складени по тѣхъ листници—зимовище за добитъка. Това за сега дава дивната плининска природа, инъкъ безшумна и здравословна, на бедния, тънещъ въ невежество, но чистъ душевно. съ здрави москули и не взискателенъ планинецъ. Продължаваме главоломно пжтя си съ мѣнливи като въ квлейдоскопъ картини. Ту дребна изпусталяла планинска кравичка се плахне по пжтя отъ автомобилния шумъ и страхотность, ту нѣкое товарно добитче стопанинътъ му го спре и крепко държи за оглавьта, за да се не щурне и литне низъ каменацитѣ. Понататъкъ и доста на често на среща ви нѣкоя българо-мохамеданка съ бѣлъ тестемелъ и пъстро алена престилка, но съ черно платнено фередже, бързо си закрива лицето отъ ненадейно чуждо мжжко око. По самото течение на рѣката се виждатъ тукъ-танъ проснати и закрепени отъ камъкъ дървени *прейки* — първобитни мостчета за минаване на пешеходци, когато водата е повече, или пъкъ е студена, та мжчно се гази, а пъкъ трѣбва да се мине отъ единия брѣгъ на другия.

V

Въ Златоградъ (Дарж-дере) — Какво е писано преди 45 години за това южно родопско градче. — Вжтрешенъ изгледъ и животъ въ града. — Поминъкъ въ миналото и днесъ. — Видни и съ заслуги златоградчени за българщината въ тоя край. — Дейна и идейна учителска двойка въ с. Елехча. — Дедо хаджи Бекиръ и неговата задруга съ надъ 50 живи члена.

Заскапваха първитѣ капки дъждъ, започна и по-близка свѣткавица и гърмотевица, която заглушаваше тѣсната и тукъ доста гориста клисура. Изпреварихме силния дъждъ и слѣзохме въ срѣдната, пазарната и чаршийна часть на Златоградъ. Обкржжиха ни 5—6 познати златоградчени съ настойчиви покани—прочутото тѣхно гостоприемство—да ни иматъ госте въ кжщи. За да не стане мжчно на едни и угода само на едного, отклонихме вежливо поканитѣ и отидохме въ хотела на братия Руфаилъ и Панайотъ Цунцови.

Прекарахме нощьта отлично подъ музиката на непрекжсвания дъждъ, който надъ плочения покривъ на хотела и съседнитѣ сгради плискаше. Сутриньта отидохме въ черква: имаше служба и панахида за Хилендарския първъ народенъ будитель Отецъ Паисий. Черквата бѣше препълнена съ богомолци, макаръ да бѣше работенъ день. Златоградци сж първи въ Родопската областъ по своята набожность, съ дълбоко срастнали религиозни чувства и висока нравствена чистота. Въ Златоградъ, както и въ всички изъ Родопа българо-християнски селища (въ Смоленско, Ксантийско, Асеновградско и др.) сжботата е день за грижливо приготвяне на всички членове въ всѣко семейство за празднуване, строго тачене на недѣлния день, или другъ религиозенъ праздникъ, Ще се измете и почисти цѣлата кжща, дворътъ и улицата предъ кжщата. Ще се измиятъ и преоблѣкатъ съ чисти прани и нови дрехи всички членове въ семейството, па ще си наготвятъ и яденето за презъ праздничния утрешенъ день. Сутриньта цѣлото семейство ще отиде въ черква. ще дочака свършека на Божествената служба, ще си земе нафора, или и Причастие, ако е нѣкой отъ голѣмитѣ годишни пости, и ще се върнатъ въ кжщи съ вжтрешна душевна лекота и самодоволство, че сж изпълнили свещенния си християнски дългъ. Само тѣзи, които сж болни, или по старость неподвижни, оставатъ *безъ черква*, както казватъ тждева. Презъ деньтъ до обядъ ще си ходятъ по госте у роднини, познати, именни честитки, при болни и ще дочакватъ такива; а следъ обядъ, ако не сж постни дни—четиретѣ годишни голѣми пости

—всички ще отидатъ на хорото, което момцитѣ и момитѣ виятъ на *хорището*. Последното е нарочно оставена широка площадь всрѣдъ селото, обикновено при черквата и училището, грижливо изравнено, отѫпкано, и се счита и пази като обществена собственость.

Така си върви животътъ въ цѣла просторна Родопа отъ зори до мракъ, не малко и нощя, на тежъкъ физически трудъ, а презъ недѣлнитѣ и празднични въ черква на молитва Богу, па следъ това на хорото подъ звука на гайдата или кавала, посещения, гостуване, веселби, годежи, свадби, кръщенки и зачитане и изпълняване всички ония хубави вѣковни народни обичаи и традиции, които даватъ инъкъ смисълъ на живота, крепятъ сили и надежди, умъ и здравъ разумъ въ душата и циментиратъ щастието и сѫществуването на семейството и народа.

Следъ отпускъ черква обиколихме изъ градеца, ходихме въ читалището и училището и направихме посещение въ кѫщи на нѣкои отъ познатитѣ, а следъ обядъ въ кавенетата, дето намѣрихме стари възрастни граждани българи-християни и българи-мохамедани, между които винаги е имало сговоръ и общность въ живота и тукъ, както и всѣкѫде изъ цѣлата область, въ смѣсенитѣ или съседнитѣ села.

Златоградчени ми сѫ познати още отъ детинство, а особено отъ 1878 и 79 години презъ време на моето киреджийство до Ксанти и Порто-Логосъ. Познавахъ мнозина отъ първитѣ имъ хора абаджии и шивачи тогава въ Ксанти, които държеха преднината тамъ по своя буденъ български духъ, по своята пословична честность, съобщителность, благородство, природна интелигентность и предприемчивость. Тѣ имаха близки търговски връзки и съ Устово, Райково, Карлуково и др. въ Смоленско, кѫдето бѣха голѣмитѣ богати овцевъдци-кехаи, отъ които ежегодно закупваха вълна и ярина за изработване прочутитѣ родопски аби и шаеци, разнасяни тогава изъ цѣла Европейска и Азиятска Турция, въ Сърбия, Гърция и Бѣломорскитѣ острови. По тѣзи лични спомени и наблюдения, попълнени и отъ сведенията, които презъ учителствуването ми въ родния край до 1891 год. ми дадоха добритѣ ми приятели учители въ Златоградъ: Иаковъ Змейковичъ и Василъ Т. Мавродиевъ, сега покойници, вѣчна имъ паметъ, и Костадинъ Александровъ, днесъ нещастникъ, безъ пенсия и парализиранъ трупъ въ Асеновградъ, можахъ да стъкмя и издамъ IV кн. отъ започнатата редица *„Родопски старини“*. *) Сега следъ 45 години ми се падна щастливия случай да посетя и лично да видя това мило градче, сгушено въ южнитѣ дълбини на Родопа и да провѣря, какво не съмъ се сѣщалъ

*) **Родопски старини.** Материяли изъ Дарж-дерско. Кн. IV, стр. 60, Пловдивъ, 1892 год.

тогава да доопиша, та и самото писано да поправя, ако има нѣщо погрѣшено. О баче, за голѣмо мое задоволство отъ всичко, що можахъ въ тридневното ми гостуване въ Златоградъ да видя и да чуя, увѣрихъ се и н а н о в о потвърдявамъ, че новото име Златоградъ, замѣстило старото Даржъдере, е напълно сполучливо и заслужено, защото не че златно зрънце тамъ е останало днесъ отъ неговото цвѣтуще материялно състояние въ довчерашното му минало, но защото златнитѣ с ъ р д ц а, златния характеръ, уредность, високото народностно и гражданско съзнание съ старитѣ български човѣшки и християнски добродетели сѫ се запазили по-чисти и отъ самото чисто злато въ това чаровно родопско градче.

Ето какво е писано за Златоградъ въ 1891 год., т. е. преди 45 години:

„Градецътъ е разположенъ въ вдлъбнати тѣсни поляни, наоколо го заобикалятъ издигнати бърда, пресичани съ долини и върхове, отъ които по-главни сѫ:

13 — Изгледъ на Златоградъ (Дарж-дере).

Св. Марина и Келешова чюка на изтокъ; Гогаджово, Цънгарово бърце, Старцово и Айшова и Липова долини на западъ; Мостътъ и Стокитѣ на северъ и Свѣтокътъ, Вриенъ, Кокаличъ, Витово бърце и Пищеникъ на югъ. Цѣлиятъ градецъ може да се раздѣли на три части, но въ сжщность се дѣли на 13 махали. Състои отъ 400 кжщи, отъ които 110 кжщи съ около 145 семейства сж българи отъ източно вѣроизповѣдание, духовно подчинени на Одринската Българска Митрополия, а всички останали сж помаци. Сжщи турци нѣма ни едно семейство, освенъ нѣколко чиновници. Тоже и друга народность нѣма. Езикътъ на помацитѣ е единъ и сжщъ и животътъ имъ е тъй дружески и братски помежду, щото е станалъ пословиченъ въ цѣлата тая часть на Родопа. Помацитѣ се занимаватъ съ земледѣлие, скотовъдство и отъ части съ мѣстна търговия, а българитѣ съ малки изключения сж шивачи и търговци — производители и търговци на аби и шаяци. Главната търговия, вносна и износна, е въ ржцетѣ на българитѣ, та и влиянието имъ въ правителството и градецътъ е тѣхно".

„Административно градецътъ е раздѣленъ на седемь части, представлявани предъ властьта отъ седемь по изборъ мухтари, отъ които двамата сж българи, а останалитѣ помаци. Помацитѣ иматъ едно руждие, единъ видъ трикласно училище, и нѣколко мечети първоначални. Образователната система само въ руждието е малко по уредена, но въ мечетитѣ, въ които първоначално се учатъ малкитѣ, сж въ сжщото устройство и положение, както и всички турски училища, особено въ провинциитѣ. Българитѣ иматъ две черкови: Св. Богородица, съградена въ 1834 год., и Св. Георги, съградена въ 1871 год. Наоколо по бърдата има и нѣколко параклиси, въ които само въ известни дни презъ годината се черкуватъ българитѣ. Училище иматъ само едно мжжко, съградено въ 1861 год., по настоящемъ съ двама учители и съ повече отъ 90 ученика, раздѣлени на четире отдѣления и два класа. Училището се издържа на общински срѣдства, безъ никаква външна помощь. Понеже Дарж-дерци сж известни отдавна по ученолюбието си, то тѣ сж държали винаги добри учители, които сж уредили училището, както въ никое друго българско село въ Родопа тукъ. Всѣка година населението само си избира черковно-училищно настоятелство, което се грижи само за черковитѣ и училището. Понеже нѣма въ каазата друго българско село, па и въ нѣколко близоседни каази, за Дарж-дере си има особно назначено мирско лице отъ гражданитѣ за архиерейски намѣстникъ, който е представитель предъ властьта въ духовно отношение".

„Българитѣ въ Дарж-дере се отличаватъ по всичко отъ Ахж-челебийци и др. Постоянното имъ странствование въ чужбина по търговия и усамотението имъ врѣдъ планинитѣ

и помацитѣ, като капка въ морето, е запазило тѣхния характеръ и животъ въ пълна девственость, достойна за удивление. Чистотата, уредностьта и непорочностъта въ семейния имъ животъ немогатъ се сравни съ никое българско село или градъ въ цѣлия Гюмюлджински санджакъ. Трудолюбиви, набожни до безкрайность, отъ сърдце преданни на народностьта си, честни, практични, разумни, гостоприемни и пр., Дарж-дерци се уважаватъ и обичатъ всѣкжде и отъ всѣкиго, който е ималъ случай да се срещне съ тѣхъ. Общинското имъ устройство е направено просто да се възхищава човѣкъ отъ неговитѣ дѣла".

„Възраждането на българитѣ въ Дарж-дере е почнало едновременно съ Ахж челебийци. До 1870 год. тѣ сж били подчинени на Гюмюлджинския гръцки владика и тутакси следъ основаването Българската духовна Иерархия и признаването и уреждането Българскитѣ духовни епархии, Дарж-дерци писмено и еднажъ за все се отказали отъ гръцкото духовенство, което, знаеще тѣхната вжтрешна солидарность и съзнание, нито е помислило още веднъжъ да ги търси. Тѣ отърсили прахътъ си отъ гръцкитѣ духовници като единъ човѣкъ, и отъ тогава после кракътъ на гръцкия владика, или друго духовно фенерско лице не е стжпилъ у тѣхъ. Гърцизмътъ никога не е могълъ да намѣри почва за действие тукъ, както това е имало и има и до днесъ въ всички почти части отъ сегашна Европейска Турция. Та и самото правителство турско и до днесъ много обича българското население въ Дарж-дере. Презъ събитията въ 1876 и 77 год. Дарж-дерци въ нищо не сж пострадали. *Блазе на тая държава и тоя народъ, който може да се гордѣе съ такива села, като Дарж-дере*".

За щастие и радость и днесъ може смѣло и на всеуслишание да каже горното всѣки, който лично би видѣлъ и поживѣлъ въ Златоградъ.

Градецътъ е като и всѣко друго планинско поселище съ порѣдчени кжщи, плѣвни и дворове помежду имъ, де съ по-голѣмички, де съ по-малки обработваеми градинки—царевичени и зеленчукови — и ниви. Разпръснато е въ спускащитѣ де по-стръмни, де по-полегати склонове и бърда надъ двата брѣга на рѣкитѣ голѣма и малка, първата известна и съ името Ерма рѣка и българо-мохамеданско село съ сжщото име въ нейното горно течение. Презъ рѣкитѣ сношението става по староврѣмски каменни сводови мостове, нѣкжде и по *Прейки*, както казватъ златоградчени на поставенитѣ преметнати надъ рѣката дъсчени и дървени за пешеходци мостчета, а лѣтно време водата съвсемъ намалява, че се минава и направо по камънитѣ. По-между и около кжщитѣ, па и по краищата вънъ отъ градчето, не липсватъ и голѣми овощни дървета. Голотитѣ, каменацитѣ и яроветѣ-ровове тукъ не сж тъй господствующи на всѣкжде въ Златоградско, както въ Кърджалийско и Мом-

чиловградско. Заленѣятъ се храсталаци, закелевяли или не, и на често по височинитѣ и запазени листвени гори, които даватъ пъстра и приятна гледка. Борътъ и тукъ още липсва. Неговото царство е още далече къмъ западъ на Родопския планински океанъ.

Споредъ последното преброяване Златоградъ има 2760 жители българо-мохамедани и 850 българо-християни, или всичко 3610 граждани и отъ двата пола. Отъ българо мохамеданитѣ има много изселени презъ и отъ войнитѣ насамъ, обаче, отъ българитѣ християни много семейства сѫ напустнали родната си стрѣха и се пръснали едни въ Кърджали, Момчиловградъ и по други селища въ страната тукъ, а не малко и въ вѫтрѣшностьта — Хасково, Пловдивъ, Асеновградъ и другаде. Причинитѣ за това печално разрѣдяване на най-южния нашъ градецъ, най-свѣтлия бисеръ български въ Родопската областъ къмъ югъ, сѫ чисто економически. Абаджиитѣ и шивачитѣ златоградчени току-речи до единъ сѫ се изселили, защото тѣхния естественъ близъкъ пѫть и мѣсто за животъ въ Ксанти и въобще въ цѣла Западна Тракия и Драмско сѫ съвсемъ затвориха въ Ньой и Санъ-Ремо, макаръ че телени мрѣжи, вълчи ями и желѣзни врати отъ новитѣ господари, наши южни и неочаквани съседи тукъ, още не сѫ поставени по границата, която отъ Златоградъ до нея по въздушна линия едва ли има 3 километра.

Минаваме изъ улицитѣ, главни или странични, едни тѣсни, други по-широчки, криви и стръмни, но всички постлани съ познатия отъ турското господство каменнъ калдаръмъ. Едни кѫщи сѫ съ открити дворове, а други съ каменни зидове — огради, или пъкъ, и тѣ сѫ повечето, съ дъсчени и дървени плетове. Въ всѣка кѫща по стълбитѣ и по двора виждате цвѣтя, по прозорцитѣ бѣли като снѣгъ завеси, а вѫтре ставитѣ постлани съ пъстри домашни постилки — козеци, халища—и възглавници. На всѣкѫде и по-всички ѫгли господствува рѣдкостна образцова чистота, спретнатость, прибраность, уютность, художественъ усетъ и самобитна чисто българска културность, каквато, като че ли, наистина, само въ уединенитѣ изъ планинскитѣ дѫбрави наши селища е можла да се развие и упази.

Златоградъ въ довчерашното си минало и презъ всички тежки недалечни или и по-близки времена е давалъ и ималъ на чело знатни и волеви родолюбци, високо нравствени водачи първенци, на които се дължи запазването българското име и сѫществуването на българщината въ тоя задъненъ край, изложенъ и на гърцизма, и на мохамеданизма, еднакво и единствено властни и духовно, и политически. Съ гордость и почить, напълно заслужени, се сочатъ отъ днешното поколѣние първенцитѣ хаджи Теофанъ Ивановъ, Александъръ А. Чъновски, Ив. С. Джинджовъ, Никола х. Дончевъ, Братя Пачилови, Петъръ и Георги Марковски, Кирю и Апостолъ П. Брънговски, хаджи Нико Атанасовъ, Братия Хекимови, Костадинъ П. Марковъ, Иванъ Г. Ганевъ, Георги х. Панделеевъ, Кирю Чайневъ, Ангелъ Кирияковъ, Хаджи Кирю, Свещеникъ Андонъ Кузмановъ и други. На тѣхъ се дължи построяването и украсата на двѣтѣ черкви: „Св. Богородица" и „Св. Георги", споменати по горе. Отъ Балканската война насамъ златоградци на свои срѣдства сѫ издигнали и една втора великолепна двуетажна училищна сграда съ 15-на широки свѣтли класни стаи, и една сѫщо такава внушителна читалищна съ голѣмъ салонъ — театраленъ съ сцена, библиотека, читалня и бюфетъ.

На другата сутринь се състоя въ читалищния салонъ, препълненъ съ граждани и ученици, утро за чествуване паметьта на Отецъ Паисий, взе се починъ съ доброволни пожертвувания отъ самитѣ граждани да се поставятъ въ читалищния салонъ въ снимки увеличени ликоветѣ и на всички заслужили въ миналото граждани—предни борци и водители, заедно и съ краткото животоописание на всѣкиго отъ тѣхъ. Родопската областъ отъ единия й до другия край и самà по себе напълно заслужава да показва и велегласно да почита паметьта и съ това дава поука и примѣръ на поколѣнията съ и отъ живота и дѣлата на своитѣ доморасли, но съ природни дарби и умъ и съ високо народностно съзнание величани. Последнитѣ при най-неблагоприятни условия, и политически, и географски сѫ крепили и опазили българския народностенъ образъ и просѫществуването на родопскитѣ българи, като плъть и кръвь отъ цѣлостното тѣло на българския народъ презъ толковато тежки и много преживѣлици.

Казаха ни, че е жива госпожата на дълговременшния и заслужилъ учитель Ияковъ Змейковичъ, съ когото бѣхъ въ постоянни писменни сношения до 1896 год., когато се е парализиралъ въ Златоградъ, а азъ бѣхъ отсамъ границата въ България и не можехме да се видимъ. Отидохъ да я видя. Вехта отъ стария родопски типъ и вече къмъ окончателно разрушение кѫща, съ малко дворче, съ изоставенъ разрѣденъ каменнъ калдаръмъ съ дупки, въ които всѣки мигъ може се счупи крака и прекоси живота. Едва се изкачихме по старата полупрогнила дъсчена сълба и презъ доволно широкичекъ потонъ — прустъ влѣзохме въ стаята, въ която ни посрещна старухата къмъ 85 годишна възрасть госпожа Змейковичъ. Прегърбена, слаба, съ половинъ запазено зрѣние и слухъ и съ наслабнали память и умствени способности.

Не бѣхъ я виждалъ, защото вънъ отъ градеца презъ цѣлия си животъ не е излизала, па и да е била слушала отъ мѫжа си нѣщо за мене, забравила го. Освенъ една скѫсана черга, съ сѫщо такава домашна възглавница, едно триножно дървено селско столче, малко иконостасче съ висеще стък-

лено кандилце и нѣколко полукалайдисани на полицата сѫда, — друго нищо не се виждаше въ стаята, едновременно и жилище за живѣене, ядене, работене, и за посрѣщане гости, близки и познати. Попитахъ я нѣкакви книжа, писма и др. отъ покойния дали не се намиратъ; указа се, че нищо подобно нѣма. Вѣроятно, трѣбва да сѫ прибрани отъ нѣкого, или най-вѣроятното е, да сѫ унищожени при бѣгството на златоградчени презъ лѣтото на 1913 год., когато градчето изцѣло е било ограбено отъ *Гюмюлджинскитѣ републиканци* турци и гърци. Съ какво живѣе тая нещастница, казаха ми, че общината отъ време на време ѝ отпущала по 10 на килограма царевица и отъ подаянията на милостивитѣ граждани. Пенсия нѣма, макаръ че покойниятъ ѝ мѫжъ и да е служилъ — учителствувалъ, ако се не лъжа, повече отъ 35 години въ тоя край (въ Габрово, Ксантийско, и въ Златоградъ), Змейковичъ преди смъртьта си 7—8 години е билъ парализиранъ неподвиженъ трупъ, но много грижливо гледанъ отъ жена му, благородна, милостива, преданна съпруга, като изпродала цѣлата си покѫщнина за мѫжа си. Известниятъ отъ Ксантийското с. Габрово богатъ тютюнотърговецъ г. Димитъръ П. Кудоглу, който е билъ ученикъ и добре познавалъ Змейковича въ битностьта му учитель и въ Габрово, му пращалъ всѣка година по нѣкоя турска лира помощь, ала това е било до смъртьта му, следъ което жена му е останала въ крайна нѣмотия.

Парижкитѣ мирни договори погребаха благосъстоянието и живота не само на Златоградъ, но и на цѣлата Родопска область, отъ която откѫснаха Бѣломорската низиина и морския брѣгъ. Златоградъ отъ 1920 год. насамъ е на 1/2 часъ само отъ новата гръцко-българска граница, а 150 клм. до Маришката низина, отдето единствено днесъ си набавя храна. И златоградчени сега прекарватъ тежъкъ беденъ животъ, поради което населението му се разрѣдява, намалява и се изселва, кѫдето му очитѣ видятъ.

Днесъ и златоградчени, които сѫ се задържали въ градеца си, тоже живѣятъ твърде оскѫдно и помисъль за задоволяване нѣкакви културни нужди и желания, каквито ний грамотнитѣ, божемъ интелигентнитѣ, както обичаме да се кичимъ, неможе да иматъ. Та изобщо родопчанинътъ по своята невзискателность, по своя природенъ умъ и разумъ, устойчивость, пестеливость и крайна работливость го прави безропотно да понася всички случайности и тежки преживѣлици. Единствената опора въ своя поминъченъ животъ и златоградци иматъ въ производството на тютюнъ, който, особено въ източната половина на Родопската область, е доброкачественъ и винаги търсенъ, обаче, не всѣкога има цената, която да покрива разходитѣ по обработването му. Освенъ това, обработваемата земя е малко и не всѣко семейство притежава такава. Съ

усиленъ трудъ държатъ и на другото земледѣлие въ малката и слаба планинска почва, но само у българо-мохамеданитѣ се срѣщатъ повечко семейства, които въ плодородни години да си намиратъ зърнени храни и зеленчуци, достатъчни за крѫгла година, безъ да търсятъ вѫншенъ пазарь. Скотовъдството, като главно помощно и необходимо въ поминъка срѣдство, е и тукъ много намалѣло и състои отъ по нѣкоя и друга коза, много рѣдко овца, или крава, но само за *млѣковане* и *блажнина* въ кѫщи, както казватъ тѫдева. И ако въ едно семейство има крава, или 2 — 3 — 5 кози, то се счита задоволено, току-речи щастливо.

На третия день, благодарение крайната любезность и услужливость на минния инжинеръ, управитель на Боевскитѣ мини, г Шейтановъ, съ неговия лекъ автомобилъ можахъ да видя из.вестното съседно на Златоградъ българо-мохамеданско селце *Елехча*, новото му име е *Старцово*, състояще отъ 1289 жители. Името Елехча произлизало ужъ отъ турско-арабската дума *илиясча*, което значело *дюля*. Обаче, има едно бърдо съ развалини по него и почитано отъ населението като свещено мѣсто, наричано и сега *Светилия*, отъ Св. Илия, и на Илиндень колятъ курбанъ елехчанци. Предполага се, че може и отъ *Илия* да произхожда името му. Кѫщитѣ, съ широки дворове и работна земя около, сѫ разсѣени по едно наведено, не много стръмно площно ребро. Селото има доста работна земя, отъ която добива добъръ тютюнъ и зърнени храни. Занимаватъ се и съ скотовъдство, главно кози, малцина иматъ и по десетина овци, обаче, всѣко семейство има и по единъ или два товарни добитъка, по нѣкоя крава и волове. Оставихме автомобила въ долътъ и пешъ се изкачихме по каменливия пѫть въ селото. Спрѣхме се въ срѣдата при училището, нова едва довършена хубава едноетажна сграда съ четире широки свѣтли класни стаи, една учителска и три жилишни съ кухня за учителитѣ. Влѣзохме въ класнитѣ стаи и двете отъ тѣхъ пълни съ малки ученички и ученици, едни спретнатичко облѣчени, други дрипавки, всички босички, но бодри, живи и смѣло, звучно отговарящи на запитванията ни. Учительтъ и учителката Надежда и Коста Георгиеви, родомъ отъ гр. Ловечъ, млада симпатична двойка, съ пъргавичко като родителитѣ си първо детенце, и една възрастна жена, майката на учителката, ни посрещнаха съ гостоприемство, радостно и любезно, зеръ рѣдко виждатъ тукъ въ тая планинска задъненость външни хора. Двойка пъргава, като горскитѣ сърни, енергична, жизнерадостна, ентусиазирана отъ работата и съзнанието си на великъ изпълняванъ отъ тѣхъ народностенъ и народополезенъ дългъ, културно-просвѣтенъ и човѣшки. Обаче, отъ друга пъкъ страна тѣ сѫ цѣли мѫченици въ тия отдалечени отъ свѣта и скрити въ дивитѣ, но дивни планински усои. Черпиха ни съ царско сладко отъ

планински ароматни ягоди и съ по чаша каве. Лѣтната си ваканция прекарватъ тукъ. защото, за да си отидатъ отъ тукъ до Ловечъ и обратно, то значи двѣтѣ си месечни заплати само за превозъ да дадатъ. Ето какъ и работата си въ училището овреме си започватъ, па и инъкъ сѫ всѣки часъ въ по-близко съприкосновение съ селянитѣ и имъ сѫ полезни съ съвети и примѣрния си животъ. Учителствувалъ тукъ г. Георгиевъ отъ 1928 год., а госпожата му отъ 1931 год.

Училищната сграда е съградена презъ миналата 1934 год. и е обзаведена съ нови хубави и сгодни чинове, учебни пособия и пр. Струвала е 150,000 лева, отъ които 16,500 лв. сѫ отъ общия училищенъ фондъ, отъ общината 10,600 лв. и отъ държавното съкровище 15,000 лв. Строена е по стопански начинъ, като сѫ използувани и 100 трудоваци. Цѣлата постройка заема 205 квад. метра и е използувана доброволната помощь въ доставяне градиво и работа и отъ самото население съ неговия типиченъ срастналъ въ живота му обичай — самопомощьта взаимна. Всичко това е дѣло на тая културтрегерска двойка, тъй силно вживѣла се въ страната и дѣлото си и обикната отъ всички елехчанци, че последнитѣ ги просто боготворятъ. Похвалиха се, че сѫ много доволни отъ работата си и отъ селянитѣ, които въ и за всичко ги служатъ и имъ се радватъ. Оплакаха се само отъ едно, че държавата, собствено училищнитѣ власти, това село не считатъ за погранично, та учительтъ и учителката не се ползуватъ нито съ предвиденото за другитѣ села добавъчно възнаграждение, нито пъкъ отъ другото странично подпомагане въ храна отъ войсковитѣ части. Сумѣли презъ миналата година да откриятъ и уредятъ и трапезария за крайно беднитѣ ученици. И това имъ хубаво дѣло било посрещнато много радостно отъ селянитѣ, че и тѣ, разбира се, по-имотнитѣ отъ тѣхъ, драговолно се притекли на помощь съ дарения въ хранителни предмети, като картофи, фасулъ и др. п. Гражданството въ Златоградъ, въ която община се числи Елехча, както и съзнателното чиновничество тамъ, твърде много симпатизиратъ, обичатъ и тоже насърдчаватъ тая рѣдкостна учителка идеялна двойка.

Такава учителска двойка съ тъй рѣдка привързаность и самоотверженость къмъ благородното си занятие миналата 1934 год. видѣхъ и въ Западна Родопа и то въ най-високитѣ имъ и мѫчно достѫпни и отдалечени платà въ прочутитѣ Бабешки колиби, които сѫ най-беднитѣ въ цѣлата Родопска область селища. Тѣ съвпадатъ въ Софийската административна и учебна область. Учительтъ и учителката, мѫжъ и жена, не помня имената имъ, родени въ гр. Шуменъ, въ три-четиригодишното имъ учителствуване и съ помощьта на самитѣ бедняци селяни, съградили училище, уредили и обзавели съ най-необходимитѣ помагала и покѫщнина. Отноше-

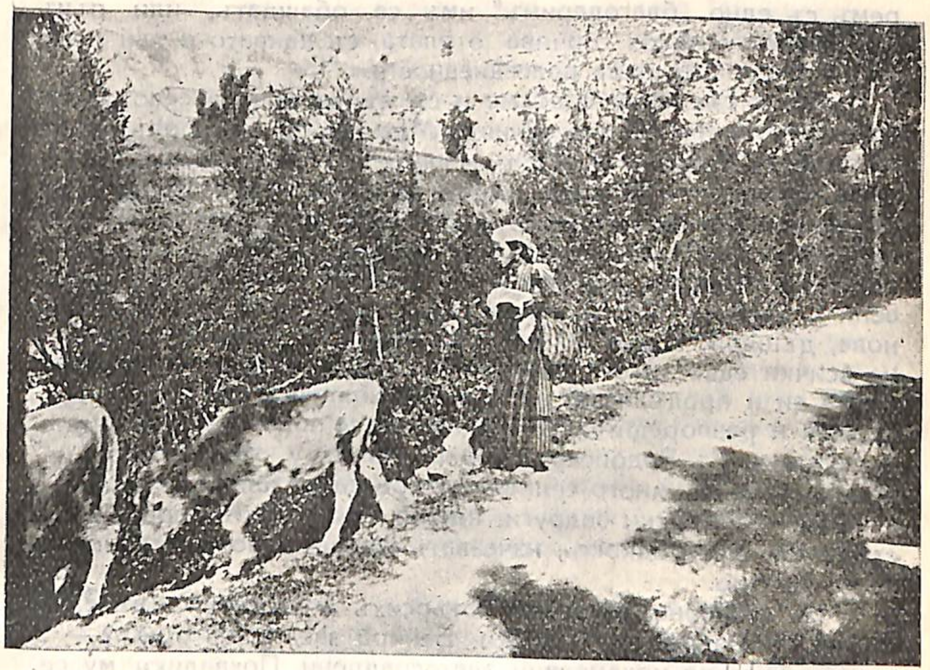

14 — Българо-мохамеданка отъ с. Старцово (Елехча) съ кравата и телето отива за паша.

нията имъ и вънъ отъ училищната имъ работа били такива, че селянитѣ безъ разлика ги просто имали като светии. Въ тѣхното лице тѣ намѣрили истински човѣци, приятели и добри безукорни обществени служители и защитници предъ разни дребни властници, надъ каквито никаква бдителность и провѣрка не е възможна върху деянията имъ между това простодушно и скрито въ планинитѣ население. Селянитѣ силно настоявали и ги молѣли за винаги да се установятъ тамъ, като имъ предлагали дворно мѣсто, работна земя и да имъ съградятъ даромъ кѫща за живѣене.

Да. Очитѣ се пълнятъ и сърдцето се вълнува отъ умиление и радость, когато въ днешната наша действителность, въ която господствува грубия егоизъмъ, безогледенъ материализъмъ, понижена нравственость и всевъзможни утопии могатъ да се срещнатъ такива самоотвержени, тъй кристални духовно народни и културно-просвѣтни дейци. Вѣрата за утрешния день закрепва, че народъ и страна, които излѫчватъ подобни общественици и народни учители и рѫководители, нѣма да загинатъ.

Незная, но дано върховнитѣ ни водители се сѣщатъ за таквивато рѣдки незнайни и скромни народни ратници, скрити въ низинитѣ на народното ядро, та ако не друго, то ба-

ремъ съ едно „благодаримъ“ имъ се обаждатъ, или пъкъ ще дочакатъ нѣкоя горчива отплата, съ каквато е тъй изобилна днешната наша повседневность.

Въ с. Елехча се видѣхме и съ първенеца на селото, замѣстникъ кметъ, 60 годишниятъ Мехмедъ х. Бекировъ, съ 12 живи деца: 7 момчета и 5 момичета, отъ които 4 женени — цѣла челедь отъ 20 души, които живѣтъ заедно. Бащата на Мехмеда, дѣдо хаджи Бекиръ, пъкъ се е установилъ на мѣстожителство въ Златоградъ. Дѣдо хаджия е сега къмъ 85 годишенъ, но бодъръ, пъргавъ и съ запазени цѣлокупно умствени и тѣлесни сили и здраве. Има жива негова челедь: синове, дъшери, внуци и правнуци надъ 50 души, че имената на всички едва знае и помни. Старецътъ не е още дѣлилъ имота си и продължава да си е върховния и властенъ господарь и разпоредитель, и всички му се покоряватъ, почитатъ и слушатъ. Въ Родопската область само у българо-мохамеданитѣ още въ много селища се срѣщатъ запазени старитѣ славяно—български задруги, когато такива у българитѣ-християни сѫ вече рѣдкость, изчезватъ окончателно, и за жалость, безвъзвратно.

На връщане въ града потърсихъ и намѣрихъ въ едно малко кавененце дѣдо хаджи Бекира заедно съ още 4 — 5 старци българо-мохамедани златоградчени. Похвалихъ му се, че ходихъ въ Елехча и му казахъ много здраве отъ сина му и отъ внучетата и правнучетата му ученици въ училището. Запитахъ го следъ това, какъ сѫ съ поминъка и изобщо съ живота си сега при тая близка нова граница, презъ която лесно и свободно неможе да се минава за Гюмюлджине, Ксанти и полето на югъ.

„*Е че*^{а} *ке*^{а}*нá* (какво) *да ти каже*^{а}, *ефѐнди*?“ ми заговори дѣдо хаджия, а другаритѣ му се доближиха и впериха очаквателенъ погледъ къмъ мене.

— *Сѝчку-су ни е*^{а} *ѐ*^{а}*це*^{а} (яко) *хубáве*^{а}, *ле*^{а}*ким ге*^{а}*чинмѐкас панабъ*^{а}*ркахме*^{а} (поминъкътъ посбъркахме), *че*^{а} *не*^{а}*знà ке*^{а}*нà ще*^{а} *са прàви*“, и продължи да ми изброява, въ какво се състои объркването. Купилъ си едно време гора съ тукъ тамъ малки ниви работна земя изъ нея за две стотинъ турски лири; ималъ си и крепостенъ актъ,, и данъкътъ ѝ редовно си плащалъ. Сега горскитѣ влвсти му недопущатъ телето си да пусне изъ гората да пасе, а за единъ товаръ сухи дърва на магарето си да товари отъ тамъ трѣбва позволително да търси и такса да плаща. Козитѣ и овцетѣ много намалили, защото сега немогатъ да ги каратъ въ полето на югъ да зимуватъ, а трѣбва да ги хранятъ въ селото си, а пъкъ толкова храна за тѣхъ нѣматъ. За една листница джбово листе отъ 50-на ржкойки трѣбва да се плати такса 25 лева, за кърмило и ярма най-малко 20 лева, бегликъ и разни фондове 6—7 лева, паша презъ лѣтото и за овчарь 20—25 лева, та

ставали 70—80 лева, най-малко. Една овца дава $1^1/_2$ килогр. масло за 45 лева, кило вълна и ярина 40 и ягне 60, ставатъ 145 лева; оставатъ най-много печала 60 лева. Ами умиране, изяловяване, изядено отъ дивячъ и изгубено отдѣлно. Има и префъркница, т. е. безъ време изгубване на млѣкото. Ами ако е по-тежка зимата, купува се и сѣно по $1^1/_2$ до 3 лева килограма? Какво остава тогава на стопанина да чака да гледа домъ и да храни деца? Пъкъ и земята безъ торъ хичъ я не бива, а като нѣма добитъкъ, нѣма и торъ, нѣма и храна отъ нивата. Особено тютюнътъ безъ кози и овчи торъ хичъ го не бива.

„*Хѐле*^{а} *ей сѐ*^{а}*ва гóрцки-се*^{а}, *ѐ*^{а}*це*^{а} *зòр ни дàват*“, (мѫчнотии създаватъ) — завърши дѣдо хаджия, и другаритѣ му припотвърдиха казаното и завършиха, че животътъ имъ при такива условия, съвършено нови за тѣхъ, е вече непоносимъ, нетърпимъ. При разговоръ и съ други златоградчени българи-християни ми заявиха, че дѣдо хаджи Бекиръ много малко е казалъ, а има много нѣщо горчиво, неприятно, да се казва и знае изобщо за постоянното влошаване на живота въ цѣлата тая страна.

Довчерашното име на Златоградъ — Даржъ-дере — произлиза отъ „*просенъ долъ*“. По всичко изглежда, че е старо селище, което въ по-далечното си минало е било не безъ значение за тоя край отъ Родопа. Около градчето по бърдата и полянкитѣ по тѣхъ е имало доста стари оброчища, на които имената се знаятъ и почитатъ и отъ българо-мохамеданитѣ, и на нѣкои отъ тѣхъ въ ново време сѫ издигнати нови параклиси. Приказва се още, че до края на първата половина на миналия XIX в. се пазѣли и криели старитѣ черковни българско-славянски книги, които съ измама били веземени отъ единъ цинцаринъ и изгорени отъ Гюмюлджинския гръцки владика.

Златоградъ е градче, което заслужава и да се види, и да се поживѣе въ него при образцовото му въ всичко и рѣдко по душевни качества любезно и гостоприемно население. За гостоприемството и готовность да ми услужатъ въ цельта на моето посещение и да науча много нѣща, които ме интересуваха въ случая, считамъ за приятенъ дългъ да изкажа тукъ благодарностьта си на г. Ал. Ханджиевъ, кметътъ, и г. Ив. Димитровъ, околийския управитель, добре избрани за длъжноститѣ си тукъ, енергични, интелигентни и съ чувства и желания да бѫдатъ полезни и на страната и населението, и на държавата. Сѫщо благодаря и на златоградченитѣ: стария учитель г. Никола хаджи Дончевъ, Моисей Бозевъ, Кирилъ Джинджовъ и др., че не пожалиха ни трудъ, ни време да ми дадатъ много сведения за живота и състоянието на хубавото си градче и неговото минало и настояще.

Предоволни, на другия день напуснахме Златоградъ.

VI

Гостуване у инжинеръ г. Шейтановъ въ Боево. — Управление, домакинство и разработване на Боевскитѣ мини. — Руднитѣ, подземнитѣ, богатства въ Родопската область, наречена Български Руръ. — Селото Мадань. — Овощарството въ Родопа.—Срѣдногорецъ.— Крепостьта Подвисъ.

Любезностьта на г. Шейтановъ нѣма граници. На другия день той самъ пакъ дойде въ града и съ автомобила си ни закара, придружени още и съ околийския управитель, кмета и др., да му гостуваме въ неговото сѣдалище—горско, диво, минно царствице при с. Боево, тоже българо-мохамеданско. Разстоянието отъ града до тамъ е около 17—18 километра западно и се минава южно подъ с. Елехча. Сега съ трудоваци се прокарва добъръ коларски пжть отъ Златоградъ до Устово и Смоленъ, презъ познатнтѣ голѣми рудни залежи въ тая часть на Родопската область покрай нашата южна граница. Разстоянието е надъ 50 километра. До сѣдалището на минното управление пжтьтъ следва по течението на Боевската малка рѣкичка, притокъ на Соютлийка, а нататъкъ се възвива по ребрата на склона и се изкачва на билото съ малката сѣдловинка Печинско, отдето се спуща въ друга долина—Маданската рѣка и селото Мадань, за да продължи до Устово.

Въ тѣсната и дълбока клисура между издигащитѣ се доста стръмно и високо два единъ срещу другъ склона, въ дъното на самата рѣкичка-доль, сж построени 5—6 нови. красиви и уютни сгради, въ които е жилището на управителя, счетоводителя му, лѣкаря, другитѣ служащи и нѣкои отъ работницитѣ-миньори, Г-нъ Шейтановъ по всичко се вижда, че е твърде сржченъ, съобразителенъ и енергиченъ управникъ, а заедно съ това и практиченъ вещъ устроитель-домакинъ. Между другото, той е създалъ и добре уредилъ едно уютно образцово поселище съ полезно и необходимо за мѣстото и условията стопанство. Край сградитѣ при и въ самото рѣчно и каменисто легло сж образувани малки зеленчукови градинки съ разкошно зеле, празъ и сованъ лукъ, салата, магданосъ, картофи и др. п., а въ малкитѣ водни барички и кристални планински струи се гуркатъ десетина гжски и патици. По храсталаковитѣ ребра на спускащнтѣ се склонове се ширятъ на изобилна паша отъ сочна планинска трѣва и листе десетина овни, овце, ягнета и две три дойни крави. Две три едри като лъвове кучета изъ кошаритѣ си кръвнишки съ

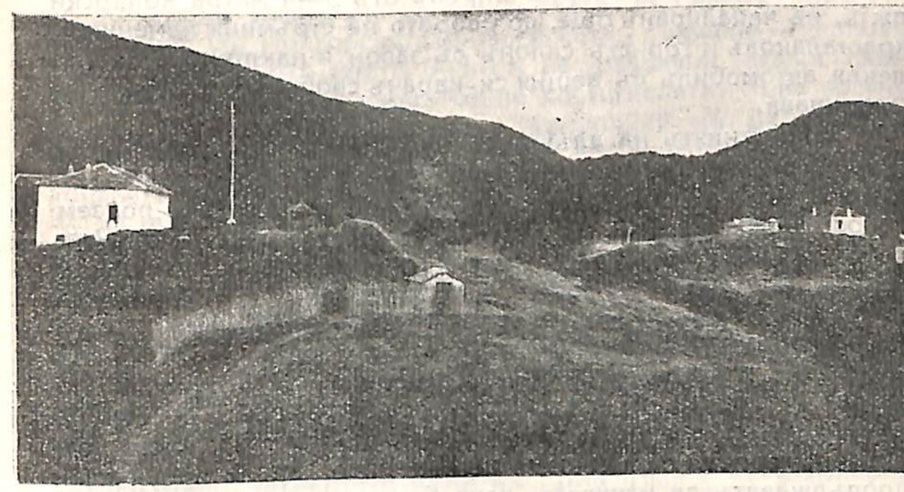

15 — Българския и гръцкия гранични постове при проходътъ Маказътъ въ подножието-сѣдловина на Гюмюлджинския Карлъкъ.

бѣлото на очитѣ си измѣрватъ новодошлитѣ госте. Направена е и пещь-пекарня за хубавъ ежедневенъ прѣсенъ хлѣбъ за всички хора тукъ и по минитѣ. Въ сградитѣ сж отдѣления—стаи, обзаведени добре съ легла за длъжноститѣ лица и случайни госте.

Г-нъ Шейтановъ съ помощнитѣ си другари и служащи така хубаво и умно е устроилъ стопанството и съ това уредилъ и улеснилъ живота на хората си — служащи и работници — въ тия диви и отхвърлени отъ свѣта планински усои и присои, че всички безъ изключение съ признателность, преданость и добросъвѣстность даватъ труда си и съ уважение и обичь се отнасятъ къмъ господаря си. Нѣщо небивало е, когато посетительтъ случаенъ тукъ види и чуе самъ отъ работницитѣ и служащитѣ, какъ здравословна и изобилна е храната имъ, че сж усигурени съ такава, а особено важното е, че тя имъ струва всичко 10—12 лева за едно денонощие.

Ето какво значи не само една интелигентность, наружность отъ знания и компетентность на едно отговорно мѣсто лице, но и на една рѣдка съобразителность, предвидливость и практиченъ умъ и разумъ, които усигуряватъ и предприятие, и животъ, и успѣхъ въ всѣко дѣло.

Следъ единъ разкошенъ обядъ, царски за уединената дивна планинска дълбина у любезния домакинъ г. Шейтановъ, ний посетихме единъ отъ входоветѣ-галерии на минитѣ въ пазвитѣ на Боевското землище, 2½ километра южно отъ сѣдалището на управлението имъ. Отъ самото минно пред-

приятие е прокаранъ не по-широкъ отъ 3—4 метра коларски пжть, не чакалиранъ още, по реброто на стръмния каменистъ, храсталаковъ и гористъ склонъ съ завои и наклонъ, по които лекия автомобилъ съ вещия си карачъ свободно и безопасно преминава.

Цѣлостниятъ на длъжъ и ширъ Родопски масивъ по всичко до сега въ него обходено, видено и проучено отъ наши и чужди геолози и минни инжинери за неговитѣ подземни богатства, прилича да му се даде името *Български Руръ*, както тъй находчиво и съ право го нарече познатия родопчанинъ общественикъ, писатель и правникъ г. Георги Ив. Чичовски въ своята току-що напечатана хубава книга „**Срѣдно родопски проблеми***." Колкото многовѣковното минало на Родопа и да се е покрило съ дебело гжсто було на незнание и забрава, то все пакъ отъ следитѣ, които до сега сж намѣрени, отъ видено и знаено, както и отъ това, което компететни геолози и инжинери въ най-ново време проучиха и продължаватъ да изучватъ, вече безусловно се потвърждава, че тая най-обширна въ българскитѣ земи планина е била отъ най-далечната си древность знатна рудна область съ силно развито рударство и съ мѣстна метална ржчна промишленость. И това, което днесъ е вече на лице, никакъвъ дѣлежъ на части — Източна ли Родопа, Срѣдна ли или Западна е по-богата подземно — не може и не бива да се прави, защото дребнитѣ мѣстни интереси на нѣкой градъ, видно селце или отдѣлни лица желаели такова дѣление.

Обходихме тоя твърде стръменъ склонъ и влизахме въ една отъ подземнитѣ галерии, въ която продължава да се копае и изважда вънъ суровата руда и складира на голѣми купища. Бѣше недѣленъ день, та работници нѣмаше, освенъ нѣколцината надзиратели, които ни разведоха. Любезниятъ г. Шейтановъ бѣше и тукъ тъй добъръ да ни даде за момента нѣколко кратки сведения за сегашния ходъ и състояние на повѣрената му рудна покрайна, която умѣло управлява и продължава тъй вещо да проучва. Периметрътъ тукъ, за щастие, е на най-голѣмото богато, високо издигнало се и, може би, въ цѣлия Балкански полуостровъ единствено индустриално и минно предприятие—**Гранитоидъ**, ржководено отъ високо интелигентни, енергични и вещи дѣлови хора на чело съ г. инжинеръ Рашеевъ. Подъ управата на г. Шейтановъ Гранитоидъ тукъ има 4 мини съ 2500 хектара пространство, което изцѣло обгръща землищата на селата Боево, Бориево, Елехча, Ерма рѣка, Цацарево и др. Рудата състои главно отъ галенитъ — цинкъ въ видъ на сфалеритъ, пиритъ, желѣзенъ сулфитъ, сѣра въ сфалерита и най-после до 500 грама сребро и ½ грамъ злато въ единъ тонъ сурова руда. Въ Подгорската и Боевската рѣкички — долове има 8 галерии, отъ които 6-тѣ сж на различни етажи. Найголѣмата галерия — входъ бѣше достигнала въ това време, когато бѣхме тамъ, 380 метра дълбочина въ рудника — подземие. Дневно се вади 16 тона, а би трѣбвало да изкопаватъ 60 тона. Въ тѣзи галерии сега дневно работятъ 70 — 80 рудокопачи, а би могло да работятъ 120 души. Надницата имъ е срѣдно 35 лева, а на миньоритѣ е 60 лв. Работницитѣ сж мѣстни хора: българо-мохамедани повече, а българо-християни по-малко. Втората мина въ Боруевската рѣка е съ 11 галерии, четире етажи и дълбочина въ галерия 420 м. Третата мина е Петровица съ 5 галерии, 2 етажа, 235 м. дълбочина на галерия. Тукъ се работи съ сгжстенъ въздухъ. На тая мина сж намѣрени стари римски галерии. На тритѣ споменати мини въ тоя часъ имаше готова сурова руда 12 хиляди тона. Четвъртата мина въ Ерма рѣка е съ **2** галерии — входа съ по 80 метра дълбочина; петата мина е съ 1 галерия и 35 метра дълбочина; шестата, наричана *Метливко*, въ Ерма рѣка, е съ 1 галерия и 70 метра дълбочина, а седмата, *Гарвановъ камень*, тоже въ Ерма рѣка, е сжщо съ 1 галерия и 40 м. дълбочина. Всичкитѣ седемь открити за сега рудници могатъ дневно да даватъ отъ 160 до 250 тона сурова руда и да работятъ до 600 рудокопачи най·много.

*) Хубавитѣ и вещо уяснени стопански въпроси въ поменатата книга сж печатани последователно въ десетина броя презъ 1935 г. въ Асеновградския в. „**Родопско Ехо**" и после издаден1 въ отдѣлна книга.

Суровата руда, която за сега при тѣзи условия се вади, може да се каже, минимумъ пробно се копае и изнася за проучване. Вече се мислѣло Гранитоидъ да построи въздушна линия до гара Момчиловградъ и отъ тамъ по желѣзницата да се изнася за вънъ, обаче, известни неудобства се откривали за това. Сега се проучвало, дали на самото мѣсто тукъ съ електрическа инсталация би могло да се построятъ топилни пещи, въ които да се топи и отдѣля чистия металъ, който такъвъ по-лесно ще се изнася и по-конкурентенъ пласментъ ще има вънъ отъ България. Обаче, и въ едния, и въ другия случаи разстоянието по желѣзницата Момчиловградъ — Кърджали — Раковски е голѣмо и може да се постигне лесенъ износъ само отъ руднитѣ разработвания отъ Кърджалийската и Момчиловградската околии, като отъ Златоградската и Смолянската околии, дето въ тоя часъ е голѣмиятъ руденъ обектъ, проученъ и готовъ за обработване, само една единствена Срѣдно-родопска желѣзница: Паласъ —Устово — Чепеларе — Асеновградъ може да обслужва. Та тукъ по тоя пжть се намира и другия голѣмъ и тоже готовъ миненъ обектъ — мината Царь Асенъ на Павелъ Генадиевъ, и Лжкавскитѣ рудници, последнитѣ вече предадени на Перникъ.

Остава волята, съзнанието и дългътъ на държавата въ случая — безъ колебание и безъ отлагане да се почне строе-

жътъ на тая презсрѣднородопска линия, трасето на която е проучено и която е зачислена въ общата мрежа на държавнитѣ желѣзници още презъ 1924 год.

Тѣзи родопски минни рудни залежи, по мнението на чужденци и наши минни инжинери и геолози, сѫ първитѣ и по голѣмина на пространство, и по съдържание, и по ценность въ цѣлия Балкански полуостровъ. Тѣхното всестранно проучване продължава. Много чужди фирми проявяватъ вече голѣмъ интересъ къмъ тѣзи наши подземни рудни залежи въ Родопската область, а особено американцитѣ, които днесъ иматъ въ рѫцетѣ си отъ 60 до 90 на сто отъ цѣлото свѣтовно рудно-метално производство.

Въ цѣлата Родопска область, освенъ **Гранитоидъ**, периметри на рудни залежи сѫ запазени и отъ други дружества и частни лица, а именно: отъ *„Франко-българско дружество"*, отъ *„Белгийско дружество"* при с. Давудково, отъ акцион. дружество *„Сюжетица"*, отъ г-да инженеритѣ Савовъ и Дрѣнковъ въ София, отъ инж. Хр. Поповъ въ Асеновградъ, отъ г. Павель Генадиевъ и др. и най-после самà държавата има споменатиятъ по-преди голѣмъ периметъръ Лѫкавскитѣ въ Асеновградско. Свърхъ всичко това по тъй богатитѣ и просторни рудни залежи изъ цѣлата Родопска область, знае се още, че освенъ галенитътъ—олово и цинкъ—по разни мѣста се намиратъ и мѣдни руди, антимонъ, хромъ, талкъ, пиритъ, азбестъ, желѣзо, разноцвѣтни глини, охри и др. т. На всѣкѫде изобилватъ и каменни кариери, най-доброкачественъ варовникъ за строежъ и варь, мраморъ и слюда, сиенитъ, бигоръ и др. Не липсватъ и каменни вѫглища (Смоленъ, Паласъ и другаде), а така сѫщо и златоносенъ пѣсъкъ, отъ който до скоро отъ Неврокопско търсачи сѫ обикаляли по родопскитѣ рѣки и долове на всѣкѫде, промивали пѣсъка по старобитенъ начинъ, събирали сѫ златнитѣ люспици и зрънца и съ това вадили прехраната си и плащали царскитѣ даждия.

Случи се деньтъ недѣленъ, когато ставаше разплащане надницитѣ на работницитѣ за изминалата седмица. Мила картина бѣше това и на много мисли се натъкнахме въ случая. Десетина млади и възрастни мѫже отъ с. Боево и другитѣ околни и близки селчинки, слѣзли низъ стръмнинитѣ въ дълбокото клисуресто дъно на долчето, влизаха единъ по единъ по извикване отъ касиеръ-счетоводителя, надзирателитѣ и г. Шейтанова лично, получаваха си надницитѣ и излизаха радостни съ весели и самодоволни лица. Вънъ на полянката предъ сградитѣ нѣкои отъ тѣхъ се разплащаха на дошлитѣ нарочно него день шивачи, царвулджии, праматари и др. занаятчии и дребни търговци отъ Златоградъ, Мадань и Устово, за да си приберать пъкъ тѣ земането и даването съ почекъ на работницитѣ и семействата имъ предмети. Читательтъ

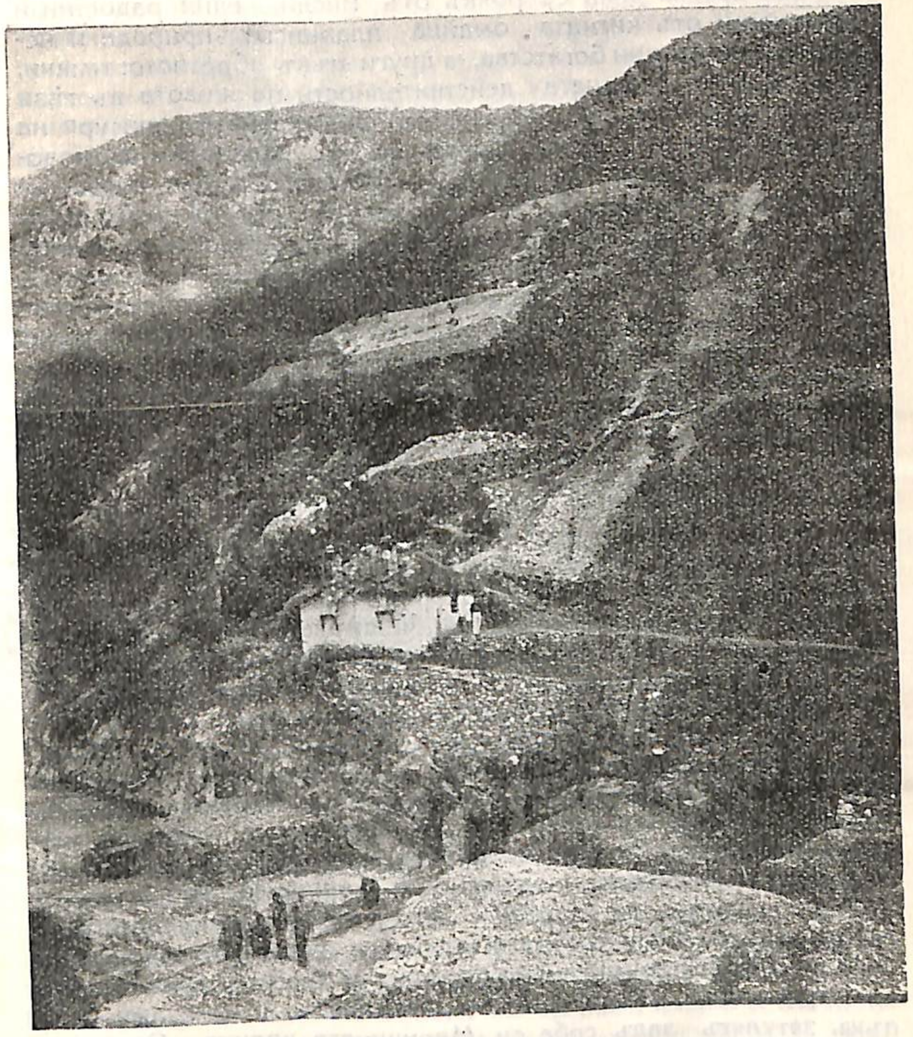

16. — Изгледъ на миннитѣ входове и изкопаната и изнесеня сурова руда въ Боевската рѣка.

подолавя, какво създаватъ тѣзи начинающи разработвани подземни богатства въ поминъка, въ живота на разсѣеното изъ усоитѣ и чукаритѣ планинско население тукъ, и какъвъ би билъ тоя животъ и обликътъ и духътъ въ всѣко отношение на тоя отдалеченъ нашъ юженъ край, ако се подтикне и разшири минното, рудното дѣло тукъ, което да облекчи лошото економическо въ тоя край състояние, създадено преди всичко друго отъ тъй неестествената политическа гръцко-българска граница отъ 1919 г.

На другия день съ роякъ отъ мисли, едни радостни и ободряющи отъ китната омайна планинска природа и несмѣтнитѣ подземни богатства, а други пъкъ обратното: тѫжни, печални отъ днешната действителность на живота въ тѣзи чаровни планини, ний напуснахме тайнствената клисуре на Боевскитѣ минни залежи. Следъ малко залѣзохме въ новостроящето се шосе Златоградъ — Устово. По зигъ загове — завои изкачихме се при пълния изгрѣвъ на слънцето надъ ридътъ малко било *Печинско*, което е водораздѣлътъ между Боевско-Елехчанската рѣкичка-долъ, притокъ на Соютлийка, и Маданската рѣка, пъкъ тя последенъ притокъ въ горното течение на сѫщинска Арда. Печинския гребенъ е и предѣлътъ между Златоградската и Смоленската околии. Южнитѣ погранични склонове и долини на Родопската область като че ли сѫ по-запазени въ горско отношение, макаръ че повечето съ храсталакъ и закелевялость. Такива отвратителни голоти, пороища, ярове и голи каменисти пазлачища тукъ сѫ по-рѣдки, отъ колкото по севернитѣ склонове къмъ басейна на Марица и тия по лѣвия брѣгъ на Арда. Това се дължи на отдалеченостьта отъ вѫтрешностьта на България—отъ Маричината низина—отъ липсата на коларски пѫтища и отъ граничната преграда съ Бѣломорския край, че дървенъ ни градивенъ, ни горивенъ материалъ не може да се изнася. Както върховетѣ, тъй и ребрата на склоноветѣ и долинитѣ помежду тѣхъ сѫ по-покрити съ храсталаци, закелявали горички и едри дърветата, главно широколистни: дѫбъ, букъ, габеръ и др. Боровет̀ѣ оставатъ далече къмъ западъ и северозападъ. Гледката и отъ Печинско е великолепна, съ широкъ просторенъ хоризонтъ, голѣмъ обширенъ крѫгозоръ — обсегъ отъ срѣдна, източна и западна Родопа, че краятъ, свършекътъ на планинския масивъ-великанъ никѫде не се вижда. На югъ пъкъ е по-близо високиятъ гребенъ на Гюмюлджинския Карлъкъ, който закрива Бѣломорската низина, а на северъ вододѣлното било отъ Широколѫшкия Карлъкъ и гребенъ къмъ истокъ съ Караманджа, Имаретъ планина съ Чилъ и Ениханъ тепе пъкъ затулятъ задъ себе си Маричината долина. Отъ тукъ е и изгледътъ на обширния периметъръ — ядрото на рудния обектъ на Гранитоидъ.

Навеждаме се съ автомобила сега пъкъ по западнитѣ спускове на Печинско и по-лека лека се стеснява, намалява широкия крѫгозоръ отъ планинскитѣ усои и присои, бърда и долини. Пѫтътъ пакъ по многобройни зигъ-загове и съ не голѣмъ наклонъ се муши, лѫкати и прерѣзва ту хубава букова гора, ту гѫстъ храсталакъ отъ закелявали драки, презъ които се прокарва достатъчно широко и хубаво шосе. трудъ и енергия на стотицата трудоваци, все млади, зачервени и пъргави момци. Да имъ се не ненагледва и ненарадва човѣкъ. Па иди та не имъ завиждай, особено пъкъ ако сте излѣзли отъ

прахуляка на нашитѣ градове, съ шумътъ изъ тѣхъ, пушекътъ тютюневъ и развaленъ въздухъ въ учрежденията, работилницитѣ, кавенетата, а главно отъ суетностьта, празднословието и въ живота и въ пустотата на душата. Тукъ всрѣдъ гората съ чистия ободрителенъ планински въздухъ. букова сѣнка, прохлада, чаровна природа и тишина, нарушавана само отъ птичитѣ гласове и звънливия гласъ на жетварки, берачки на тютюнъ, работачки по малкитѣ планински работни полянки и увеси и всичко това огласявано и отъ кавала и звънцитѣ на малкитѣ стада овци и кози,—ето де и какъ физическия трудъ леко се понася, съ радость и безъ умора минаватъ днитѣ. Къмъ 9 часа сутриньта въ сѫщия день ний слѣзохме въ с. Мадань, който е 10-на километра отъ Боево и едва ли 30-на отъ Златоградъ. Слънцето бѣше вече облѣло съ златиститѣ си и топли лѫчи и най-дълбокитѣ и скрити гънки-долчета и тѣсни стръмни клисури. Селото Мадань, собствено срѣдищното му поселище, състояще отъ 50 на доста хубави и варосани деуетажни и пр. сгради, едни съ широки дворове, а други сгушени една до друга, е разположено по двата брѣга на по-голѣмата рѣка и въ подножието северно на углозганъ, каменистъ и урвестъ склонъ-бърдо, на което само по темето му се е запазилъ дребенъ храсталакъ. Другата половина отъ селото, съ по-разрѣдени въ колибарски видъ кѫщи и съ работна земя — царевичеви, тютюнови и зеленчукови ниви, прошарени съ стари, голѣми и млади овощни дървета, е проснато по брѣга пъкъ на втората по-малка рѣка-долъ, водитѣ на която се събиратъ съ по-голѣмата, която образува единъ отъ малкитѣ лѣви притоци на сѫща Арда. Така Мадань е въ отворена не равна котловина, твърде красива и плодородна, каквито сѫ и всички други подобни изъ басейнътъ на Арда. И Мадань състои отъ десетина други махалички и колибаци, пръснати въ голѣмъ обсегъ по околнитѣ скатове, височини и долове, и всѣко си има своето име, ала инъкъ сѫ подъ общото име Мадань. Тукъ въ срѣдищната махала е джамията съ високо и хубаво минаре-викало, съ широкъ дворъ и въ него отдѣлна сграда съ десетина стаи, които сѫ служили за доскоросѫществующе медресе — мохамеданско духовно вѣрско училище. Тукъ сѫ и десетината малки паянтови дюкянчета: бакалници, занаятчийници, кавене и малка полянка, — всичко това съставя пазарното мѣсто, въ което единъ день, обикновено и тукъ петъченъ, става пазарь, сѫщо такъвъ, какъвто видѣхме и въ Момчиловградъ, Фотиново и други подобни срѣдоточни поселища. Спрѣхме се при кавенето, кѫдето намѣрихме да си пие сутрешното каве единъ отъ първитѣ влиятелни и знатни въ тая покрайнина ходжа, маданчининъ родомъ, който има двамата си сина женени и изселени въ гр. Одринъ, а той самъ упражнява ходжалъка си въ родното си село и се занимава и съ сѣене и произвеждане тю-

тюнъ, овощия и малко земледѣлие. На въпроса ми, пишатъ ли му синоветѣ отъ Одринъ, идватъ ли да го навестяватъ сега на стари години въ живота му, той малко подозрително, уестснително ми отговори, че идватъ понѣкога, ала много рѣдчишъ, но му пишатъ, па и той имъ се обажда. Питамъ го, че нѣматъ ли *гечинмекъ* (поминъкъ) и тукъ, дето сѫ се родили и порастнали, та сѫ оставили *мемлекета* си и отишли въ чужда земя, при чужди хора?

— *Бах, ймамеа, дал еа Аллàх, ефѐнди, алà там еа пошѝрóку, там наѝдаха по-хубаф гечинмек*" — ми отговори и се поотмѣсти по-настрана, за да отбѣгне понататъшенъ разговоръ.

Мадань и цѣлата му околность се славятъ съ хубавитѣ си, сладки и трайни ябълки, червени като кръвь и много красиви на гледъ, ала дребни на голѣмина. Бѣха вече въ беридбата си, и цената имъ тукъ на самото мѣсто бѣше единъ левъ килограмътъ, но за износъ и дума да не става, едно поради отдалеченостьта отъ градоветѣ и селата изъ Маричината низина, и друго, че трѣбва съ товаръ на добитъкъ или съ кола, да се закарватъ тамъ, а за това вънъ отъ другия рискъ е нуждно и време повече отъ седмица пѫтуване — отиване и връщане, па и всѣко семейство нѣма товаренъ добитъкъ, а още по-малко своя кола. И Маданскитѣ ябълки, както и всички други видове овощни плодове: череши, круши, сливи и др., сѫ мѣстни планински видове, които сѫ доста различни по голѣмина, външность, вкусъ и време на зрѣене, обаче, трайностьта имъ е голѣма. Особено ябълкитѣ имъ се задържатъ здрави и вкусни цѣла година до нови презъ лѣтото и есеньта Изобщо овощарството е познато, развито и разпространено изъ цѣлата Родопска область още отъ далечната древность. Овощни дървета въ диво състояние и саморасли, особено череши, сливи и орѣхи, се срѣщатъ и до 1,800 метра надморска височина. На много мѣста по градини, ниви и пѫтища се намиратъ опазени стари вѣковни дървета, предимно орѣхи, череши и круши съ по метъръ, два и повече дебелина въ диаметъръ, и плодоветѣ имъ се събиратъ много трудно: само съ брулене и чакане самѝ да капятъ отъ презрѣване. Такива грамадни дървета и по пѫтищата се често срѣщатъ, садени отъ набожни вѣрующи хора, за да вкусва отъ плодоветѣ имъ всѣки пѫтникъ за Богъ да прости. Тѣхъ именуватъ *хайрници*, и всѣки може да се покачи на тѣхъ, или да си обрули и да се наяде отъ плода имъ, па и да набере въ торбата си, но никой не отчупва ни клонка отъ тѣхъ. Тъй свещено се пазятъ и ползуватъ отъ тѣхъ всички.

Та овощарството презъ и отъ вѣковетѣ е създало и цѣлъ култъ у родопското население: по цъвтенето, по изобилието на плодоветѣ, или липсата на такива, и др. п. гадаятъ за болести и моръ по хора и добитъка, за сухо лѣто и

тежка зима, за нашествие на вредни насѣкоми, за цѣрове на разни болести и т. н. На 1 февруари, ст. ст., Трифоновъ день, съ брадва замѣрватъ ужъ да отсѣкатъ дървото, като го удрятъ и казватъ: *„Чуеш ли ма, Трифоне?"*, а друго лице отъ домашнитѣ задъ дървото отговаря: *„Ни чуем та ут еабалки, круши . . ."* и пр. Съ това събуждатъ дървото и го заплашватъ и очакватъ да даде много плодъ презъ лѣтото.

Че овощарството е отдавна известно въ Родопа и е и сега единъ голѣмъ помощенъ и необходимъ страниченъ лостъ въ планинския поминъченъ животъ, се потвърдява и отъ сѫществующитѣ правни обичаи съ него у мѣстното население, па се вижда това и отъ многобройнитѣ названия споредъ видоветѣ и времето на вкусъ и зрѣене на всѣки сортъ плодове. Череши напр. има: *солунки, бѣлици, горчѝчки* и пр.; ябълки: *шикѐрки, кѝселици, присади, боазувици* и пр. Такова езиково богатство има и въ зеленчуцитѣ, трѣвитѣ, цвѣтята и въобще въ цѣлитѣ растително и животно царства въ цѣлата Родопска область. Напр. само фасультъ има повече отъ 20-на имена, споредъ различнитѣ му видове.

Какво и благородно, и благодатно богато поле за работа и на агрономи, и на лесовъди, и на земледѣлци-стопани, а така сѫщо и на езиковѣдци и народоуци има тая широка планинска страна отъ българскитѣ земи!

Овощията съставятъ току-речи главната, най-евтина и нний-лесно добивана храна на родопското население. Плодоветѣ отъ всички видове овощни дървета се сушатъ на слънце, и изсушени ей тъй се поставятъ въ голѣми дървени каци да прокиснатъ въ вода, и последната е бульонътъ, *супата*, любима и ценна храна въ живота; тя замѣства и млѣкото у най-беднитѣ, които сѫ лишени отъ млѣченъ добитъкъ. Това се казва *люто, вóдено.* Или пъкъ се варятъ и ядатъ варени. Тъй сушенитѣ плодове се казватъ съ общо име *шушулки* (хошафъ): крушови, черешови, сливови и т. н. Отъ тукъ и прозвището —*шушулкар—и* за най-беднитѣ хора и колибари. Съ гнилитѣ и извaренитѣ изтискани плодове хранятъ домашнитѣ животни, или пъкъ ги хвърлятъ на купището и употрѣбяватъ за торъ.

Та родопското население познава и умѣе да си служи отъ вѣкове и съ растителни бои, добивани и приготвяни отъ коритѣ, листата, черупкитѣ, семето и коренитѣ отъ разнитѣ растения. Боядисанитѣ тъй първобитно домашни платове и прежди по разновиднитѣ си цвѣтове сѫ и красиви, и много трайни.

Овощарството отъ 70—80 години насамъ въ Родопа започна силно да запада. Турскитѣ закупвачи на десетъкаданъкъ—*йошуръ*—отъ земнитѣ произведения почнали да описватъ и взематъ произволно десетъкъ въ пари и за плодоветѣ ежегодно отъ всѣко овощно дърво. Не сѫ били малко

случаитѣ, щото отдалечъ вижданото въ нивата или ливадата дърво: букъ, джбъ и др., описвачътъ, чиновникъ у десеткаря-закупвачъ, го мързи, или и нарочно не ще да отиде на самото мѣсто, а отдалечъ го записва за плодовито дърво: череша, круша или какво и да е друго, опредѣля му плодътъ на 200—300—500 оки, преценява го по грошъ или повече на оката и търси и зема отъ стопанина десетъкъ 30—50 и повече гроша. Такива силни и безчовѣчни закупвачи на десятъка на цѣли околии сж били известнитѣ Братия хаджи Енузоолларъ въ Ардино и Исеинъ ага Кочоолу въ Смоленско. За последниятъ приказватъ, че закаралъ въ Цариградъ десетина товара златни лири въ бѣгството си презъ Балканската война. Това е била главната причина, щото стопанинътъ, за да се избави и отъ тоя тежъкъ и несправедливъ данъкъ, изсичалъ и плодовититѣ си дървета. Изсичани сж такива, находещи се въ двора и около кжщи дървета, и за гориво презъ тежки и дълги зими, когато отъ снѣгъ и ледъ не е могло да се отиде по-далечъ извънъ селището въ гората за дърва.

Името *Мада̀нь* или *Мадень-кьой*, т. е. *рудно село, рудникъ*, е дадено отъ турцитѣ при завладяването имъ и тая страна, въ която, вѣроятно, сж заварили копаене и използуване руднитѣ залежи. Следи отъ старинни рударски сѣчива и др. п. се намиратъ и днесъ. Та има и други селища въ Родопската область съ такива стари имена, дадени имъ поради руднитѣ нахождения въ околноститѣ имъ. Така, въ съседство съ Лжкавскитѣ мини е селчинката *Сребро махала*; южно отъ Елидже, сега въ Гърция, Ксантийско, е селото *Демирджикъ*, т. е. *Желѣзникъ*, или *Желѣзарско село,* и др. т.

Въ Маданската околность е минната концесия „Сполука", следъ нея „Съгласие" и „Шаренка" по продължение отъ Мадань до Паласъ на 30 килом., съ едно пространство отъ проучени рудни залежи около 1100 хектара. И тукъ рудата е главно галенитъ, за който опитътъ е доказалъ, че въ богатата съ оловно съдържание руда освенъ цинкъ, олово и мѣдь, дава и отъ 2 до 4 килограма сребро и отъ 9 до 10 грама злато на единъ тонъ сурова руда.

Тая група мини сж на инжинеръ Савовъ, впоследствие отстжпени на образуваното за сжщата цель акционерно дружество „**Родопски металъ**", което по обстойното проучване и препоржката на знатни авторитети специалисти, чужди и наши минни инжинери и геолози (проф. Хорбартъ отъ Берлинската политехника, минния инжинеръ Жоржъ Уферъ, нашия познатъ геологъ проф. Георги Бончевъ и др.) отъ 1928 до 1932 год. е построило електрическа водна юзина отъ р. Арда съ 250 конски сили, съ други нужднн още 5 отдѣлни постройки, пещь за пържене рудата и друга такава висока за топене. Всичко това извършено отъ дружеството е струвало надъ 15 милиона лева. Тия резултати сж предизвикали,

щото нѣколко видни съ свѣтовна известность чуждестранни фирми, каквито сж: „**Comp. Birol**" въ Лондонъ, „**American Smelting and Rifening Co**" въ Ню Йоркъ и др., а следъ тѣхъ и нашитѣ дружества „**Плакалница**" и „**Гранитоидъ**", да предлагатъ много добри условия за откупване тѣзи концесии и разработване ги.

Но и другитѣ още по-отрано проучени и добрѣ познавани рудни залежи, каквито сж Лжкавскитѣ, „**Царь Асенъ**" (Генадиевата) при с. Павелско, тая на инженеръ Хр. Поповъ отъ Асеновградъ при с. с. Борово и Бѣлица и др., тоже стоятъ, (първитѣ) ето вече повече отъ 50 год. сж оставени въ бездействие. А тѣ поне се намиратъ на 30—35 на километра отъ Асеновградъ и при теренъ и малъкъ по разстояние, и много по-удобенъ отъ Елли-дере, напр. за желѣзница. Сега работитѣ на „**Родопски металъ**" сж спрѣни и всичко започнато съ такава радость и вѣра за пъленъ успѣхъ, а при това и съ такива голѣми материялни жертви, е оставено на пълно разрушение!

И защо всичко това подземно богатство въ Родопската область, което „**съ грамаднитѣ си размѣри поразява**", както се нарече тя отъ вещитѣ учени и компетентни геолози и инжинери, и която е „**трета по редъ по минералнитѣ си богатства въ цѣлия Европейски материкъ**", споредъ оценката на Берлинския професоръ Хорбартъ, е изоставено съ едно тжпо безгрижие, необяснимо безразличие и безъ помисълъ за разработване, когато то ще облекчи, вънъ отъ всичко друго, живота на едно надъ 400 хилядно планинско население, изнемогващо днесъ въ мизерия, въ разочарование, и заемаще най-важната погранична область отъ земята на днешна България? Та това рудно богатство въ Родопа безспорно би изиграло такава голѣма роля въ економическия и поминъченъ животъ на страната ни, да не кажемъ дори и много повече, и отъ Перникъ въ нашитѣ западни покрайнини, откжснати тоже съ тъй неестествената си политическа граница отъ Вардарската долина и южна Македония!

Повтарямъ, ето де е наложително нужна намѣсата на голѣмия и единственъ помощенъ органъ—държавата, съ своя авторитетъ, съ своята власть и съ своя държавенъ и народностенъ дългъ и съзнание.

По всичко личи, че Мадань е билъ и въ миналото си старо, важно и видно срѣдищно поселище на главния пжть по течението на р. Арда отъ западъ къмъ изтокъ за Източна Родопа и за Одринъ. Това селище е било и съ значение, и съ културность за времето си. Маданци и днесъ се славятъ като добри и сржчни майстори на разни метални издѣлия. Маданскитѣ ножове, стария видъ кремъклии пушки и пищови, украсени съ сребро и седефъ, кавени воденици и кутии, гвоздеи и подкови и др. п., както и Смилянскитѣ такива, сж

известни и по външность, и по направа, и по трайность. Като че ли по наследство отъ далечното минало се е запазило непрекъсвано това занятие. У турскитѣ селяни въ Източна Родопа—Кърджалийско, Султанерско и др., ни у мъжетѣ, ни у женитѣ, подобна ръчна промисъль и похватъ нѣма. Отличава се по това само мнозинството българо-християнско и българо-мохамеданско население въ цѣлата Родопска область, залѣена още отдавна отъ него и преживѣло и напълно опазило си чистъ цѣлия битъ презъ турското господство.

Въ Устово до преди 90—100 години е билъ известенъ родътъ Маданковци, преселници по време насилственото помохамеданчване отъ Мадань. Твърде характеренъ е въ Родопа единъ отъ чисто народнитѣ българо-славянски правни обичаи, а именно: посаденото овощно дърво, до когато съществува то, остава да се ползуватъ отъ плодоветѣ му наследницитѣ на посадилия го. Мѣстото нива, градина, ливада и др. п. може да мѣни собственика си, но овощнитѣ дървета въ такова мѣсто се считатъ собственость само на първия собственикъ и неговитѣ прями наследници, които се и ползуватъ отъ тѣхъ. Моята покойна по майка баба Катя Маркова, починала на 80 годишна възрасть презъ 1882 год., бѣше отъ споменатия родъ Маданковци отъ трети, четвърти или повече поясъ, незная. Обаче, тя до смъртьта си получаваше редовно всѣка есень припадающата ѝ се часть плодове—ябълки и круши—отъ роднинитѣ си българо-мохамедани въ Мадань. Въ това село и днесъ е запазено името *Бѣлковска махала*, отдето пъкъ другъ устовски родъ, съ който се родѣеше баба ми, носѣше името Бѣлковци. Това бѣше будниятъ по упоритостьта си и съ голѣми заслуги родолюбецъ свещеникъ Кириякъ Бѣлковски презъ XIX в. Неговиятъ синъ Илия п. Бѣлковски бѣше учитель въ гр. Троянъ, Устово и Асеновградъ, следъ освобождението преселенъ въ София и добре познатъ на Софийскитѣ висши обществени срѣди. Такова наследство до скоро сѫ получавали и Каишевци въ с. Чакманово отъ роднинитѣ си помохамеданчени въ с. Смилянъ. Имало е подобно нѣщо и въ Златоградъ и другаде изъ Родопа.

Влѣзохме въ училището, което е въ самата пазарна полянка и, вѣроятно, е било *мечетъ*, т. е. пакъ училище, но само за турско четмо и писмо и мохамеданско вѣроучение. Това бѣха две малки сгушени ветхи стаички съ полупрогнилъ подъ и съ по нѣколко разхвърлени тоже увехтяли чинове, и непочистени и изпокривени прозорци. Има учитель и учителка, но ги още нѣмаше на работа: не бѣха се прибрали още отъ лѣтната си дълга почивка, а бѣше първи октомври. Като срѣдищно мѣсто, за Мадань е нужна добра, голѣма и удобна училищна сграда, която да служи и за прогимназия, па и за нѣкое за въ бѫдаще професионално-стопанско училище, каквото непремѣнно трѣбва да има и тукъ. Слава Богу, казаха ни, че е започната вече такава постройка.

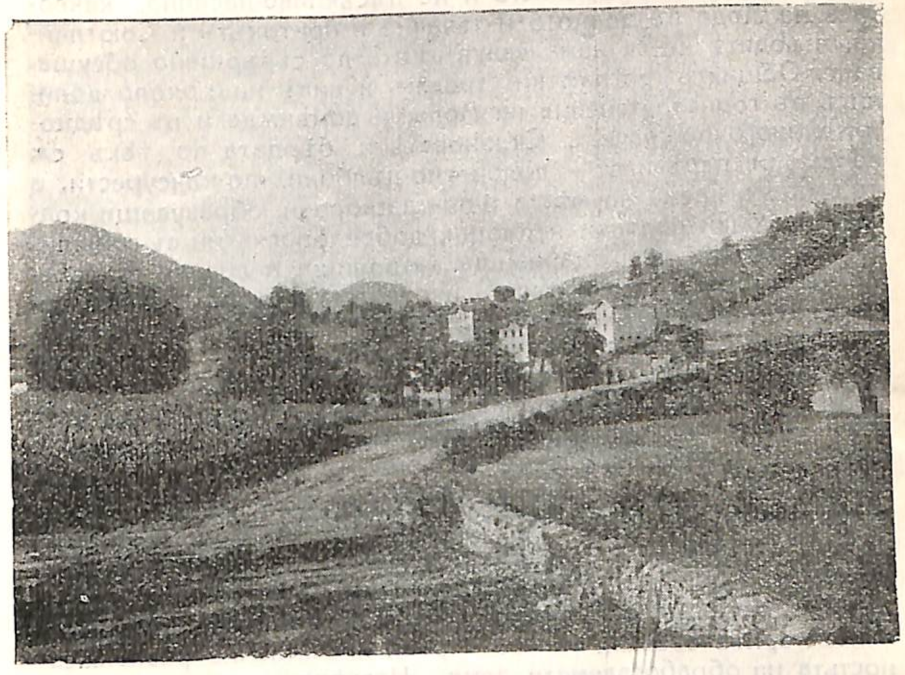

17 — Миннитѣ постройки на инжинеръ Савовъ при с. Срѣдногорецъ (Топуклу).

Мадань трѣбваше да си остане и като сѣдалище на община. Сега е причисленъ къмъ Рудоземската (Паласъ) селска община, която състои отъ 53 махалчини, селца и колибаци, като се почне отъ 6 жители най-малкото поселище и достигне на 433 жители най-голѣмото, което е Срѣдногорецъ (Топуклу). Нѣкои отъ тѣхъ сѫ далечъ на 30-на километра отъ общинското управление. Населението въ сегашния сборенъ съставъ възлиза на 7,300 жители. Бюджетътъ за тая година (1935) на Рудоземската община, която е погранична, е 975 хиляди лева приходъ и толкова разходъ. Населението въ близкитѣ селчинки, съседни на самия Рудоземъ и до самата граница тукъ, е най-бедно. Всѣки може си представи, какви културни, стопанско-поминъчни, здравни и др. нужди би могли да се посрещнатъ на 53 населени мѣста съ такъвъ годишенъ бюджетъ. Неудобството и невъзможностьта въ всѣко отношение и тукъ сѫ на лице. Маданци сѫ подали молба за това съ обстойно изложенитѣ несгоди. Надяваме се, че ще бѫдатъ чути.

Напуснахме Мадань следъ двучасово разглеждане и се упѫтихме по хубавото шосе, което лѫкати безъ чувствителенъ наклонъ по лѣвия брѣгъ на рѣката. Водитѣ ѝ се събиратъ отъ вертикалното родопско било—Карлъкъ, Олу-яйла и Чингене хисарь — което дѣли р. Места отъ р. Арда. Леглото

на рѣката тукъ е каменисто и не пѣсъкливо-насипно, какво-то е на Арда въ долното й течение и притокътъ й Союглий-ка, и водитѣ не се намаляватъ лѣте до съвършено обсушаване. Общиятъ географски строежъ и видъ на и около долинитѣ въ горното течение на Арда, и донѣкѫде и въ срѣдното, е много по-красивъ. Склоноветѣ и бърдата по тѣхъ сѫ по-високи, нарѣзитѣ — долове по-дълбоки, по-клисурести, а въ сѫщото време на мѣста и по-разтворени, образуващи красиви и хубави полянки и площи, добре оросявани съ грижливо обработени ниви, царевища, тютюнища и ливади по тѣхъ. При все това, не сѫ рѣдкость и оглозгани ярове и сипеи, чукари, каменаци и скали, прошарени съ храсталаци, но прорѣдчени и съ голѣми дървета. По котловинитѣ и разтворенитѣ долини тукъ има по-голѣми села, а по висинитѣ на склоноветѣ и бърдата се мѫдрятъ и тукъ пръснати на различни разстояния малки селчинки, колибаци, па и единични кѫщурки, всички съ плочени покриви, а не съвсемъ рѣдко и съ слама, или и съ дъски покрити. На всѣкѫде по-голѣмичкитѣ ниви и обработваеми площи се виждатъ малки, а нѣкѫде и по-голѣми, приспособени и за жилища на стопанитѣ, *саи*, *кошари*, за дребенъ особено добитъкъ, и листници по не голѣмитѣ и прорѣдчени дѫбови и букови дървета, а нѣкѫде и по старитѣ овощни такива. Прави впечатление разпокѫсаностьта на обработваемата земя. Навсѣкѫде тя състои отъ малки неправилни парчета, едва ли по декаръ—два, а много често и отъ по нѣкоя лѣха само, но грижливо обградени съ сухи каменни и ниски зидове, а много и съ стегнати плетища отъ на гѫсто дървени забити въ земята колове, или пъкъ съ шипкави и хвойнови храсте. Това показва, колко е малко и недостатъчна работната земя и колко многобройни сѫ нейнитѣ стопани. И тукъ тютюнови ниви, но сравнително много по-малко, отколкото въ Кърджалийско, Златоградско и въобще въ Източна Родопа. Земята тукъ изъ горното течение на Арда покрай брѣговетѣ е по-запазена отъ пѣсъчни насипи, по-удобна е, по-плодородна и по добре оросявана, а дето е възможно и искуствено напоявана отъ рѣкитѣ и доловетѣ, та редовно всѣка година се засѣва съ царевица най-много, а по-отдалеченитѣ отъ жилищата по висинитѣ, и съ други зърнени растения: ръжь, овесъ, ечмикъ, нѣкѫде и съ планинска дребна пшеница. Картофитѣ изобилватъ, които съ царевицата, фасулътъ, зелето и сушенитѣ овощни плодове сѫ единствената, главната храна на родопчанина и тукъ. А родопскиятъ царевиченъ хлѣбъ; пита—*бубо́та* и *качамакъ* по вкусътъ и хранителностьта си би замѣствали и най-добрия пшениченъ *бѣлъ* хлѣбъ въ пищнитѣ трапези въ градоветѣ и въ полскитѣ села.

Отъ Мадань до Топуклу, сега съ новото си име Срѣдногорецъ, дето лѣвиятъ Ардинъ притокъ Черна рѣка, идеща

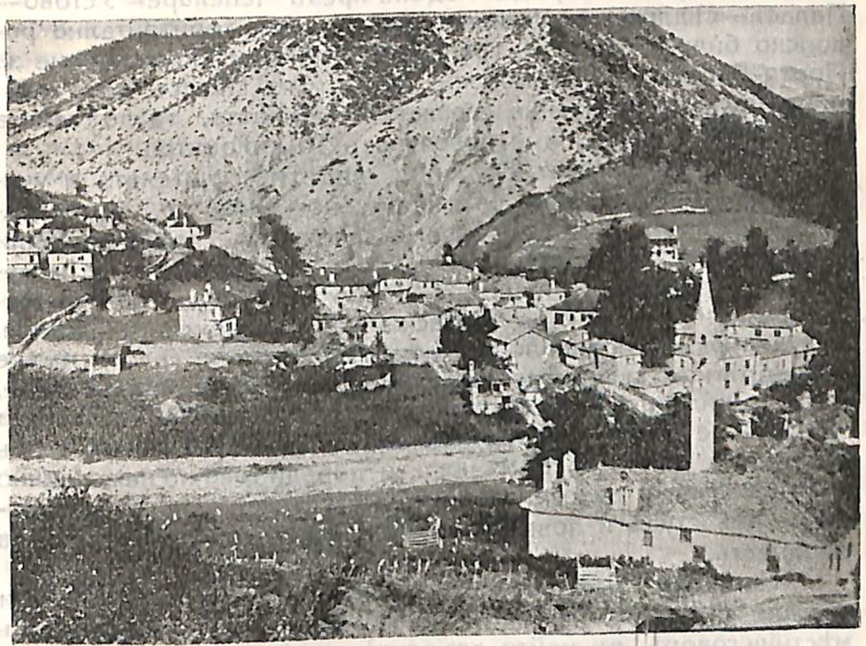

18. — Срѣдищното поселище на с. Мадань.

отъ Устово-Смоленъ, се влива въ сѫща Арда, разстоянието е около 7 километра, а отъ Срѣдногорецъ до Устово е 18 километра. Слънцето бѣше вече се издигнало доста високо надъ хоризонта, когато стигнахме въ Срѣдногорецъ, въ неговата красива котловина, изъ която едни по краищата й и по ребрата на окрѫжающитѣ я склонове, а други по самата тя, сѫ разпилѣни кѫщитѣ, помежду които тоже се ширятъ царевичеви ниви. И тукъ се мѣркаха изъ тѣхъ жени, деца и мѫже, които добираха царевицата, фасула, тиквитѣ и др. Ето и стърчащитѣ видающи се отъ всѣкѫде голѣми и хубави сгради—миннитѣ постройки на инж. Савовъ, изоставени на сѫдбата. Помежду имъ се виждаха пръснати части отъ кабриолетъ и разни желѣзарии и машинарии, изложени на ръждясване и рушение. Намиратъ се на отсрещния, дѣсния брѣгъ на рѣката. Свидно, тѫжно ни бѣше да слазяме отъ автомобила, да минаваме на тоя брѣгъ, дето въ хубавата инъкъ поляна се намиратъ печалнитѣ останки отъ великанското минно-индустриялно дѣло, току-що започнато и доведено до добъръ край, и ей така напуснато и на произвола на стихиитѣ оставено.

Отъ Срѣдногорецъ по сѫща Арда се отдѣля клинъ-клонъ отъ шосейния пѫть за *Паласъ*, сега преименовано *Рудоземъ*, разстояние повече отъ 15-на километра. Тамъ се събира съ главния старъ кервански пѫть, който иде отъ Пловдивъ-Асе-

новградъ, пресича Срѣдна Родопа презъ Чепеларе—Устово—Паласъ—сѣдловината Елидже на второто хоризонтално родопско било и слиза въ градоветѣ Ксанти и Гюмюлджине за Порто-Логосъ на Бѣломорския брѣгъ. Отъ Паласъ, дето е нашата погранична военна стража и митницата, та до самата граница на Елидже, има повече отъ 10 километра.

Въ Срѣдногорецъ случайно видѣхме учительтъ и учителката и отъ минутния разговоръ, похвалиха се, че редовнитѣ учебни занятия сѫ ѝвреме започнали, прибрани били всички подлежащи за учение деца и отъ двата пола и редовно посещавали училището. И Срѣдногорецъ, като и Мадань, е причислено къмъ Паласката — Рудоземската община. И тукъ чухме недоволство у населението, че селото имъ е пренебрѣгнато и лишено отъ самостоятелна община да бѫде, както е било до сега. Срѣдногорската котловина е прочута тукъ, че се оросява добре отъ двѣтѣ рѣки, запазена е отъ вѣтрове, а изложена къмъ югъ, и поради това по нея отлично вирѣятъ всички видове зеленчуци. Тукъ ставатъ и се запазватъ отъ студъ и поврѣда и тютюневитѣ разсади за цѣлата околность.

Напущаме Срѣдногорецъ, минаваме селцето *Равница* и стигаме с. *Търънъ*, отъ *Трънъ*, една рѣдка дума — название въ мѣстния говоръ, въ който твърдитѣ гласни *ъ—ѫ* не се произнасятъ съ познатата родопска *о*^{а}, ^{о}*а* и *а*, нѣкжде пъкъ *ъ*^{а}—^{ъ}*а*, а въ други пъкъ селища *у*^{о} — *о*. Примѣри: *ко*^{а}*ща*, *к*^{о}*аща*, *кàща*, *къ*^{а}*ща*, *к*^{ъ}*аща*, *ку*^{о}*ща*, *кóща*, т. е. съ възходящъ или низходящъ отгласъ, споредъ уважаемия нашъ езиковедъ професоръ г. Д-ръ Александъръ Теодоровъ Баланъ. Отъ по-старитѣ само мѣстни жители често пѫти се чува и *Таро*^{а}*н* или *Таръ*^{а}*н* и *То*^{а}*ран*. Търънъ се изговаря отъ сѫшинскитѣ турци, и по свойственостьта на турския езикъ въ официялнитѣ турски книжа и говоръ така е останало и у населението *Търънъ*. Спрѣхме се предъ малката на самия пѫть бакалничка, дето случайно заварихме учительтъ Стоянъ Григоровъ и учителката г-ца Станка Щонова, тъкмо обучаваха малкитѣ българо-мохамеданчета на тѣлесни упражнения на равната и отѫпкана полянка до самия пѫть. Грѣшно е да се вижда, а да се замълчава добрата, усърдна и народополезна работа на обществения служитель. И тукъ рѣдкостни, енергични и идейно преданни на благородното учителско поприще пионери, които нищо въ живота изъ тѣзи планински диви дебри нито ги плаши, нито ги отчайва. Г-нъ Григоровъ и г-цата ни посочиха съ радость и заслужена гордость поставенитѣ основи на новостроещето се училище, което мислили да се свърши презъ лѣтото, та сега въ началото на учебната година да започнатъ работата си въ него, обаче, закъснѣло отпущането опредѣлената парична сума-помощь, която сега току-що пристигнала въ банковия клонъ въ Смоленъ и ще отидатъ да я приберать. Това

не ги отчаяло. Цѣлата лѣтна почивка Григоровъ си прекаралъ въ Търънъ самотно, безъ почивка, очаквайки паритѣ и приготвяйки градивната нàгуда. И вече 4—5 души зидари току-що бѣха започнали основата-зидария, а дървенитѣ работи, камъни, варь и пѣсъкъ, бѣха превозени на мѣстото и готови за назначението си. Обаче, нàдали би могло да се изпревари времето и изградятъ зидоветѣ и покрие сградата, преди да започнатъ обикновенитѣ въ планината тукъ есенни дъждове, снѣгъ и студъ.

Попитахме въ бакалничката, да ли се намира айрянъ — *барканúца*—за пиене. Излѣзе бакалинътъ, а следъ него и булната му, една стройна, едра, пъргава и весела родопчанка, съ възпретнати рѫкави до лактитѣ, боса, но спретнато облѣчена. Тя перѣла, па като видѣла автомобила съ непознати пѫтници, каквито рѣдчишъ се явяватъ по тѣзи мѣста, полюбопитствувала да види, какви сѫ и, по-вѣроятно, да ли ще аресатъ и купятъ нѣщичко отъ бедната имъ бакалничка. Ето ти следъ майката се нанизаха и дойдоха при автомобила и 4—5 малки, босички, полудрипави шопарлачета между 2 до 8—9 годишни, а съ тѣхъ и баба имъ, бавачката, надъ 60 годишна, прегърбена изтощена жена. Питамъ ги, отде сѫ дошли и настанили се тукъ въ това малко селце и могатъ ли да вадятъ прехраната си, като сѫ такава многочленна челедь. Казаха ми, че сѫ отъ Устово, и излѣзоха и дори моя далечна роднина. Обиколиха ме съ радость и настойчива молба да слѣземъ отъ автомобила и се качимъ горе въ жилището имъ надъ дюкянчето, та *„аднó*^{а} *кафьо*^{а} *да пиéм“*. Отрупани съ любезности и въпроси отде идемъ, кѫде отиваме, какъ сме, живо здраво ли сме всички по дома и т. н. Черпиха ни и сладко, и каве, и айрянъ, па ни отрупаха и съ подаръкъ орѣхи, круши и ябълки, да занесемъ чакъ въ Пловдивъ, въ кѫщи. Нѣмаше време много за бавежь въ Търънъ, който е въ Устовската община, едно че бѣше вече обядъ, и друго, че г. Шейтановъ трѣбваше да отива въ Смоленъ по служебна работа и до вечерьта да си се върне обратно въ Боево.

Следъ десетина минути минаваме селцата Равница и Лѫка и стигаме Подвисъ, дето спрѣхме за малко. Селце—колибакъ отъ 87 жители, съ разположени разпилѣно кѫщи и дворове — работна земя по голитѣ каменисти ребра на склонътъ, спускащъ се на лѣвия брѣгъ на Черна рѣка, съ остатъци отъ дѫбова гора, повечето отъ дърветата окастрени и съ складени по тѣхнитѣ четалести горнищни клонове листници. Горе се вдига високо голъ чукаръ — каменна скала, надъ която сѫ остатъцитѣ отъ широкъ надъ метъръ хоросаненъ зидъ отъ камъкъ и варь и на линии поясови тухли, каквито не само тукъ, но и въ цѣлата Родопска область не сѫ правени и употрѣбявани, освенъ въ най-ново време нѣкжде започнаха да правятъ и употрѣбяватъ. Това сѫ разва-

линитѣ отъ старинно укрепление—крепость, известна съ имената *градо*^{а}*т* и *градйще*^{а}*то*, па се чува по рѣдчишъ и името *кальо*^{а}*-та*. *Градйще*^{а} е най-разпространено название на старитѣ укрепления изъ Родопската область.

Самото име Подвисъ е характерна българска дума, която значи селище *подъ висинитѣ,* па е възможно да е етимологизовано и отъ думата *Повисдосъ*, име на старата позната въ историята крепость изъ вѫтрешностьта на Родопската область.

Ако и да ми е позната цѣлата тая съседна на родното ми село Устово мѣстность още отъ детинство, много ми се искаше и тоя пѫть минавайки тукъ да я огледамъ, обаче, въ случая това бѣше невъзможно. Трѣбваха 2—3 часа пешъ да се катеримъ по скалното и каменисто нанагорнище и още толкова за слизането, а бѣше вече пладне. Два пѫти презъ живота си бѣхъ ходилъ горе на тѣзи развалини, но не отъ мѣстото — пѫть, дето бѣхме сега, а отъ по-удобно отъ западъ изкачване и пешъ, и съ конь. Първия пѫть ходихъ на самитѣ развалини презъ януарий 1878 год. съ покойния ми съвръстникъ другарь Ннкола, синъ на устовския тогава свещеникъ и пръвъ български екзархийски намѣстникъ, дѣдо попъ Василъ Аврамовъ, и съ Салихчо, синътъ на Кокоровецътъ нашъ и на дѣдо попъ приятель Сюлманъ Хасановъ, у когото намѣрихме убѣжище четире устовски семейства, когато минаваше и опустошаваше всичко християнско по пѫтя си бѣгащата презъ Срѣдна Родопа Сюлейманъ пашова орда презъ сѫщата година. Но тогава бѣхъ 12—13 годишенъ хлапакъ и нищо не разбирахъ, що представляватъ тѣзи развалини. Втори пѫть ходихъ на крепостьта презъ августъ 1890 год. заедно съ тогавашния въ Одринъ руски вицеконсулъ, покойниятъ Лишинъ, познатъ и като археологъ и нумизматикъ, който съ своя секретарь Кованджи и още единъ непознатъ русинъ обиколиха нѣкои покраини въ Родопската область. Презъ есеньта на другата 1891 год. поради едни невинни описания — хорография — въ Цариградския екзархийски вестникъ „Новини" на Ахѫ-челебийскитѣ български села, азъ прехвърлихъ нощя границата и намѣрихъ спасение въ България. Отъ тогава насетне чакъ презъ Балканската война 1912 год. следъ 22 годишно изгнаничество, като войникъ, видѣхъ родния си край и село, а следъ това още на нѣколко пѫти по за 2—3 дни си ходихъ въ селото. Сега бѣше вече петия пѫть за единъ периодъ отъ 45 години:

Градището при с. Подвисъ е надъ самото корито на Черна рѣка отъ лѣвия ѝ брѣгъ и е обърнато къмъ югъ. Тукъ е главниятъ срѣдищенъ пѫть презъ Ардиния басейнъ отъ западъ къмъ изтокъ — отъ долината на р. Места (Драмското поле) презъ Смоленска и Арденска околии за Кърджали и Одринъ. То е на южния край — свършекътъ носъ отъ склонътъ плато, което започва отъ главното водо-

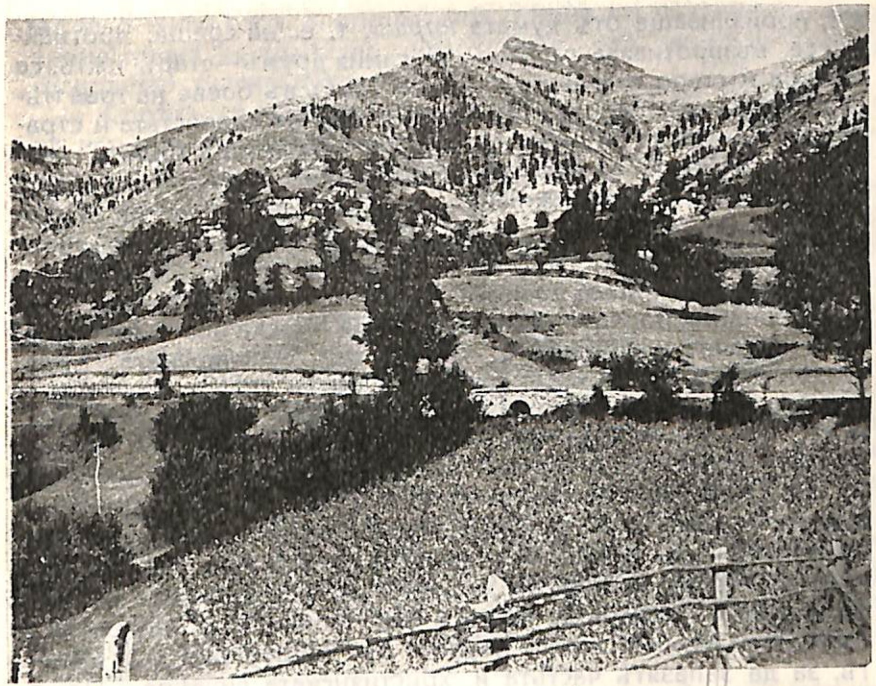

19. — Крепостьта при с. Подвисъ.

дѣлно срѣдне-родопско било—Калъчъ-борунъ, Чилъ-тепе и нататъкъ. По това плато склонъ надъ Черна и притока ѝ Бѣла рѣка е лѣтния пѫть отъ селищата по срѣдна Арда за Асеновградъ и Пловдивъ. На 3—4 километра къмъ северъ е селището отъ 40-на кѫщи съ 140 жители българо-мохамедани, запазило старинното си военно име *Стрàжа*, дума сега въ мѣстния говоръ непозната, отколе забравена, ала инъкъ за селището и мѣстностьта знаена и употрѣбявана днесъ. Тукъ като че ли е билъ предния постъ на крепостьта. Задъ Стража пакъ на 3—4 километра северно е друго съседно българо-мохамеданско селце *Яманско* или *Аманско*, сега Орѣшица, съ 119 жители. Произходътъ на това име е или отъ турската дума *яма* — плячка, грабежъ, или пъкъ отъ *амáнъ*, мѫчителното *охъ, ахъ*, и двѣтѣ тълкувания съ исторически отенъкъ отъ миналото на тая покраина и крепостьта. Пѫтьтъ пъкъ тукъ, на който се намиратъ както крепостьта, тъй и двѣтѣ селища, презъ платото и по-нататъкъ до Калъчъ-борунъ, се казва *Друмътъ*, а въ лѣво отъ него, устовско землище, е полегата площь работна земя, наречена *Врисьтъ*, т. е. изворъ, и двѣтѣ гръцки думи — названия, които само въ пѣснитѣ се срѣщатъ и въ изречението „*ей ти по*^{а}*ть кату друм, во*^{а}*рви, кадѐто вйдиш*". Задъ Яманско североизточно на 3—4 километра, въ долинка и подножието на вододѣлния гробенъ, е друго българо-мохамеданско съ 825 жители село *Вйово*, турското му име *Карши-*

лж, произлизаще отъ думата *карши*, т. е. на среща, противящи се, възпротивява се. Тукъ на самия друмъ—старъ пжть, се намира и старо *тюрбе*, гробътъ на убитъ въ боеве на това мѣсто турски полководецъ при завладяване на крепостьта и страната. Платото се свързва съ главното вододѣлно било и главния старъ конски пжть — *Друмътъ*, който минава презъ голия трѣвенъ връхъ *Калъчъ-борунъ* и студения изворъ-чешма *Момина вода* надъ селото Горно-Дерекьой, сега Момчиловци. Калъчъ-борунъ значи връхъ, гребень на ножа, на сабята. По-нататъкъ по платото на Радова планина е мѣстностьта *Пашалиица*, т. е. земя на пашà, полководецъ или голѣмъ турски властникъ. Отъ тукъ се слиза или презъ с. Югово въ Чепеларската рѣка, Асеница, за Асеновградъ, или пъкъ презъ селата Павелско и Хвойна за платото Бѣла черква и отъ тамъ за Пловдивъ. Освенъ това имаме въ югоизточното подножие на тоя склонъ близко съседнитѣ на Устово българо-мохамедански селца едно до друго като въ едно: *Горно* и *Долно Влахово* съ 458 жители, а името *влахъ*, съ изключение само въ нѣкои отъ народнитѣ пѣсни, въ говора никакъ не се срѣща тукъ. Между Влахово и Устово каменистия оголенъ ржтъ носи името *Коарвава стеена* съ предание, че тукъ отъ канарата се хвърлили и самоубили моми и млади невѣсти при нашествието на турцитѣ, за да запазятъ честьта и християнската си вѣра. По-нататъкъ отъ Кървава стена на сжщия ржтъ по *Друмътъ* е бърдото *Боже име*, наричано и знаено така и отъ българо-мохамеданитѣ влаховци, страженци и яманци, които всѣко лѣто въ известенъ день се събиратъ и колятъ курбанъ. Отъ другата страна на Черна рѣка, пакъ устовско землище, е склонътъ, по който минава стария прѣкъ конски пжть за Паласъ и Ксанти; ржтътъ се казва *Кавгаджйкъ* отъ турската дума *кавгà*, т. е. крамола, караница, бой. Въ подножието му отсамъ къмъ Устово равнинката ливади и ниви на устовци се казва *Агбското* и къмъ краятъ й въ самото подножие на гористия връхъ *Пѐтровица* и въ дѣсно на Кавгаджийския долъ мѣстностьта се казва *Кунàкътъ*. Думата *агоско* е прилагателно притежателно отъ сжществителното турско име *агà*, властелинъ, голѣма предна личность, а *конакъ* е жилище, видоюща сграда и управление на владетель. Тукъ до скоро имаше остатъци отъ разхвърлени градивни камъни на разрушения конакъ на неограниченитѣ владетели не сжщински турци, а българо-мохамедани феодали: Хаджи ага, Синапъ ага, Салихъ ага и др. до преди единъ вѣкъ, и, може би, по наследство потомци на български боляри-феодали отъ първото и второто Български царства.

Най-после нека завърша бележкитѣ си за Подвиската крепость *Гродоат* или и *Градйщето* (увелич.) и съ думата умолително име *Градок*, самотенъ колибакъ при самата крепость отъ останали едно или две семейства въ тоя часъ само съ 6 живи хора. А името *градъ*, *градско* и пр. само въ ново време почна да замѣства наложената отъ дългото турско господство турска дума *касабà*.

Спрѣхъ се по-надлъжко на тая по пжтя ни сега архаична историческа покрайнина, за да се види още веднъжъ, колко е богата и неизчерпаема изобщо цѣлата Родопска областъ отъ следи-остатъци, съ предания вече доста замъглени отъ дългото изминато време, други пъкъ по-чисти запазени, а така сжщо и многобройни названия отъ и съ голѣма не само историческа и битова ценность, но още повече и отъ езикова такава. При наличность на посоченитѣ данни и за около крепостьта надъ с. Подвисъ, интересна, богата и важна, трѣбва да съзнаемъ, какъ ни се налага и народностенъ, и отечественъ, и духовно-културенъ дългъ за редно, бързо и изчерпателно събиране и на всички названия на мѣстности, на селища, родове, а така сжщо и на всички предания, словесни сказания и пр. и въ най-малкия и нищоженъ родопски колибакъ. Така че освенъ тежкитѣ и мрачни преживѣлици, както презъ вѣковетѣ е видѣла и прекарала тая дивна българска планина, ний ще видимъ и знаемъ чрезъ събраното и проученото и свѣтлитѣ епохи и дни на народа ни въ неговия досегашенъ исторически животъ, въ низата на който има своитѣ бръчки—участие и тая область.

Бавежътъ ни при Подвисъ трая само нѣколко минути, до като направимъ нѣколко снимки. Следъ други десеть минути пжть презъ двѣтѣ махалчинки Долно и Горно Влахово ний бѣхме вече въ Устово.

VII

Градчето Устово — Единъ куриозъ съ името Кара-дере презъ Балканската война — Стари поселища: Устово, Райково и Смоленъ — Устово на срѣднородопски кръстопжтъ и пазаренъ търговско-икономически центъръ — Възраждане и училищно дѣло — Борбитѣ съ фанариотщината — Какво е дала Срѣдна Родопа за запазване българщината тукъ—Дейци — Устово въ миналото и днесъ.

Роденъ край, бащина стрѣха!

Какъ дълбоко и приятно звучатъ въ паметьта и ушитѣ тѣзи сладки, най-сладки отъ всичко друго думи въ езика ни! Колко спомени и хиляди мисли се преплитатъ и пълнятъ душата на всѣкиго, а особено на този, който следъ едно подълго време отдалечаване, пакъ вижда и се намѣри въ края, въ селището, въ двора, въ кжщата и всѣко кжтче и камъче отъ нея, дето първия пжтъ слънчевъ лжчъ го е огрѣлъ!

Устово, по мѣстенъ изразъ *Устову*, вѣроятно, произлиза отъ устие или ущеле, каквото представя неговото мѣстонахожение и разположение — въ устието, дето Бѣла рѣка като лѣвъ притокъ на Черна рѣка се влива въ последната, а пъкъ тя съединена се влива въ сѫща Арда, като първъ неинъ лѣвъ притокъ при с. Срѣдногорецъ, 18 километра източно. Бѣла рѣка иде отъ сѣдловината Роженъ и приказния буенъ студенъ изворъ Хубча, а Черна рѣка иде отъ Карлъкъ, вѫзелътъ на срѣднородопското било, 2291 метра надморска височина, Околовръстъ въ подножията му сѫ селата Кестенджикъ и Мугла на западъ, Широка-лѫка на северъ, Киселичево и Кремень на югъ и Пашмакли (Смоленъ) на изтокъ. По близотата на тѣзи села би трѣбвало да се казва или Широколѫшки, или Смоленски Карлъкъ, ала най-право трѣбва да носи името Срѣднородопски Карлъкъ, за разлика отъ Гюмюлджинския Карлъкъ на югоизтокъ въ Родопския планински масивъ, и на Баташкия Карлъкъ на северозападъ. *Карлъкъ* е турско име, което значи *снѣженъ върхъ*, защото, като най-високи, най-дълго време се задържа снѣгътъ по тѣхъ. Всички високи върхове и била—пасбища въ родопската область носятъ турски названия, дадени имъ отъ овцевъдцитѣ *юруци*, турци, които следъ окончателното настаняване на турцитѣ въ полуострова като политически господари, сѫ дошли съ стадата си тукъ. Жалко е, че за старата топонимия на тѣзи високи била, бърда и пасбищни поляни, нищо не се знае, та и никой не се е заинтригувалъ да разпита мѣстното население, па е възможно да има нѣщо по това и по старитѣ турски официялни книжа.

Та за Устово нѣкои казватъ, че произлиза и отъ собст. име *Стою—Стоево*, ужъ отъ първия заседналъ жителъ едно време въ него, както *Райково* отъ Райко и *Петково* отъ Петко.

Черна рѣка въ турскитѣ официялни книжа е известна съ името *Кара-дере*, а отъ тамъ и на родопскитѣ прочути аби и шаеци, рѫчна направа, носятъ името *Карадерски*, добили известность въ търговията не само въ Балканския полуостровъ, а и въ Мала Азия и въ всички Бѣломорски (Егейски) острови. Така сѫ познати били и на западъ, а особено следъ Парижкото изложение въ 1844 год., дето и Турция тогава зела участие съ своитѣ произведения и рѫчна промисъль-издѣлия. Въ долината на Черна рѣка сѫ голѣмитѣ села Устово и Райково—последното отъ две близосъседни Долно и Горно Райково и въ последно време слѣти въ една община съ едно име. Въ тѣзи села бѣха голѣмитѣ търговцн абаджии, износители на родопскитѣ аби, на които се тури край следъ развитиего на фабричнитѣ текстилни издѣлия и новитѣ политически граници следъ Берлинския договоръ въ 1878 г. Покойницитѣ братия хаджи Насо и хаджи Христю П. Георгиеви

въ Устово, голѣми и знатни търговци, казваха, че по време на Парижкото изложение и на Узунджовския и Сѣрския панаири западни търговци ги питали, колко текстилни фабрики има въ Карадере, та такова и голѣмо, и хубаво производство на аби и шаеци. Отговаряли имъ, че въ всѣка кѫща има фабрика и че всѣка жена е фабрикантка.

Та отъ името Кара-дере имахме и единъ куриозъ, твърде характеренъ отъ нашата съвременность и държавно-обществена, служебно-интелектуална, па ако щете и учебно образователна и книжовна-писателска. Следъ победния бой при с. Паласъ (Рудоземъ) на 19, 20 и 21 октомврий, 1912 год., нашитѣ войскови части въ Родопската область слѣзаха на Бѣломорския брѣгъ и се упѫтиха къмъ Булаиръ. Въ планинскитѣ покраини настѫпи едно безвластие, междуцарствие, което, мисля, че и то улесни появяването на известната още въ паметьта ни прословута Гюмюлджинска република. Още на 28 октомврий или день два по-преди или по-после, непомня добре, телеграфически се доложи въ Министерството на Вѫтрешнитѣ Работи въ София за състоянието на Родопската область, главно въ срѣдната ѝ часть. Отговори се, че е назначенъ и изпратенъ околийски началникъ и полицейска стража и за Ахѫ-челебийската и Златоградската

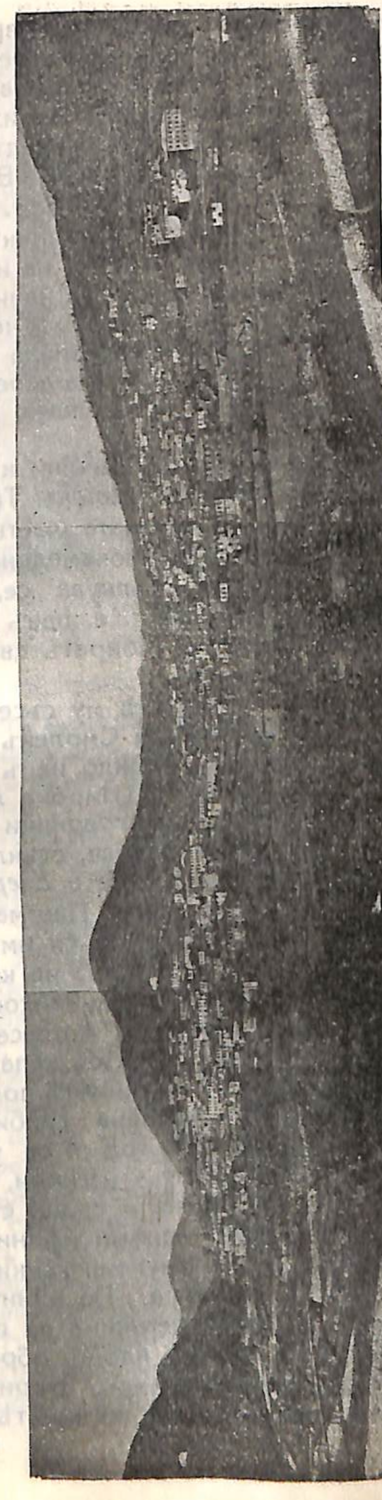

20 — Устово, изгледъ отъ изтокъ.

кази, обаче, цѣлъ месецъ ноември такъвъ не се яви. На 8 декемврий, с. г., пишущиятъ тѣзи редове като войникъ и за чудо и комендантъ въ Устово, биде извиканъ отъ покойния генералъ Илевъ, тогава началникъ на дивизионната область въ Пловдивъ, и ме прати и на личенъ докладъ въ София при г-да министритѣ на Вѫтрешнитѣ Работи, на Войната и при г. Министра на Външнитѣ Работи, покойния г. Гешевъ. Когато покойниятъ г. Людскановъ извика началникъ ли, подначалникъ ли бѣ, не зная, който донесе списъка на назначенитѣ и разпратени изъ завзетитѣ земи административни и полицейски органи, указа се, че въ списъка нѣма Ахѫ-челеби, а има Кара-дере, като бивша турска административна казалска единица въ Одринския вилаетъ, и че за Кара-дере е назначена нуждната административна власть. Грѣшката, разбира се, веднага биде поправена.

Въ турскитѣ официялни книжа и власти Устово се наричаше *Четакъ* или *Чатàкъ*. Така се и сега още знае и изговаря и отъ по-голѣмата часть отъ мѣстното население, а особено отъ българо-мохамеданитѣ и турцитѣ въ Кърджалийско и Бѣломорско. Тълкува се, че това име произлиза отъ *четалъ*, или *чаталъ*, т. е. пакъ устие. Та и мѣстото подъ самото село, дето се събиратъ двет̀ѣ рѣки — Черна и Бѣла — се казва *Чаталътъ*.

Устово и близкитѣ му съседни по Черна-рѣка села Долно и Горно-Райково и Смоленъ сѫ стари поселища. Старото мѣсто на Смоленъ е било надъ сегашната му горна махала на пѫтъ за билото и Широка лѫка. Тукъ сѫ сега ниви, съ грамади разхвърлени градивни камъни, съ следѝ на изпотрошени прѫстени сѫдове, стъклени парчета, блата и плодовити дървета. Казвало се е *Езерата* и би трѣбвало и новото име на днешното село Пашмакли да бѫде *Езерово*, а не Смоленъ, още повече, че си има старо знатно и съ далечно минало селото *Смилянъ*, 15-на километра отъ новия Смоленъ. На горния край въ Горно-Райково и сега се е опазила стара каменна полуразрушена и плесенясала чешма съ изтърканъ надписъ нечетливъ, ала съ запазени цифритѣ на число отъ XVII в. Въ Устово сегашнитѣ подновени въ ново време стари отъ незапомнени времена гробища въ Агоското се правиха разкопки презъ 1883 год. и се указа старинностьта имъ, че коститѣ бѣха съвсемъ изгнили, отъ страни бѣха съ изправени плочи заградени и сѫщо съ плочи покрити, Намѣриха се само два груби голѣми мѣдни прѫстена, съвсемъ проядени отъ ръжда, и полусчупени тънки съ хубава направа отъ червена прѫсть кандилца. На единъ километъръ северно отъ Устово и устовско землище на пѫть къмъ *Друмътъ* е една полуполегата голѣма площь обработена земя, ниви, ливади и плодовити дървета, много стари. Казва се *Селището*, горно и долно. Изравяни сѫ по нивитѣ основи отъ сгради съ дѣлани камъни. Намирани сѫ често и стари римски мѣдни монети. Покойниятъ ми баща въ младинитѣ си къмъ 1860 год. случайно при оранъ намѣрилъ единъ здравъ хубавъ прѫстенъ закюпъ, до половината пъленъ съ изгорѣли зърна ръжь. Запазилъ го и го имахме до 1878 год. въ бакалницата ни да държимъ въ него зейтинъ за продань. Счупенъ и унищоженъ бѣ при разграбване селото ни отъ бѣгащата тогава Сюлейманъ пашова войска. Помня, голѣмината му бѣше, че побираше 4 товара, надъ до 300 килограма зейтинъ. Джамията на Горно-Влахово, единъ километъръ отъ Устово, вижда се и самата тя, у самитѣ влаховци българо-мохамедани се пази предание, че на времето си, въ *кавурско време*, е била черква. Такова предание и въ самото Устово има, че на мѣстото на сегашната черква „Св. Никола“, преди построяването първата наполовина въ земята презъ 1832—33 год. и въздигната сегашната нова и голѣма презъ 1833—4 год. е имало старинна малка като параклисъ, обърната като кѫща да пренощуватъ и пѫтници турци. Скрити сѫ били и старитѣ ѝ икони, отъ който една намѣрихъ презъ 1926 год. съ хубави славянски надписи на светиитѣ околовръсть ѝ. Днесъ тя е и съ други подобни въ Народния Музей въ Пловдивъ, дето сѫ пренесени и всички други сбирки отъ основаниятъ въ Пловдивъ презъ 1918 год. Окрѫженъ Етнографски музей и презъ 1931 год. унищоженъ по *падарско* разбиране отъ Окрѫжната посто-

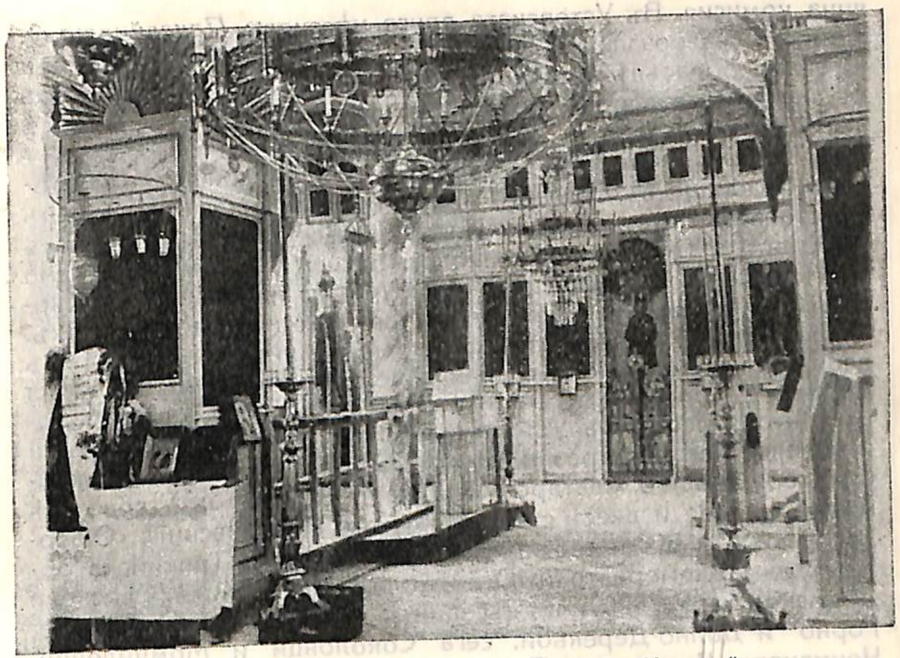

21. — Вѫтрешностьта на черквата „Св. Никола“.

янна комисия. Въ Устовската друга мѣстность *Присойката*, 3-4 килом. северозападно отъ Устово, презъ 1887 год. се намѣри въ гѫсто обрасълъ храсталакъ отъ лѣски съвсемъ старъ гробъ съ камененъ стълпъ и на него изтърканъ нечетливъ надписъ съ славянски букви и съ числото 1704 год

Устово по своето географско мѣстонахождение е срѣдищно селище въ Срѣдна Родопа и е на важенъ и удобенъ кръстопѫть: на северъ отъ Пловдивъ-Асеновградъ къмъ югъ за Ксанти и Гюмюлджине—Бѣломорския брѣгъ, а отъ Драма — Неврокопъ (областьта на рѣка Места) на западъ за Кърджали и Одринъ (областьта на долна Марица) на изтокъ. Така попаднало въ самата срѣда на планинския просторенъ лабиринтъ, това село е пазарния центъръ не само въ цѣлия Ардинъ басеинъ, но и вънъ отъ него обслужва широко Родопската областъ. Въ Устово отъ рано минало сѫ се развили и здраво заседнали разни занаяти: мѣдникарство, калайджийство, обущарство, златарство, кожарство и др. п. Устовскитѣ мѣдни сѫдове и днесъ съперничатъ на Пловдивскитѣ, Старо-Загорскитѣ и др. и се разнасятъ изъ цѣлата Тракийска областъ съ Бѣломорието и Юго-източна Македония (Сѣрско и Драмско). Въ Устово и въ съседнитѣ му голѣми села: Райково, Горно и Долно-Дерекьой, сега Соколовци и Момчиловци, Чокманово, Карлуково, Петково и др. сѫ се издигнали презъ миналия XIX в. богати и знатни кехаи—овцевъдци и търговци абаджии.

Устово е било и административенъ — центъръ, сѣдалище на първостепенна впоследствие Ахѫ-челебийска каза въ Одринския вилеятъ. Презъ първата половина на XIX в. сѫ били унищожени и феодализмътъ, и самовластието на редицата отъ първо време още на турското завладяване страната издигнали се мѣстни аги българо-мохамедани, които не сѫ допускали чистокръвенъ турчинъ пришелецъ да властвува и представя въ тая страна турската султанска власть. Тая голѣма и дълга низа феодали продължила да властвува до първата половина на миналия вѣкъ и се помнятъ, приказватъ, та и въ пѣснитѣ възпѣватъ за зло и добро Хаджи ага, Салихъ ага, Синапъ ага и др., а кои сѫ били въ редицата по-рано следъ пълното завладяване и на Родопската областъ отъ турцитѣ, не се знаятъ за сега. Знатното старинно и съ историческо минало българо-мохамеданско село Смилянъ е давало по-голѣмия брой—лица отъ тѣзи Срѣдно-родопски властници, аги. Та последенъ отъ тѣхъ, починалъ малко време преди Балканската война, бѣше и познатия Салихъ паша Сивриевъ въ Смилянъ, голѣмъ приятелъ и защитникъ и на еднородцитѣ си българи-християни. Пословицата: *„Кръвьта вода не става“*, напълно се оправдава въ отношение живота и дѣлата на тѣзи силни, властни и природно умни Срѣднородопски аги, които сѫ строго държали за реда, честьта и живота на родопското население

Родопчанки изъ Смолянско носятъ на гърбъ дърва за зимата.

презъ всички негови преживѣлици презъ вѣковното турско господство. Моятъ добъръ приятель, познатия родопски писатель и заслужилъ общественикъ г. Василъ Дечовъ, даде интересни и ценни данни въ свръзка съ миналото на родното му село Чепеларе и за нѣкои отъ споменатитѣ Срѣднородопски аги въ своята хубава книга.*) Покойниятъ съ голѣми заслуги родоповѣдъ и книжовникъ Хр. П. Константиновъ бѣше започналъ преди 40—50 години да събира всички запазени предания и други данни за родопскитѣ властни аги българо-мохамедани и за общото обществено, политическо и битово състояние на страната до освободителната война презъ 1877—78 год., но ранната смърть го изпревари.**) А преди 50 години имаше живи тогава 70—80 и повече годишни стари мѣстни хора, които и лично познаваха и бѣха преживѣли последнитѣ дни отъ живота и дѣлата на Хаджи ага въ Устово, ала тогава не се сѣти нѣкой да събере видѣното и запомненото отъ

*) Миналото на Чепеларе, приносъ за историята на Родопа, 1928, кн. първа отъ В. Дѣчовъ, издава чит. „Родопска искра“.

) Кратки сведения покойниятъ Хр. п. Константиновъ малко преди смъртьта си даде въ Пер. Спис. на Бълг. Книж. Дружество въ София въ кн. 58—60 при описанието на Рупчосъ съ надсловъ **Изъ Родопитѣ. Какво е станало съ събранитѣ му по-нататъкъ материяли по това, незнаемъ. Авт.

тѣхъ. Следъ Берлинския договоръ Ахж-челебийскитѣ голѣми и будни българо-християнски села останаха наново въ предѣлитѣ на Турция и всички по-будни и школни млади сили, като покойницитѣ Илия п. Бѣлковски, Хр. п. Константиновъ, Стефанъ Т. Тормановъ отъ Устово, Димчевци и Добровски отъ Карлуково (Славейно), Каишевци отъ Чокманово и др. отъ други села, напустнаха за винаги родния си край и не се върнаха вече въ него. Единъ голѣмъ грѣхъ тежи и на пишущия тѣзи редове, тѣхенъ ученикъ, защото когато си бѣхъ въ Устово и пишехъ първитѣ си скромни трудове—*Описание на Устово. Животътъ на българитѣ въ Срѣдна Родопа, Родопски Старини* и пр. — не ми стигаше умътъ, или пъкъ нѣкой да ме подтикне да разпитвамъ живитѣ останали свидетели на тая епоха, па наскоро (1891 г.) и азъ неволно напуснахъ родния си край и неможехъ да се виждамъ съ всички познати тамъ, а особено съ старитѣ хора. Сега е доста късно вече и много нѣщо безвъзвратно е изгубено. Новото време и новото поколѣние много отъ тѣзи предания сж обезличили.

Следъ унищожаването на тоя феодализъмъ и изгоряването на Хаджиаговския конакъ — жилище и управление — въ Устово последоющитѣ и вече не оставени да пълновластвуватъ родове—наследници, други видни аги, установили казалското управление въ сегашния Смоленъ, въ който по-голѣмата часть отъ жителитѣ му сж българо-мохамедани, за да бждатъ отъ една страна по близо до голѣмитѣ лѣтни паши на Карлъкъ, и отъ друга да бждатъ по-далечко и по-самостойни предъ голѣмитѣ издигнати и материялно чисти български-християнски села Устово, Райково и др., въ които било ядрото тежки кехаи и богати и знатни търговци—абаджии, вече добили голѣмо влияние предъ високитѣ и централни турски власти въ Пловдивъ, Гюмюлджине, Одринъ и Цариградъ. Отъ редицата и родътъ на тѣзи властни на времето си Срѣднородопски агибееве въ ново време следъ освобождението се издигна и стана силенъ и известенъ Салихъ паша Сивриевъ въ с. Смилянъ. Той явно земà страната на еднородцитѣ си българи-християни срещу домогванията и гнетътъ на фанариотщината. Почина нѣколко години преди Балканската война.

По-сетне къмъ 1860 и 70 тѣ год., па и още въ по-ново време турското правителство на нѣколко пжти се е залавяло да премѣсти отъ Смоленъ (Пашмакли) пакъ въ Устово сѣдалището на казата, та и казарма за войскова часть бѣше построило въ това село, обаче, устовци по единъ или другъ начинъ съумѣваха да отклоняватъ това, запазиха чисто народностниятъ и вѣрски български ликъ на селото си, въ което инакъ щѣха да се заселятъ и турски семейства, да си построятъ и джамия, па и гъркомани цинцари, които сж били винаги най-добритѣ агенти на гърцизма, съ своя патриаршески представитель щѣха тоже и въ това българско гнѣздо да се настанятъ. Но въпрѣки всичко това, до Балканската война отъ Устово бѣха българскитѣ представители, както въ околийския—идаре междлиши, съветъ, така и въ вилеятския въ Одринъ. Такива бѣха въ ново време Хаджи Христо п. Георгиевъ и Кириякъ Данчовъ, сега покойници, отъ които последниятъ въ дълбока старость почина преди нѣколко години. Отъ Райково пъкъ членъ-заседатель въ мировото сждилище—Бидееть междлиши — до Балканската война бѣше Даниилъ Костовъ, тоже сега покойникъ.

Тъй географски попаднало на благоприятни условия, Устово редомъ съ търговско-икономическия и стопанско-материалния си възходъ стана първо и въ духовно-културно и народностно отношение. То зае предното мѣсто, приобщи къмъ себе си и другитѣ български християнски села тукъ въ Родопа, стана водачътъ-борецъ срещу фанариотщината и злитѣ турски чиновници и крепитель на българското народностно осъзнаване и мощь. Още презъ първата половина на миналия XIX в. въ Устовската черква „Св. Никола," която се счита и като съборна въ цѣлата Ардина долина, пръвъ пжть се чу на български Отче нашъ и символътъ на вѣрата, а следъ малко време и всичкитѣ видове Богуслужения почна да се извършва само на български. Презъ 1848 год. устоведецътъ шивачъ Димо Даскалътъ пръвъ започва заедно съ гръцкото *алфа вита*, да учи децата и на *азъ буки вѣди*, И когато той каралъ децата, ученици, седнали на рогозка, съ гласъ да сричатъ *бе а ба = баба*, а сжшевременно и шиелъ селски дрехи, жена му Димовица Даскалката предѣла съ хурката си и поддържала инъкъ реда и тишината. Презъ 1863 г. се съгражда първата самостойна и нарочита за училище триетажна сграда при черквата „Св. Никола" и съ чинове, черни дъски, печки и пр. даромъ я обзавежда устовския първенецъ родолюбецъ Хаджи Иванъ Бечевъ. И отъ 1863 год. до руско-турската война въ 1877—78 г. устовци пробиратъ учители и щедро ги възнаграждаватъ, безъ мисъль да се яви у нѣкого да търсятъ каква и да е помощь, отдето и да било. Такива сж били и съ голѣми заслуги български учители въ Устово: Хр. Ковачевъ, Димитъръ Д. Македонски, Марко Савовъ отъ Калоферъ, Хр. п. Константиновъ отъ с. Петково, Гавриилъ п. Янковъ отъ Райково и устовцитѣ Стоянъ Гергьовски и Илия п. Бѣлковски, всички сега покойници. Устовското училище станало първия разсадникъ на българското четмо и писмо въ цѣлата тукъ страна и въ него се стичали да се учатъ деца и отъ другитѣ села. Първитѣ на онова време момичета, които се научили да четатъ и пишатъ презъ още въ 1863—65 година, сж били хаджи Мария х. Иванова Бечева, още жива и бодра надъ 85 годишна старуха, Мария Раева, дъщеря на голѣмъ кехая, и Недѣля Маркова, моя леля по майка

и първа моя възпитателка бавачка, тоже сега покойници. Покойниятъ свещеникъ Кириякъ Бѣлковски още презъ 1844 год. въ една отъ черквитѣ въ гр. Гюмюлджине по настояването и влиянието на Ахж-челебийскитѣ знатни кехаи и абаджии служилъ първата литургия на български, а заедно съ свещеникъ Константинъ отъ с. Петково, бащата на споменатия попреди Хр. п. Константиновъ, натъкмили повече отъ 30-на недѣлни и празднични слова на мѣстния говоръ. Презъ 1865 г. се съградила и презъ 1866 г. се осветила съ небивало тържество само отъ 12 свещеници втората цѣла каменна и великолепна черква „Св. Богородица" въ Устово и не се допусналъ нито Ксантийския, нито Пловдивския гръцки митрополити да влѣзатъ въ селото, а не и да я осветятъ, при нѣмането тогава нито на Българската Екзархия, нито на български митрополити. Това е единъ исторически паметникъ, съграденъ и осветенъ въ кипежътъ на черковната ни борба не само въ Родопската область, въздигнатъ тъй смѣло и отъ високо будно народностно чувство отъ едно най-зле поставено малцинство българи-християни въ тая планина, но, може-би, е и единственъ по рода си между всички други български земи.

Устово е било винаги гледано съ неприязънь и отъ турскитѣ власти, и отъ гръцкитѣ патриаршески такива, па и отъ всички гърчеещи се; и на всички тѣхни козни и гонидби то е устоявало съ твърдость, неустрашимо и съ успѣшенъ край. Устово открай време е понисало винаги и най-много и материялни, и морални, и човѣшки жертви, каквито изцѣло земени цѣлата Ардина долина и Бѣломорието не сж давали и дали, особено презъ разгара на черковната борба и войнитѣ. Така презъ 1863 год. следъ едно бурно заседание на околийския съветъ (Идаре междлиси) въ Пашмакли, устовскиятъ първенецъ-членъ, природно уменъ и смѣлъ първенецъ Дечо Стояновски, е билъ съ каве отровенъ. Презъ 1874 год. се самоуби другъ такъвъ устовски първенецъ, Колю келъ Петковъ, съ 4 малолѣтни деца, съзаклятникъ на Левски, за да не попадне живъ въ ржцетѣ на турскитѣ власти. Презъ 1878 год. отъ засада бѣше убитъ и насѣченъ на части устовскиятъ отъ виденъ родъ кметъ Щоно х. Чоневъ. Презъ 1887 год. въ Гюмюлджинската околность при стадата си бѣше одушенъ голѣмиятъ родолюбецъ и благодетель хаджи Иванъ Бечевъ. Единъ пъленъ паметникъ се готви поименно на всички жертви, които Устово, а заедно съ него и цѣла Родопа сж дали презъ XIX в. до сега въ защита и запазване българскитѣ си чувства и българското си име въ тоя планински край. Презъ 1877 г. само Устово даде безплатно първа ангария 260 товарни коне и мулета съ повече отъ 200 хиляди гроша за обзавеждане ги (чулове, човали, самари нови, вжжа и др. т.) и съ 44 души хора да обслужватъ на турската действуваща армия. Отъ тѣзи 44 мжже половината загинаха при обсадата на Плѣвенъ. И друга втора такава безплатна реквизиция на половина се зема презъ октомврий с. год. По заповѣдь на централната турска власть отъ цѣлото Ахж челебийско християнско население—2765 семейства тогава—се искали 700 товарни добитъци съ хората за обслужване по тѣхъ. Отстжпвали се 665 сиромашки, следователно, 2100 семейства трѣбвало да ги дадатъ. Пловдивския гръцки митрополитъ и гърчеещитѣ се въ града първенци изходатайствували, щото само българитѣ екзархисти да дадатъ исканитѣ коли, щото само българитѣ екзархисти да дадатъ исканитѣ коне и хора. И така първата реквизиция била дадена само отъ следнитѣ села:

1 — Горно-Райково	50 коня съ	12	човѣка
2 — Долно-Райково	53 „ „	13	„
3 — Горно-Дерекьой (Момчиловци)	145 „ „	36	„
4 — Долно Дерекьой (Соколовци)	90 „ „	22	„
5 — Карлуково (Славейно)	100 „ „	25	„
6 — Устово	260 „ „	44	„
Всичко	698 коня съ	152	човѣка.

Въ това число влизатъ и малкитѣ селца въ Д. Райковската община: Хасовица, Писаница, Габрово и Фатово, отъ които нѣколкото екзархисти тамъ сж дали 8 коня и нѣколко такива отъ малкото селце Бостина, Устовска община. Всички други села и махалчинки се числѣли, както и по-голѣмата часть отъ дветѣ Райково, въ тевтеритѣ на гърчеещитѣ се патриаршисти, отъ които нито се искали, нито пъкъ тѣ сами пожелали да помогнатъ на съселянитѣ си открито и смѣло българеещи се.

Презъ 1878 год. отъ 1 до 17 януарий презъ Средна Родопа минаха хиляди бѣжанци турци и голѣма часть отъ разбитата Сюлейманъ пашова ордия, която по пжтя си отъ Пловдивъ до Ксанти и Гюмюлджине ограби всички български села. Въ това число и по-голѣмата часть отъ Устово, което щѣше да бжде и опожарено, ако не бѣше се случилъ единъ благороденъ англичанинъ-офицеръ въ щаба на бѣгащата войскова часть. Много има да се благодари и на съседнитѣ българо-мохамедани отъ Влахово, Стража и Кокориво, дето намѣриха убѣжище и човѣшко и братско съчувствие и помощь повече отъ половината устовци.

Останахъ три дни въ Устово, ала единиятъ день се случихъ на едно рѣдко и съ вѣкове желано, пъкъ не виждано отъ моитѣ съграждани празденство. Бѣше 3 октомврий, празникътъ на родното войнство. Дружината, която престоява въ Смоленъ, тоя день дойде цѣла на чело съ музиката, офицерството и школницитѣ, които него день се разпущаха отъ служебния си стажъ въ войската. На чело бѣше и командирътъ полковникъ Спасъ Дрѣнски, единъ отъ добритѣ и боеви наши офицери отъ Пловдивъ. Цѣло Устово, мало и голѣмо, съ ученицитѣ и учителитѣ въ празничнитѣ си пъстри

носии и съ цвѣтя бѣше излѣзло вънъ отъ селото да ги посрещне. Издигнати бѣха и арки съ зеленина. Надошли бѣха и много гости отъ съседнитѣ села. На площада въ чаршията при кметството се извърши тържествено по-напредъ заупокойна молитва за починалитѣ за народъ и родина войници и офицери, а следъ това молебенъ за Н. В. Царьтъ на Българитѣ Борисъ III, за царствующия домъ, родното воинство и цѣлокупния български народъ. Когато всички колѣничиха, за да кажатъ Богъ да прости и вѣчна имъ память, картината бѣ колкото мила, толкова и трогателна, непреживѣвана и не виждана тукъ. Сълзи обливаха лицата на всички. Та ний имаме въ Родопа едно население, следъ това около Солунъ, отъ най-рано, може-би първо отъ всички български земи възприело християнското учение, дълбоко религиозно, срастнало съ нѣжни християнски чувства и дълбоко напластена обичь къмъ своитѣ близки, къмъ народа и родната си земя. Колко сж чисти, мили, кристално трѣзви нашитѣ покрайнини, ядрото на нашия народъ, и каква разлика между него и върховетѣ му, по които се напласти и напластява такова гнило, толкова неджгаво, печално! Цѣлиятъ день мина въ гостуване съ изобилие, чистосърдечность и веселие. Всички предоволни, прерадостни, съ изблинкъ на повишени народна гордость и надежди и съ сжщото тържество надвечерь устовци си изпратиха милитѣ си гости, които, вѣрвамъ, все има да си спомнятъ тоя день.

Отъ освобождението (1912 г.) насамъ не само Устово, но и цѣлата Родопска область въ своята часть, която до тогава бѣше въ предѣлитѣ на Турция, а следъ Ньой се остави на България, има промѣна, отъ една страна въ възходъ, а отъ друга многостранно въ низходъ. Положението въ много отношения е съвсемъ измѣнило се отъ това, което азъ въ детинството и после до преди 45 години виждахъ и знаехъ, Така, най-първо оставихъ голѣми и тежки овцевъдци-кехаи, отъ които първъ бѣше стариятъ и известенъ въ цѣлата Родопска область и Бѣломорието, въ цѣлия Одрински вилеятъ, Щоно кехая Забилевъ който имаше тогава 12 хиляди свои овце. Пролѣть презъ май и есень презъ септемврий по цѣла седмица траеше тѣхното идване отъ Бѣломорието за планинитѣ и слизането имъ обратно за полето на зимна паша и ягнене. Селото и околноститѣ му гъмжеха отъ голѣмитѣ стада, отъ хармоничната музика на звънцитѣ, отъ гръмливото мелодично свирене на гайди и кавали, отъ гърмежитѣ пушечни на стройнитѣ спретнати и въоржжени до зжбитѣ юнаци-овчари, ратаи и стотица натоварени съ каци, казани и др. прибори добре охранени и обзаведени товарни добитъци, придружавани и отъ десяткиедри овчарски кучета—най-сигурнитѣ пазачи на стадата. Всѣко семейство въ селото и въ съседното Влахово получаваше по Гьоргьовденъ отъ Щоно кехайовитѣ стада даръ по една купа под-

сирено млѣко (*телеме́* наричано), парче прѣсно маслено сире-
не и парче печено отъ ягне толкова, че цѣлото семейство добре
да се нахрани. Това по традиция, далечна и непозната друга-
де, бѣше първото жертвоприношение за благодарность къмъ
Бога, че стадата сж призимовали живо и здраво съ стопани-
тѣ и овчаритѣ си въ полето и наплодили се благополучно. Сж-
щото се правѣше и отъ другитѣ по-малки устовски кехаи:
хаджи Иванъ Бечевъ, Забуртътъ, Ганчарьтъ, Кель Петко,
Куртю кехая, Маноль и Стайко Забилеви и др., които имаха
по 500, 1,000 и 2,000 своя собственость овце. Сжщиятъ оби-
чай сжществуваше и въ другитѣ села, па и у българо-моха-
меданитѣ кехаи. Въ Устово тогава имаше надъ 35—40 хиля-
ди овце, а днесъ едва ли всичко се наброяватъ 800 до 1,000
глави. А покрай кехаитѣ намираха поминъкътъ си десят-
ки други семейства, като овчари, мандраджии, ратаи и ра-
ботници.

Всѣки понедѣлникъ само отъ Устово излизаха надъ 150
—200 натоварени мулета и коне съ аби, шаяци, мѣдни сждо-
ве, сирене, масло и др. Едни за Ксанти и Порто-Логосъ на
югъ, други за Драма и Сѣрезъ на западъ, трети за Кърджа-
лийско до Одринъ на изтокъ и четвърти за Пловдивъ—Асе-
новградъ—Хасково и Маричината низина на северъ. А въ сж-
ботенъ день, пазарниятъ, влизаха въ Устово до 300 и повече
товара храни, колониялъ, манифактура и др. стоки. Сега всичко
това е само единъ сънь и още прѣсенъ споменъ за отлетя-
лото безвъзвратно минало. Кехаитѣ съ многобройнитѣ си ста-
да и абаджиитѣ търговци на едро съ складоветѣ аби изъ
дворищата на голѣмитѣ имъ двуетажни и триетажни кжщи,
съ преси за пригладване, съ казани за боядисване и съ те-
раси за сушене и печене на абитѣ, днесъ нѣма. Мѣдникар-
скитѣ и други нѣкои занаятчийски работилници, магазинитѣ
съ хубави и разновидни мѣдни сждове, обущарницитѣ и
др. подобни продължаватъ да сжществуватъ, макаръ и дос-
та вече слаби, но шумътъ отъ ударитѣ на чуковетѣ пренася
мислитѣ и споменитѣ на недалечното минало, пълно съ жи-
вотъ и благосъстояние. Чаршията съ пазарнитѣ два площада
е сжщата, само че сега малко по-разширена, по-свѣтла и по-
чиста. Една хубава, нова и уютна сграда за общинскитѣ
служби, полицейски участъкъ и аптека е издигната надъ
брѣга на Бѣла рѣка, дето по-преди бѣше кланицата на от-
крито и продавницитѣ на месо. Откритъ е новъ площадъ
въ северозападния край на пазарището, дето сега се строи
и бѣше на покриване голѣма хубава читалищна сграда съ
театраленъ салонъ, библиотека, читалня и отдѣление, въ кое-
то ще се помѣщава и урежда на първо врѣме Етнографски
родопски и бѣломорски музей.

Отъ две години е започната постройка за второкласна
държавна болница, която бѣше вече покрита и тепърва ще

се довършва, урежда и действува. Нуждата отъ подобна е много голѣма, защото ще обслужва много широкъ просторъ на цѣлата най-населена часть отъ Родопската область, отдето тежко болни, докато се закаратъ на добитъкъ или на кола на 100—150 килом. планински пѫть до Пловдивъ, ако не умратъ по пѫтя, стигатъ тамъ да завършатъ живота си.

Въ благоустройствено отношение много нѣщо не е направено, освенъ разширената главна улица по шосето отъ Устово за Одринъ—Кърджали—Златоградъ и Устово—Чепеларе—Асеновградъ. Изобщо всички планински селища много мѫчно и бавно ще могатъ да се благоустроятъ едно поради теренннитѣ имъ неудобства, старата сгѫстеность и безсистемна нахвърленость на жилищнитѣ имъ и др. постройки, и друго, главното, че материялнитѣ имъ бюджетни срѣдства сѫ много оскѫднц. Между хубавитѣ дѣла зарадва ме и започването залѣсяването на голотитѣ около селото, но много малко е направено по това и като че ли безъ сърдце, ей така небрѣжно се кара тая работа. Устово се е снабдило и съ водопроводъ съ хубава изворна вода за пиене, па и инъкъ двѣтѣ му рѣки го оросяватъ. Има популярна банка, която задоволява кредитнитѣ нужди на селото, като пръвъ икономически и търговски центъръ много повече, отколкото агентурилитѣ на Нар. и Зем. Коопер. банки въ околийското сѣдалище Смоленъ. Има аптека, участъковъ лѣкарь, телеграф. пощ. станция и полицейски участъкъ. Още отъ 1866 год. Устово е раздѣлено на две енории: Николаевска и Богородична, по имената на двѣтѣ голѣми каменни и най-хубави въ цѣлия край великолепни черкви „Св. Никола“ и „Св. Богородица“ и двѣтѣ съ хубави камбанарии и единъ градски часовникъ. При всѣка черква се намиратъ и старитѣ паянтови училищни сгради, отъ които тая при „Св. Богородица“ служи за отдѣленията, а при „Св. Никола“ за прогимназията. Отъ три години е открито и женско стопанско училище, което се помѣщава въ частна кѫща. Нуждата е голѣма отъ ново, достатъчно голѣмо и удобно училищно помѣщение, и за такова вече се мисли да се построи, но като се намѣрятъ срѣдствата. Устовци сѫ пропуснали нѣколко моменти за това. Презъ 1890 год. въ единъ часъ само се записаха надъ 200 турски лири доброволни дарения отъ по-заможнитѣ съграждани, а тогавашниятъ подпредседатель на Народното Събрание въ София, стариятъ поборникъ г. Иванъ Андоновъ въ Пловдивъ, обѣща 20,000 лева помощь отъ Българското правителство. Устовецътъ Хаджи Колю Бичоковски пъкъ даряваше 2000 квад. метра мѣсто въ Агоското, но едни отъ дейцитѣ за това дѣло починаха наскоро, други прехвърлиха границата насамъ, а трети не се явиха да продължатъ и завършатъ тъй добре започнатото дѣло. Втория случай е билъ презъ 1922—23 год., когато държавата е отпущала 600 хиляди лева заемъ съ дългосрочно изплащане за построяване на училище, но и тогава не се намѣрило лице властно, дейно въ общината, за да използува случая.

Всѣки сѫботенъ день продължава да си става пазарьтъ, посѣщаванъ и доста оживенъ, но не тъй както преди войнитѣ. Отъ нѣколко години презъ октомврий ежегодно става и тридневенъ панаиръ, доста добре посѣщаванъ. Има и десетина кооперации, отъ които една тютюнева, друга горска, но първата загина, а другата неможе се похвали нито съ успѣхъ, нито пъкъ съ устройството си, за да вниса що-годе облекчение на членоветѣ си, беднитѣ, които иматъ малки дѣлове отъ горскитѣ насаждения въ селското землище. Другитѣ кооперации сѫ мѣдникарски, дърводѣлски и др. и на тѣхъ работитѣ като-че-ли по-добре отиватъ.

И Устово е една отъ голѣмитѣ сборни общини въ страната. Общуватъ 21 околни съседни малки селца и махалчинки, отъ които най-малка е *Градокъ* съ 6 жители, а най-голѣмото село е Устово съ 1744 жители. Цѣлата община има 4282 жители. Бюджетътъ ѝ за 1936 год. е 982,000 лева приходъ, толкова и разходъ, а е съ голѣми нужди като голѣмо и общо срѣдище въ цѣлия край, нужди и културни, и стопанско-икономически, и народностни, за каквито дълго време ще има да се мисли и желае.

Родно мѣсто е, много е мило, скѫпи спомени ме свързватъ съ него, обаче, изповѣданъ грѣхъ е наполовина простенъ. Моитѣ впечатления презъ тъй краткото ми престояване въ Устово, за жалость, не сѫ ни отъ най-добритѣ, ни отъ много радостнитѣ. Старитѣ голѣми ветерани стълпове и на човѣшкото у човѣка, и на високото народностно съзнание и идеализъмъ, голѣмитѣ търговци, тежкитѣ кехаи, знатнитѣ занаятчии, щедритѣ дарители и будни безкористни, доблестни народни водачи и общественици ги нѣма вече: всички сѫ отлетяли въ вѣчностьта, а тѣхнитѣ синове и внуци като че ли много малко сѫ наследили отъ тѣхния свѣтълъ животъ и дѣла, тѣхната безукорность и тѣхното съгласие и единомислие за общото добро.

Дай Богъ да бѫда излъганъ въ тая си преценка.

На 3—4 километра отъ Устово западно по чудно красивата долина на Черна рѣка е селото Долно-Райково, до него на километъръ е Горно-Райково, двѣтѣ села слѣти въ село съ общото име само Райково и въ една община. По-нататъкъ на други 4—5 километра е Смоленъ въ подножието на скалния високъ и величественъ Карлъкъ. Четиретѣ села при едно сравнително цвѣтуще единъ день благосъстояние, каквото се не само желае, но и налага да се създаде рано или късно, ще се бързо съединятъ и ще образуватъ, може би, единствениятъ въ цѣлата Родопска область най-голѣмъ градъ съ дивна природа и здравословность, съ високи културни и чисти народностни ценности, прояви и възходъ.

И съ двѣтѣ Райково тоже скѫпи и мили спомени ме свързватъ отъ живота и дѣлата на голѣми българи въ тѣхъ, народни и културни първенци, каквито сѫ: дѣдо попъ Никола Мавродиевъ, Даниилъ Костовъ, Боботанци, Вълчо Шърбовъ, Герджиковци, попъ Гавриилъ и редица други, сѫщо днесъ покойници. За голѣма скърбь, обаче, времето не ми позволи да мина тоя пѫть и презъ тѣхъ.

VIII

Изъ пѫтя по долината на Бѣла рѣка. — Селцето Бостина. — Легендарния изворъ Хубча. — Селото Соколовци (Долно-Дерекьой). — Сѣдловината Роженъ. — Селцето Прогледъ. — Пампоровото. — Чепеларе въ миналото си и днесъ. — Материялния му, културенъ и просвѣтенъ възходъ. — Дейци.

На петия октомврий, пакъ хубавъ слънчевъ есененъ день, напуснахъ Устово и по хубавото и безъ завои и наклони ново шосе по долината на Бѣла рѣка се запѫтихме за Чепеларе. На петь километра отъ Устово и въ Устовската община е селцето Бостина съ 258 жители. Кѫщитѣ сѫ разредени по наведенитѣ надъ рѣчното корито два срещуположни склона—единиятъ отъ Друмътъ на северъ, а другиятъ на юго-западъ отъ с. Левочево и билото Св. Георги. Първиятъ е прошаренъ съ добре обработени дворни мѣста и ниви съ голѣми дървета, а вториятъ е стръменъ, оглозганъ съ слаба гора, скали и сипеи. Малко селце е Бостина, но е съ отдавна построена хубава черквица и училище до нея. Тѣ сѫ доле до самото шосе отъ лѣво. Отъ тукъ до с. Долно-Дерекьой, сега *Соколовци*, е най-тѣсната часть на долината съ храсталакъ, едри борови и букови дървета и канари. Тукъ е каменната кариера на бигоръ, *смоарчъ*, както го именува мѣстното население. Отъ тукъ сѫ носени на рѫце и карани и съ добитъци камъни за сводоветѣ и стрѣхитѣ на устовскитѣ черкви и на тѣзи въ близкитѣ села. Съ бигорови камъни си градятъ и пещитѣ за печене хлѣбъ, едно, защото сѫ леки за сводоветѣ, и друго, че бързо се нажизатъ и не се пукатъ отъ огъня. Идваме въ *Хубча*, карстовия студенъ, буенъ и бистрокристаленъ изворъ съ познатата легенда, че на Карлъкското езеро надъ Смоленъ овчарь хвърлилъ гегата си, за да избави давящия се овенъ, а тя потънала отъ тяжестьта на златнитѣ монети, съ каквито била напълнена, и следъ време на Хубчанския изворъ е намѣрила Долно-Дерекьойска мома, като точела вода. Изворната вода е впрегната въ постоянна работа: тя кара нѣколко воденични камъни, тепавица, даракъ

за влачене вълна и *доарща* — водовъртежъ за тепане и изпиране на домашни мѣстни козяци— халища, постелки и покривки. Имението е сега на Петъръ Чакъровъ отъ Долно-Дерекьой и обслужва нуждитѣ на близкитѣ села: Горно и Долно-Дерекьой, Яманско и Прогледъ. Надъ Хубча е скалното бърдо, съ полянка горе и съ скални спускове почти отвесно, а околовръстъ съ хубави и стройни борови дървета, нѣкои като че ли искуствено сѫ забучени въ камъка. Носи името *Сакарка*. Разхвърленитѣ градивни камъни показватъ за нѣкогашно, споредъ преданието, укрепление, па и самото му мѣстонахождение е такова, че е стражъ-наблюдатель и удобенъ пазитель на долината Бѣлорѣчна, по която е стария зименъ пѫть презъ Срѣдна Родопа, съединяващъ двѣтѣ равнини: Тракийската, Маричината, съ Бѣломорската.

23 — Родопски столѣтникъ: дѣдо Хорю Рашковъ въ с. Момчиловци, роденъ презъ 1828 год., още работи по кърa.

Разстоянието отъ Бостина до Хубча е едва-ли 3—4 километра, и до селото Д.-Дерекьой 2, всичко 5—6 клм.

Следъ десетина минути автомобилътъ ни спря въ дъното, или по-добре началото на клисурата, която отъ тукъ, подножието на сѣдловината—проходъ *Роженъ*, започва. Твърде оригинално е мѣстоположението на Долно-Дерекьой, наречено *Соколовци*, когато кой знае, да ли прелитатъ и се задържатъ въ тая дълбина соколи. Кѫщитѣ сѫ наредени една до друга, едни съ малки предъ тѣхъ, задъ тѣхъ и помежду имъ дворчета и по двата брѣга на долчето, водитѣ на които се стичатъ отъ Роженъ и шумятъ тукъ по чисто каменното корито на често и съ малки водопадчета. Тѣ сѫ като нанизъ на броеница и продължение повече отъ километъръ-два. Типична родопска архитектура: цѣла каменна зидария, съ малки прозорчета съ дървени прѣчки и капаци, висещи малки пещи отпредъ за печене хлѣбъ, широки прустове-потони съ голѣми кепенци, издадени миелници, и всички двуетажни. Презъ тѣхъ по самото долче имаше натопени грѣсти конопъ и ленъ. Въ това село отдавна се сѣе конопъ и ленъ, първобитно се обработва и едно време, преди фабричнитѣ макари-конци да се

явятъ, Долно-Дерекьовки донасяха добре изработени повесма конопени—*кълчищни* конци—и ги продаваха на устовския пазарь. Едва-ли тукъ-тамъ се вижда нѣкоя и друга лѣха за зеленчукъ за домашнитѣ нужди въ това село. Неговата работна земя е вънъ отъ селото по виситнитѣ на двата склона, между които е притиснато — сгушено, а главно по билото и сѣдловината Роженъ, та почти чакъ до Чепеларе — 8—10 километра разстояние. Сега е въ по-голѣмата си часть въ чепеларско землище. Шосето се промушва предъ и помежду редицата кѫщи отъ начало по дѣсния брѣгъ на долчето, а къмъ края минава на лѣвия и се възвива по много завои и доста голѣмъ наклонъ на склона, до като излѣзе на сѣдловината Роженъ. Мѣстностьта носи името *Колбучъ* и това удължава шосейното разстояние съ почти 7—8 километра отъ Роженъ до самото село. Това шосе е отъ голѣмата война после. Стариятъ конски пѫть се спуща отъ Роженъ направо на малки зигъ-загове на доле и има разстояние до селото не повече отъ 2—3 километра. Товаренъ добитъкъ на горе излиза за единъ часъ най много, а слизането въ селото отъ Роженъ на доле едва-ли за половинъ часъ. Техническа работа е това удължение, ала всѣки простосмъртенъ вижда съ очитѣ си, че шосето можеше да бѫде прокарано по ребрата на дѣсния склонъ, но за избѣгване голѣмия наклонъ трѣбваше да слиза въ долния край на селото, а не въ горния, както е сега. Така разстоянието отъ Роженъ до Устово щѣше да се намали най-малко съ 5—6 километра, а когато се прокара и прѣкия пѫть отъ Устово до с. Полковникъ Серафимово, кѫдето тоже е минавалъ стария конски пѫть презъ Кавгаджикъ, тогава ще има едно скѫсяване почти съ 15 километра разстоянието отъ Пловдивъ—Асеновградъ—Чепеларе—Устово—Паласъ до южната ни граница.

Соколовци бѣше чисто овчарско село и всичкитѣ му жители до преди Съединението и донѣкѫде и преди Балканската война бѣха безъ изключение овчари и кехаи. Такова бѣше и селото Чакманово. Соколовци, което е два пѫти и нѣщо по-малко отъ Устово, имаше своя собственость къмъ 30—40 хиляди главъ овце. И то се славѣше съ голѣмитѣ си стада, съ тежкитѣ си и знатни кехаи, всички съ високо народностно съзнание, щедрость, влияние и почить предъ турскитѣ власти и беeве въ Бѣломорието. Такива бѣха Анастасъ Сбирковъ, Стоянъ Чакърътъ, Колю Сарѫолу, Тодоръ Кушлю, Драгню, Люнчо и др., всѣки единъ отъ тѣхъ съ по 2—3 хиляди и повече свои овце. Ст. Чакърътъ е водилъ стадата на Кавалския имаретъ цѣли 40 години, а синъ му Петъръ, сега живъ къмъ 80 годишенъ, пъкъ ги е водилъ повече отъ 30 години. И не само въ Родопската область и въ Бѣломорието, дето овцевъдството отъ най-далечната древность е било най-развито, но ивъ цѣлата едновременна Европейска Турция султанскитѣ, бей-

24 — Новопостроеното училище въ с. Соколовци (Долно-Дерекьой).

скитѣ и имаретскитѣ стада сѫ отглеждани и повѣрявани само на българи овчари и кехаи, които сѫ били най-многото отъ Срѣдна Родопа. Турци овчари, освенъ юруцитѣ за известно време презъ турското политическо господство, не е имало, а така сѫщо и гърци и отъ други народности, освенъ каракачанитѣ, които сѫ пришълци отъ Епиръ и живѣятъ номадически. Следъ поставяне митната и военно-полицейска гранична преграда презъ 1886—87 год. между България и Турция, особено Соколовци досущъ поминъчно западна. Цѣлото му землище, на което се намираха лѣтнитѣ му паши, останаха въ България. Така имъ се отне всичката възможность да живѣятъ отъ своитѣ стада, които намаляха до край. Следъ Балканската война овцевъдството пакъ бързо се съживи и обнадежди изобщо цѣлата Родопска область за подобряване на живота, обаче, дойде Ньойския миренъ договоръ, който даде смъртенъ край на родопското население. Голѣма часть отъ населението му напуща роднитѣ си мѣста и се пръска на всѣкѫде, дето му видятъ очи, за да търси залъга си хлѣбъ за живѣене. Днесъ въ цѣлото село едва ли има 3000 овце.

Въпрѣки тая изпадналость на това хубаво село, въ което гъркоманството никога не е могло да надникне и нахлуе, родното българско съзнание винаги е било будно и силно, то не е спирало своя културенъ възходъ. Преди нѣкоя година Соколовци си съградиха хубава и удобна училищна сгра-

да, снабдена съ всичкитѣ си помагала. Струвала имъ е надъ 250 хиляди лева, благодарение участието съ доброволна помощь въ работата и градиво отъ населението. Парична помощь отъ никѫде другаде не сѫ имали, освенъ отъ съселенина си Сивко Т. Чакъровъ, сега търговецъ въ Чепеларе, подарилъ 5000 лева, и Петъръ Марковъ, търговецъ въ Пловдивъ, и А. Куцоглу по 1000 лв. Иматъ задължение още около 30 хиляди лева. Отъ рано време си има и хубава каменна черква съ камбанария, а въ сѫщо време и читалище съ скромна библиотека.

Шосето минава предъ училището на дѣсния брѣгъ на долчето-клисура и по ребрата на *Колбучъ* за половина часъ се намѣрихме на Роженъ, около 1500 м. височина въ най-ниската хлътнатина на билото-сѣдловина, Роженъ е доста широка не съвсемъ равна поляна съ хубави естествени ливади, алпийска растителность, обиколена околовръсть съ бърда, покрити съ борови дървета, между които повечето величествени пирамидовидни ели, въ дъната на които дъждъ неможе да проникне, следов. и трѣва, освенъ суха пласть отъ капящитѣ бодли. Тукъ на самия рѫтъ бѣше турската митница и турския воененъ пограниченъ постъ, а на срѣща на 100-на метра бѣше нашия. Самата митница пъкъ се намираше въ Чепеларе. На 27 юлий, ст. ст., всѣка година тукъ ставаше голѣмъ съборъ, подобно известния при Желюша на сръбско-българската граница въ западнитѣ покрайнини. Турскитѣ власти, трѣбва да признаемъ, бѣха достатъчно великодушни, бихъ казалъ благородни, човѣшки, че безъ какви и да било паспортни, митни и др. нареждания, пущаха него день свободно българското население отъ Смоленскитѣ села да идва на Роженския съборъ на българска земя и да се вижда съ своитѣ близки, които по едни или други причини напуснали роднитѣ си села въ Турция бѣха възпрепятствувани да минаватъ границата. Два-три дни продължаваше празденството съ хорà и веселби. Присѫтствуваха често и турски офицери и митни чиновници, които оставаха много доволни. Сега тоя съборъ изгуби значението си, защото границата е помѣстена на югъ на 40 и повече километра на Елидже и не е турско-българска, а гръцко-българска, зацъ нея съ *доброволно* изселено българското население и изъ Западна Тракия. Само Соколовци, въ чието землище и собственость е Роженъ и на селцето Прогледъ, тоя день се черкуватъ и колятъ курбанъ. Мѣстностьта Роженъ и неголѣмата му околность, както споменахъ и по-горѣ, е единичката работна и що-годе доходна земя на Соколовци. Отъ тукъ си добиватъ сѣно за намаленото имъ число добитъкъ и ниви, на които само ръжь, овесъ и картофи вирѣятъ, но и то далечъ въ количество, достатъчно за крѫгла година. Поради тая оскѫдица и поради граничнитѣ мѫчнотии преди 40 години се изселиха отъ Соколовци 10-на семейства

25 — Изгледъ на лѣтовище Пампоровото.

и се заселиха отсамъ до самата граница въ мѣстностьта съ хубавото име Прогледъ, едва-ли 1 километъръ отъ шосето. Благодарение на горитѣ, които тукъ отъ 30-на години насамъ добиха стойность, и липсата на митни и др. гранични спънки, днесъ Прогледъ е вече красиво и кокетно селце съ 50-на двуетажни, варосани, граждански стилъ и обстановка кѫщи, съ прави широки улици, черква, училище, читалище, китни дворове съ овощни дървета, зеленчуци и цвѣтя, чиста студена вода, вѣчно зелена природа, будно и предприемчиво население, вече съ култура, но култура не съвременна сразена, суетна и искуствена, чужда, а чиста българска съ добродетелитѣ и характерното и хубаво отъ миналитѣ времена, отъ деди и прадеди. Всѣко лѣто редомъ съ Чепеларе, а въ последно време и Пампоровото, и Прогледъ се посѣщава отъ лѣтовници. Отстои отъ Чепеларе, въ която община се числи, на 10 — 12 километра, а отъ Соколовци едва-ли 6 — 7 клм. въ права посока презъ спусъка на стария пѫть.

Въ лѣво отъ Роженъ по продължение на вододѣлното било, едно разстояние на 5—6 километра, пъкъ е *Пампоровото*, въ последнитѣ две-три години добило доста голѣма известность и вече съперникъ на много други изъ Родопа лѣтовища-покраини, чаровни, прохладни, каквито сѫ: Пещерския *Св. Костадинъ*, Чепинския *Юндолъ*, Брациговския *Атолукъ*, *Бѣла черква* и др. Въ Чепеларе намѣрихъ моя старъ полувинвѣковенъ приятель чепеларецъ Василъ, или както си го

наричатъ чепеларци Вжчо Дѣчовъ, съ когото на другия день ходихме и на *Пампоровото*. Познавамъ го азъ, тая вълшебна гънка по високото било, между величествената *Карамандже* на югъ и *Айчалъ* на северъ, и още по-величествения *Карлъкъ* на западъ и съ сѣдловината Роженъ и кокетния Прогледъ на изтокъ. Познавахъ тая дивна Родопска гънка още отъ преди 40 години. Покойниятъ Хр. п. Константиновъ много обичаше, ако не повече, то поне за два-три дни, да прекара въ Пампоровото подъ висинитѣ на Карамандже, когато нѣкое лѣто идваше отъ София на почивка и на разтуха въ родния му планински край. Тогава само пешъ, или яздишкомъ на конь или муле, ала на опитенъ привикналъ ездецъ, се отиваше не само до Пампоровото, а и по цѣла Родопа. Сега горопритежателитѣ сж направили коларски пжтища по всички бърда и чукари, та и до Пампоровото, че пжтуването е улеснено и приятно. Пжтьтъ е цѣла алея между малки полянки-ливади, нѣкжде оголени каменаци, ала въ по-голѣмия просторъ съ борови дървета и цѣли горички. Пампоровото съ съседната и най-гжста и голѣма гора *Хардачлж* и *Карамандже* сж били въ землищата и владения на Смоленъ и Райково, но граничната митна и военна преграда следъ Съединението ги откжсна отсамъ въ България и станаха така нариченитѣ двувластни имоти, мжчно стопанисвани и ползуващи собственицитѣ си, живущи и поданици на друга държава. *Хардачлж* по известни пжтища се обяви за държавна гора, а Пампоровото се продаде на Чепеларски граждани отъ неговия собственикъ Райчо Пампорътъ отъ Смоленъ (Пашмакли). Тоя виденъ и буденъ първенецъ българинъ е билъ съ внушителна и приятна външность. Запомнихъ го и азъ и на възрасть съ такава стойка и гордость. Дѣдо Райчо на младини, та и до старость, е обичалъ да има и да язди добъръ *рахванлия*—бързоходецъ конь. Съ такъвъ той е минавалъ презъ Райково, идвалъ на пазарь въ Устово и извиквалъ възторгъ у райковскитѣ и устовски моми. Такъвъ гиздавъ и добъръ ездецъ е билъ и презъ Ксантийскитѣ калдаръмени улици, когато отивалъ тамъ и дразнѣлъ погледитѣ и на гъркинитѣ въ Ксанти. Отъ бързия и салтанатлия конь, уприличаванъ на *пампоръ* — корабъ, добилъ и прозвището Райчо Пампорътъ, та отъ тамъ и гората му съ ливадитѣ—мѣстность: *Пампоровото*. Отъ последното започватъ водитѣ на дѣсния притокъ на р. Вжча, а отъ Роженъ — Асеновградския *Чай* или *Асеница*, (Чепеларската рѣка) както пръвъ измисли и я кръсти съ това ново име В. Дѣчовъ.

Когато при неизмѣримата величественость, при дивната и разнообразна земна красота и предъ всичко друго въ физико-географския строежъ, каквито само природата може да създаде и да има, се намѣси и прибави, допълни и съ човѣшкия умъ, похватъ и сржчность, тогава, наистина, може да се

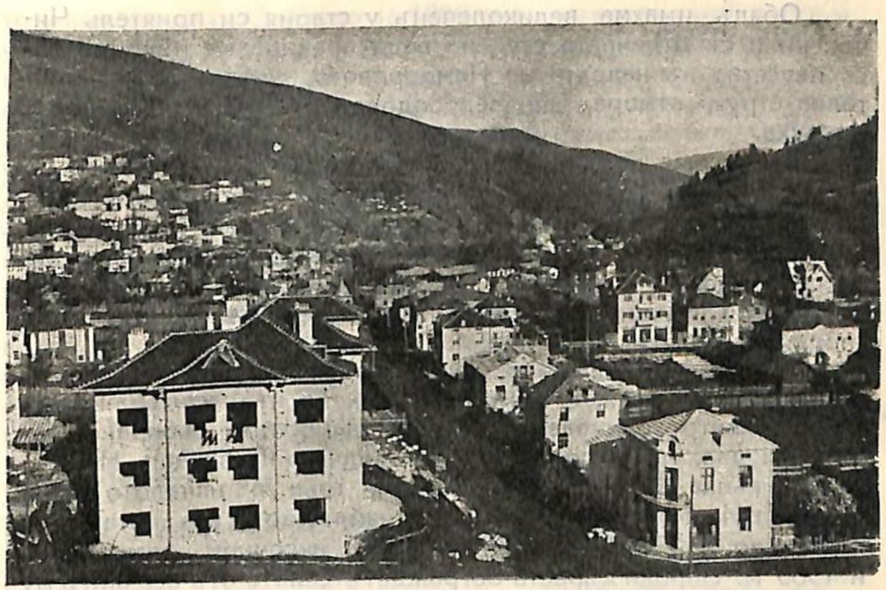

26 — Изгледъ на срѣдищната часть на с. Чепеларе съ общинския домъ начело

добие и има сжщински земенъ рай. Такова нѣщо е станало и съ Пампоровото, съ тоя единъ отъ безбройнитѣ омайни кжтове и кжтчета, съ каквито е препълненъ просторния Родопски планински океанъ. Ентусиазиранъ природолюбецъ, синъ планинецъ и енергиченъ естетъ-майсторъ Пампоровото си е намѣрило въ лицето на единъ отъ неговитѣ нови притежатели, г. Никола Ив. Чичовски. Преди две три години той издигна модеренъ хотелъ-вила съ тридесетина легла, съ баня, душове, тераса за слънчево напичане, отлична гостилница преди всичко друго съ вкусно планинско месо и мамлива родопска пестърва, съ една дума всичко, което не само може да задоволи и най-изтънчения животъ и вкусъ, но каквото много рѣдко би видѣлъ и високо културния гражданинъ. Сега е на пжть да издигне още единъ такъвъ, трети етажъ, съ толкова нови стаи и удобства, защото презъ това лѣто е билъ неволно принуденъ да върне десятки лѣтовници, по нѣмане стаи и легла повече въ хотела. Стореното отъ бай Никола заразява и неговитѣ братя и други съграждани чепеларци, които си направили за себе си вили. И днесъ въ Пампоровото сж кацнали като лебеди 10-15 малки постройки изъ вѣчно зеленитѣ и усѣяни съ кичести борове и пирамидни ели и чаровни полянки. Готвятъ се и други десетина да си построятъ, и така Пампоровото става едно отъ най-хубавитѣ и първитѣ планински лѣтовища въ България.

Обядъ имахме великолепенъ у стария си приятель Чичовски и съ отличната студена вода прекарахме нѣколко часа неусетно въ недрата на Пампоровото, което влива живителна струя, отмора, здраве, бодрость и весело настроение на духа.

На другия день 6 октомврий, недѣля, отъ сутриньта до вечерьта се прекара въ неочаквано мило тържество, а вечерьта съ една подбрана, сполучливо изиграна отъ млади чепеларски драматически сили драма. Това празденство бѣ устроено да се изтъкнатъ и видятъ голѣмитѣ културни и материялни постижения, каквито Чепеларе въ последнитѣ 40 на години сполучи да постигне.

И Чепеларе, както и много други по-голѣми села изъ Родопската область, е тоже разположено въ неголѣма котловина, каквито обикновено сж образувани при събиране водитѣ на две, три и повече нарѣзи-долчета и рѣкички. Най-голѣмата гънка-долъ иде отъ Роженъ; това е началото на р. Асеница. Надморската височина въ най-ниската, срѣдната часть на селото, е 1100 метра, а околнитѣ височини надминаватъ и 1500 м. Борови дървета обграждатъ селото отъ всичкитѣ му страни, освенъ северното бърдо *Сечемекътъ*, което е оголено, пороесто и то единствено дразни окото и като че подбива особената инъкъ красота на селото. Обаче, започнато е изкуственото му залесяване. Лѣтото е хладно и въ най-голѣмитѣ горещини температурата не надминава 25° Ц.

Който е минавалъ и виждалъ Чепеларе преди 35 — 40 години, па мине и го види днесъ, нѣма да повѣрва на очитѣ си. Тогава бѣше едно овчарско и бедно планинско село съ поминъкъ овцевъдство, слабо землeдѣлие и малко зидарство, кираджийство и рибарство. Десетина зидари по наследство отиваха чакъ въ островъ Тасосъ, работѣха тамъ презъ есеньта, зимата и пролѣтьта, а презъ лѣтото си идваха и прекарваха въ селото си, заети съ малкото землeдѣлска работа: коситба и прибиръ на сѣното, жътва, вършитба и приготвяне дърва за гориво на семейството си презъ дългата планинска зима. Последната работа повечето извършватъ женитѣ, следъ като изпратятъ на гурбетъ мжжетѣ си. Тѣ нанасяха на гръбъ и дървата за гориво. Други десетина зидари отиваха въ Пловдивъ и Асеновградъ. Рибаритѣ пъкъ съ името *Сулинаджии* отиваха въ Бѣломорскитѣ рибни далияни около Порто-Логосъ, прекарваха тамъ въ ловитба на риби, сулини, миди и др. презъ тритѣ годишни времена, а презъ лѣтото си идваха при семейставата си.

Следъ освободителната война Чепеларе попадна на новата турско-румелийска граница и стана сѣдалище на Рупчоската околия. Така до 1886 год. се тури начало на културния развой на това село. Следъ Съединението презъ 1886 год. околийското управление се премѣсти въ с. Хвойна, а класното училище въ с. Орѣхово до 1896 год., когато и училището, и управлението наново се премѣстиха пакъ въ Чепеларе, дето бѣше открита и митницата и сѣдалището на новата погранична военна охрана. Чепеларе тогава доби особено значение главно за културно-просвѣтнитѣ и народностни нужди на откжснатото уединено и оставено подъ две власти българско население въ долината на Арда — турска политическа и духовно-черковна фанариотска. Настжпи и ценностьта на горското градивно производство, а Чепеларското разширено следъ новата граница землище приобрѣти голѣмо пространство борови гори, повечето отъ които се закупиха отъ чепеларци. Следъ дълги усилия прекара се и шосейния пжть: границата — Чепеларе — Хвойна — Асеновградъ, по който стана лесно и превозътъ на дървения градеженъ материялъ и безъ това съ голѣмо движение на хора и добитъкъ отъ Смоленско. Така благосъстоянието на селото бързо се издигна и доби тоя голѣмъ възходъ, какъвто днесъ има. Чепеларе се планира и има вече широки и прави улици, които постепенно се постилатъ и тротоиратъ; има електрическо освѣтление и модерна баня; има водопроводъ отъ 15 килом. съ изобилна, чиста изворна, а при това и цѣлебна вода; има читалищна сграда съ хубава градина, читалня, библиотека и театраленъ салонъ; има великолепенъ общински домъ, голѣма триетажна училищна сграда, съ широкъ дворъ, часовникъ и пъленъ сборъ учебни помагала, тъй че много градове у насъ съ право би позавидели и още дълго време оставали само съ желанието си да иматъ подобни придобивки. Чепеларе има и две черкви великолепно обзаведени, украсени и съ хубави камбанарии. Въ нѣколко години се наградиха градски видъ красиви двуетажни кжщи, магазини, дюкяни, занаятчийници, хотели, гостилници и др. Има два парни гатери въ селото и десетина дъскорѣзници въ околностьта му, въ които десетки хиляди кубика дъсчено градиво се приготовлява, складира се въ селото и отъ тукъ се дига съ коли за Асеновградъ, Пловдивъ и цѣлата Маричина низина. Вече всѣка недѣля става и оживенъ пазаръ. Изобщо движението е голѣмо и търговията не е вече като на село, а съ значение и видъ на градско пазарище-срѣдище. Въ селото има горска инспекция и горски разсадникъ. Има популярна банка, аптека, лѣкарь, болница-санаториумъ, телеграфопощ. и телефонна станция, прогимназия, женско професионално училище и пр. и пр. Околнитѣ оголени високи се искуствено залесяватъ и вече почватъ да увеличаватъ красотата на селото и котловината. Стопанския развой бързо отива напредъ и въ други отношения. Така напримѣръ: въ Чепеларе има 30-на рибника за искуствено развъждане пестърва; на много мѣста привличатъ погледа и будятъ най-приятни чувства мждреещитѣ се като строй войници пчелници съ даданблатови боядисани кошери. Нѣма дворъ и

дворче безъ грижливо подредени овощни дръвчета, градински цвѣтя и зеленчуци. На всѣкжде спретнатость, естетиченъ усетъ, трудолюбие, интелегентность.

И тъй Чепеларе бързо порасна и расте и е вече цѣло обърнато въ всичко гиздаво, китно и приветливо градче съ видимо и рѣдко благосъстояние. То е вече знайно лѣтовно мѣсто и всѣко лѣто идватъ и прекарватъ горещинитѣ стотици семейства, кждето намиратъ всичко потрѣбно и за живѣене и отмора, и за здраве и възобнова на сили.

Самото сегашно село Чепеларе не е старо селище, а заселено едва ли преди 200 и нѣщо години първоначално отъ юрюшки лѣтно време мандри. Обаче, то е на стария главенъ Срѣднородопски керванenъ пжть и въ далечното минало сигурно ще е имало нѣкога и поселници. Околностьта му на всѣкжде изъ гънкитѣ и бърдата изобилва съ следи отъ заседналъ човѣшки животъ и следи не безъ значение. Г. В. Дѣчовъ въ книгата си дава нѣкои подробности, предания и пр., запазили се до ново време. Презъ 1899—900 год. въ една ученическа екскурзия на учителитѣ и ученицитѣ въ Карачелебийца, 3 килом. южно отъ селото, се разкопа малко параклисче, засипано презъ вѣковетѣ съ пръсть, и въ срѣдата му се изрови цѣлъ дънеръ отъ старо изгнило борово дърво. Св. Трапезния му олтаръ бѣше отъ добре обтесанъ камъкъ бигоръ, но надписъ нѣкакъвъ нѣмаше. Намѣриха се и дървени вжглена и единъ малъкъ полуизгнилъ желѣзенъ кръстъ. По всичко личеше, че параклисчето е отъ първитѣ християнски времена. При III-класното училище бѣше събрана доста добра сбирка подобни старини: вкаменелости, пръстени кандилца, стари монети и др., но, по заповѣдь на М-ството на Нар. Просвѣщение тогава, всички предмети се пратиха въ Народния Музей въ София, а нѣкои се взеха и отъ покойния Топузовъ за сбирката тогава започната при читалището въ гр. Казанлъкъ.

За възходътъ на Чепеларе много се дължи на покойния Иванъ Чичовски, въ младинитѣ си учитель, а после кметъ и народ. представитель; на покойницитѣ учители Иванъ и Георги Найденови, а най-много на г. Василъ Дѣчовъ, комуто заслужено се готви юбилейно чествуване. Немалко сж заслужили за издигането на това хубаво градче и г. г. Горчо Мерджановъ и Петко Разсукановъ, първия като дългогодишенъ чиновникъ и околийски началникъ тамъ, а вториятъ като сждия и народенъ представитель. Редно е да се споменатъ по заслугитѣ си и покойнитѣ Чепеларци българо-мохамедани Хаджи Ахмедъ, Адилъ Джуровъ и Хаджи Идризоглу, които сж земали въ всички добри начинания участие.

Чепеларе бързо расте и по население. То днесъ брои само 3130 жители, а общината му, която тоже е сборна съ други 6 малки селища и махалчини, има 4769 всичко жители.

27. — Училищната сграда въ с. Чепеларе съ ученицитѣ въ часъ на тѣлесни упражнения.

Чепеларе е, може-би, единственото село въ Срѣдна Родопа, отъ което отъ 20-на години насамъ не само изселване по поминъчни причини не ставатъ, но има и приидване на преселници отъ други мѣста. И ако не бѣха се изселили стотината и повече българо-мохамедански и двадесетината българо-християнски семейства презъ по-предишнитѣ години, то Чепеларе щѣше да бжде сега и по численость на населението си най-голѣмото село въ тоя родопски край.

Бюджетътъ на Чепеларската община за 1936 година е 1,970,416 лева приходъ и толкова разходъ и винаги презъ последнкитѣ години завършва съ излишъкъ, който усигурява и за въ бждаще неговия бързъ и културенъ напредъкъ въ всѣко отношение. Чепеларе си създаде и будна и дейна интелегенция, която нито се спъва, нито се спира предъ каквото и да било препятствие за тъй видния възходъ на това вече по всичко заприличало на градче родопско село, което днесъ е вече едно отъ малкото тъй напреднали въ цѣлата Родопска область поселище Близкитѣ околности на Чепеларе, каквито сж: Кара-балканъ, Кара-челебийца, Ай-чалъ (Мечкинъ връхъ) и др., както и шосето до Роженъ, разкошна алея презъ чиста борова гора, сж рѣдки по чаровностьта си мѣста за разходка на лѣтовницитѣ и любителитѣ на природата.

IX

Стариятъ конски пѫть Червенътъ. — Ропката. — Радова планина. — Селата Павелско, Орѣхово, Хвойна. — Дейци и тѣхни заслуги. —Следи отъ старини. — Чъртица отъ състоянието и поддържането най-оживения пѫть—шосе въ Родопа.— Нарѣченскитѣ бани.—Селата Нарѣченъ, Югово и Бачково.—Бачковския монастиръ. — Асеновградъ.

Стариятъ пѫть, по който само добитъци и пешеходци минаваха отъ Чепеларе за Хвойна и обратно, на петь километра северно се отдѣля и възвива по ребрата източни на голѣмия склонъ, идещъ отъ Кара-балканъ, и наричанъ тукъ *Червенътъ*. Той е въ по-голѣмата си часть хвойненско землище и е гористъ: смѣсь отъ сѫщински бѣлъ и черъ боръ и разни широколистни дървета, особено много липови. Пѫтьтъ се вие на зигъ-загове отъ начало по липова алея, следъ това продължава презъ наведени полянки отъ ливади, малки ниви и съ студена буйна изворна вода, а къмъ края и посрѣдъ голѣми и хубави борови дървета, повече доста прорѣдчени. Сега тоя пѫть е запустѣлъ, тревясалъ и по него само хвойненски и чепеларски дървари минаватъ, орачи й жътвари и малки отъ по десетина-тридесетина овце и кози хвойненски стада за и отъ саитѣ, пръснати тукъ по скатоветѣ и увеситѣ. Шосето пъкъ при Богутевския долъ се отдѣля отъ Червенския пѫть, пресича скалитѣ, слиза на 3—4 килом. доле и надъ нивото 3 — 5 метра на рѣчната вода по лѣвия брѣгъ продължава така къмъ северъ чакъ до Асеновградъ. И доле по рѣката гората е букова, и дърветата изсѣчени, за да се отвори мѣсто за шосейния пѫть, който се вие на доста дълго разстояние по алея между гористото ребро. При Бухлийца Червенскиятъ пѫть пъкъ слиза отъ висинитѣ горе низъ реброто на склона, който тукъ свършва на жгълъ, минава на лѣвия брѣгъ на Асеница и продължава до с. Хвойна, като се слива вече съ шосето. Въ Бухлиица Чокуркьойската рѣка, лѣвъ притокъ, се влива въ Асеница. Отъ тукъ започва разтваряне на котловината тоже не съвсемъ равна, но доста голѣма, най-голѣмата по течението и притоцитѣ на Асеница поляна, именувана *Ропката*, а отъ това и името на мѣстнитѣ жители *рупци — рупец, рупка, рупче* и прилагат. рупско. Въ Ропката сѫ селата Павелско, най-голѣмото съ 2435 жители, разположено въ подножието на Радова планина на изтокъ, и с. Хвойна на западъ на лѣвия брѣгъ на Асеница, въ подно-

жието на Бѣлочерквенското високо плато. Презъ Хвойна минава шосето, сѣдалище на едноименна сборна община, въ която влизатъ освенъ Павелско, още и селата: Косово, Орѣхово, Малево, Владиково и Забърдо, всичко съ 7,536 жители и съ бюджетъ 3,183,000 лева приходъ, толкова и разходъ. При Хвойна се влива въ Асеница Орѣховската рѣка—долъ, която събира водитѣ си отъ Персенкъ, Пилафъ-тепе и Модъръ, вододѣлътъ на Вжча и Асеница. Най-бедното тукъ село е Павелско, защото е най-голѣмо, а съ най-малко землище. Презъ Павелско се спуща споменатия по-преди старъ лѣтенъ пѫть отъ Устово и Смоленско изобщо за Пловдивъ. Мѣстностьта, часть отъ Радова планина, наричана Пашалиица, е павелско землище, твърде красиво плато — поляна, прошарено съ тревни китни полянки, варовникови скали съ пещери и смѣсени иглолистни и широколистни дървета, мѣстность пълна съ дивечъ: диви свини, сърни, зайци и мечки, но пуста отъ хора —никакво село тукъ нѣма и не е имало. Нуженъ е отъ Павелско едва ли 5 — 7 километра съ завоитѣ коларски пѫть презъ не стръмно наведенитѣ ребра на склона, за да се излѣзе на Радова планина, собствено на Пашалийца, неизвестна до сега ни на туристи, ни на лѣтовници, нито пъкъ на пѫтници, ала по разнообразната си красота съ чаровни поляни, горски насаждения и изобилни изворни студени води, тоже съперничаща съ много други познати лѣтовищни и съ алпийска природа кѫтове и кѫтчета въ цѣла Родопа.

И това е въ интересъ, па и дългъ наложителенъ на павелци, които, нека не имъ се зловиди, изглеждатъ слабо подвижни и по-малко предприемчиви, макаръ инъкъ и да сѫ не по-малко пъргави и издържливи между другитѣ села въ Ропката.

Селото Орѣхово, 10 километра западно отъ Хвойна, сѫщо като Чепеларе, е днесъ съ най-добро благосъстояние въ Ропката село. Презъ 1891 год. състоеше отъ около 120 семейства българомохамедански и около 40 — 50 българо-християнски. Сега има 1,290 жители само българи-християни; другитѣ имъ сънародници се изселиха до единъ и сѫ измрѣли, както казватъ, въ азиятскитѣ чужди и вредни за планинцитѣ степи и нрави. Орѣхово има въ цѣлия Рупчосъ най-голѣмото землище съ просторна хубава паша за дребенъ и едъръ добитъкъ, достатъчна работна земя, която дава за кръгла година храна на населението, и голѣми иглолистни гори. И Орѣхово тоже най-много на горитѣ дължи днешното си завидно поминъчно състояние. Има прогимназия, читалище, великолепна училищна сграда, водопроводъ, привежда се въ изпълнение и планътъ на селото. И Орѣхово, трѣбва да се знае, дължи всичко това, което е и има днесъ, на дѣдо попъ Ной Ангеловъ, надъ 80 годишенъ, но още бодъръ и образцовъ свещеникъ-духовникъ и отличенъ общественикъ и деецъ.

Долината отъ Хвойна до Орѣхово е сѫщо много кра-

сива и приветлива. По нея се вие хубавъ коларски пжть до Орѣхово и задъ него до Пилафъ-тепе, което съ Персенкъ и Кара-баиръ и изобщо голѣмата тая околность е орѣховско землище, сжщо съ чудно красиви полянки, величествени скали и чукари и вѣчно зелени борови гори. По срѣдата между Орѣхово и Хвойна е селото Малево, сжщо въ красиво мѣстонахождение.

Хвойна е една пъстра сборна китка съ своитѣ бѣлосани кжщи, съ лице къмъ югъ и малко амфитеатрално разположено, съ хубава училищна сграда, съ хубава каменна черква, читалище, хотелъ, ханища, дюкяни, складове съ дървенъ градивенъ материялъ и др. п. Красиво село и съ голѣмо движение като Чепеларе. Автомобили, кола, добитъци и пешеходци, които пжтуватъ по главното шосе и отъ страничнитѣ пжтища тукъ си правятъ *конакътъ* — почивката и закуската. У хвойненци има повече пъргавина, повече предприемчивость и будность. По дворищата помежду кжщитѣ и около селото педя земя не е оставена да пустѣе, неизползувана. Навсѣкжде овощни дръвчета отъ ново време насадени и грижливо подрѣдени, около селото пъкъ цѣли овощни градинки, черничеви дръвчета, тютюнища, а отъ нѣкоя година насамъ и сполучливи опити съ лозя. По самитѣ прозорци на кжщитѣ саксии цвѣтя, бѣли завеси, на всѣкжде, подвижность, пъргавина, трудъ и вкусъ—възходъ на култура, но самобитна, чиста, българска.

Хвойненци вървятъ по стжпкитѣ на Златоградченци, Смоленци и Чепеларци съ Широколжчени. Особено въ пъстрата и типичната срѣднородопска женска носия, която изцѣло е работа, вкусъ и умение на срѣднородопчанката. Една характерна предпоставка за потвърдение на горното.

„Ду еадйн шеа са истрѐпим, амá от Каръ̀-деареа невяста шеа земим“, казватъ жителитѣ изъ Ропката. А Кара дере е Смоленско.

Спрѣхме се за нѣкоя минута въ Хвойна и съ голѣмо желание дано да видя дѣдо Костадинъ Златановъ, наистина, златенъ по душа и умъ човѣкъ, единъ отъ най-много заслужилитѣ на селото си и покрайна-та общественикъ и деецъ. За жалость, него день бѣше отишълъ на кърска работа, която още не плаши неговитѣ близо 80 год. животъ, пъленъ съ непрекжсванъ трудъ и мисъль за доброто на покраината. Той е бивалъ много пжти избиранъ и кметувалъ и кметуването му е памятно за селото. Съ такива заслуги е билъ и неговия съселянинъ дѣдо Арнаудовъ, съ нѣколко години по-старъ.

Животътъ и въ Ропката е кипѣлъ отъ далечната древность, както изобщо и въ цѣлата Родопска область. Следи и предания и тукъ изобилни. Така напр. въ жгълътъ, съ който склонътъ отъ Персенкъ свършва между Асеница и притокътъ й, Орѣховската рѣка, е една хубава полянка, съ разхвърлени градивни камъни, буренясали, съ храсталакъ и оцѣляли стари плодовити дървета — сливи, киселици и др. Казва се *Добрѝстеа*, съ предание, че е имало поселище и монастиръ. Това не е друго, освенъ споменатото въ типикътъ на Бачковския монастиръ *Добристанъ* отъ 1083 — 84 год. По-горе по ржта на склона е *Цирикова* черква, гористо мѣсто, отъ глагола *цирика*, силно плаче, съ предание за изклани хора презъ нашествието на турцитѣ. Въ Орѣхово е голѣмата пещера *Чилѐашта*, съ кости на хора и животни и съ предания тоже на избити, задушени българи-християни по изтурчването. На дѣсния брѣгъ на Асеница всрѣдъ нивитѣ на павелци като оазисче постоянно се зеленѣе едно малко кржгче мочорливо и съ тухлени хоросанени основи на старинна баня. И още много други подобни мѣстности, названия и предания за тая хубава котловина—Ропката.

Ето друга благодарна работа и дългъ на първо мѣсто на учителитѣ тукъ.

И въ дъждовно, и въ сухо време шосейния пжть отъ Чепеларе до Асеновградъ е извънредно труденъ и за пжтници, и за добитъци. Каль, прахъ и дупки до такава степень прѣчатъ, че автомобилитѣ 75-тѣ километра разстояние изминаватъ най-малко за 6 — 7 часа, често и за 10—12, а не рѣдко и за 24—30 часа, значи по-бавно, отколкото пешъ или яздешкомъ съ конь. Писа се и изпонаписа се и по вестници, и съ нарочити изложения, че вече обръгна споменаването това наново. Наистина, движението по тоя пжть и въ тая страна е извънмѣрно голѣмо; никжде другаде въ малката България не е тъй претрупано. Знае се вече, че дневно 300 —400 само кола се движатъ по тово шосе и коли съ тежки товари, а отдѣлно добитъци, пешеходци и автомобили. Не зная, дали само теренътъ е тукъ главната причина за лошото състояние на тоя пжть. Имаме шосейни пжтища не малко по планински терени. Нимà Бурущицв, пжтьтъ презъ Искърския проломъ, тня по Елли-дере и презъ Хасково — Кърджали и др. и др. сж по терени по-здрави? Най-голѣмиятъ неджгъ на това шосе е въ слабата техническа и властна бдителность и прозорливость на и надъ предприемачи, работници и кантонери. Презъ 1923 до 1927 год. съ моятъ добъръ приятель, генералъ отъ запаса г-нъ Богдановъ, прекарвахме по десетина дни въ Нарѣченскитѣ бани. Ето какво видѣхме единъ день: двама надничари съ кантонера заедно задръстваха дупкитѣ по шосето съ клечки, посипваха отгоре имъ пръсть и съ краката или съ лопатитѣ си ги притжпкваха. Такъвъ бѣше кърпежътъ по постоянно съдираемата дреха— ниво на това шосе. Писа се това въ тогавашния Окржженъ вестникъ на П. Комисия, която имаше грижитѣ за Нарѣченскитѣ бани и. . . за мѣстата около имъ.

Та недобросъвестностьта е станала вече у насъ на всѣкжде и по всичко единъ видъ гражданственость, умение и хитрина—чуть ли не компетентность и власть.

Презъ 1910—11 год., когато се довършваше това шосе, личатъ и сега две мѣста, малки откѫслеци, които сѫ останали за показъ като вбетонирани само отъ чакълъ и пѣсъкъ, безъ никакъвъ циментъ или варь. Това е едно парче отъ единъ-два километра при Юговскитѣ ханчета и друго близо при с. Хвойна. Предприемачитѣ на тѣзи малки части отъ шосето бѣха двамата братия Ат. и Ив. Дамянови отъ Чепеларе, хора обикновени зидари и полуграмотни. И ето 30-на години отъ тогава шосето тукъ се е вхоросанило, вбило се е на цѣла канара, безъ дупки, за да има нужда да се пълнятъ и кърпятъ съ клечки и пръсть, че щомъ едни се поправятъ, други нови и повече да се отварятъ.

Но не е всичко това недѫгътъ на тоя пѫть. Шосейното плато по цѣлото си продължение е врѣзано въ наведенитѣ де по-силно, де по-полегато ребра на склоноветѣ съ 3—4, рѣдко 5 метра широчина, половината заета съ купчини трошени на чакъль камъни за кърпежа. При това е надъ нивото на рѣката 3—4 метра високо, зидарията му къмъ рѣката е суха, проста, каменна, и не всѣкѫде отъ здравъ камъкъ. Склоноветѣ сѫ повечето голи, безлесни и сипести, че дъждътъ постоянно свлича пръсть и камъни, които засипватъ пѫтя и почистването му веднага не може да става. Чакълената настилка не на всѣкѫде е отъ здравъ нерушимъ бързо камъкъ, а дебелината ѝ нàдали достига 5 — 6 сантиметра. Така сѫщо и насипътъ не на всѣкѫде е пѣсъкъ, а пръсть. Отъ две три години се предприе павирането на цѣлото шосе съ блокчета-камъни отъ Пловдивскитѣ тепета. Ще хванатъ ли мѣсто милионитѣ левове разходъ, за колко години ще се павира цѣлото и да ли ще стане по-здраво, по-удобно. по-лесно и по-безопасно движението по него, това компетентнитѣ въ случая знаятъ. Питахъ единъ отъ младитѣ наши инжинери, ще бѫде ли безопасно и безпрепятствено движението на кола и добитъци зимно врѣме, когато паважътъ камъни и по завоитѣ и наклонитѣ се покрие съ снѣгъ, поледи се, съ ледъ *се полоятъ*, както казватъ тѫдѣва? Отговори ми и то сериозно, че тогава поледицата ще се посипва съ пѣсъкъ. „Ами следъ разледяването пѣсъкътъ какво ще се прави, за да не се обръща на прахъ презъ лѣтото и сухото време", питамъ го повторно. *„Ще наемаме надничари да го почистватъ и хвърлятъ наново въ рѣката въ запасъ за другата зима"*, ми отговори съ скрита насмѣшка по лицето си. Питамъ го пакъ следъ това: „ами като тукъ по рѣчното каменисто корито нѣма пѣсъкъ?". Отговаря ми самодоволно и властно: *„ще го докарваме отъ Марица!"* Коларитѣ и въобще всички пѫтуващи по това шосе, макаръ и не техници, сочатъ и на други недѫзи на сегашния видъ и строежъ на тоя пѫть: а) малката му широчина, нѣкѫде едва-ли метъръ и половина стѣснена и отъ приготовлянитѣ купчини чакълъ и пѣсъкъ за настилка и кърпежъ; б) сухата му зидария въ дъното на рѣката, която при придване на много мѣста се срутва и цѣлия пѫть подяжда и занася, че трѣбватъ дни да се закърпи, възобнови; в) липсата на предпазителенъ малъкъ надзидъ откъмъ рѣката и пропаститѣ; г) оголенитѣ отъ всѣкаква растителность мѣста надъ самото шосе, на което въ по-силни дъждове и пръсть и камъни се свличатъ и го засипватъ. Другъ кираджия коларь пъкъ казваше, че по павираната часть на шосето до Луковица задъ Асеновата крепость имало на много мѣста малко хлътнали павета, макаръ че още бѣше забранено кола и товарни добитъци да минаватъ, а тая хлътналость показвала, че паважътъ е надъ слаба, тънка и не набита отдоле настилка чакълъ и пръсть—пѣсъкъ. А какво ще бѫде, когато се задвижатъ кола съ по 1000 и повече килограма тяжесть товаръ и то тъй много — 300—400 на денонощие?

Бѣше вече обядъ.

Спрѣхме на Нарѣченскитѣ бани. Макаръ че сланата бѣше започнала да гостува по открититѣ полянки и голи бърда на Родопа, есеньта съ прошаренитѣ жълти листа по дърветата и сухата трева по ливадитѣ и пашата запоздравлявали планинскитѣусои и лѣтовища,—въ банитѣ пакъ имаше още посетители, нуждаещи се отъ банска целебность. Банята е хубава нова постройка, но съ единъ басеинъ, въ който се редуватъ мѫже и жени, и презъ лѣтнитѣ месеци, казватъ, е ужасна тъпканица, че заедно съ другитѣ неудобства, банската вода която цѣри инъкъ нервитѣ и животътъ, се повече поболяватъ. Напливътъ на посетители е толкова голѣмъ, че по липса и на прости дъсчени временни бараки, нѣкои и подъ черги прекарващи, мнозина се връщатъ обратно по липса на мѣсто. Котловината е малка, постройки има десетина, нѣкои доста уютни (хотелътъ напримѣръ на Георги Лазаровъ), но безсистемно и на гѫсто нахвърлени, и удобствата въ тѣхъ само посетителитѣ изпитватъ какви сѫ. Целебностьта на водата и за кѫпане е вече станала всеизвестна. Държавата и тукъ трѣбва да се намѣси напълно и съ по-голѣми грижи и по-широкъ замахъ, отколкото сѫ грижитѣ за продань ей тъй на сурово банската вода за пиене и платата за кѫпане, недостѫпни не само за беднитѣ страдащи и нуждаещи се, но и за срѣдна рѫка хора. Въ Пловдивъ Нарѣченската вода на едро се продава 3 лева килограма, а въ аптекитѣ не знаемъ до кѫде достига цената ѝ.

Околноститѣ на Нарѣченскитѣ бани сѫ вѣнецъ отъ природни красоти. На югъ е китниятъ гористъ и клисурестъ *Люти долъ*, по който се излазя на Радова планина, а надъ него е скалистата приказна висина-увесъ *Зàреница*. На западъ по Шейтановския пѫть за 1 най-много за 2 часа пешъ или на конь се стига на Бѣла черква, а на северъ и североизтокъ по южнитѣ ребра на Черния връхъ и на върха *Баба* е стария конски пѫть за Асеновградъ. По него и сега личатъ голѣмитѣ настилни плочи съ *зàстѫпки* ями, издълба-

ни отъ вѣковното минаване на подковани товарни добитъци. Тъй старинenъ е тоя пжть, каквито сж и всички други такива, които кръстосватъ по всички посоки цѣлата Родопска область и потвърдяватъ достжпностьта ѝ и населяемостьта ѝ още отъ най-далечната древность. Преди 2—3 години, по починъ на енергичния и виденъ търговецъ шейтоновецъ г-нъ Тодоръ Стойчевъ въ Пловдивъ, бѣше започнатъ коларски междуселски пжть отъ Бѣла черква презъ с. Шейтаново за Нарѣченскитѣ бани, кждето разстоянието е отъ 7—8 километра. Това хубаво дѣло за сега, кой знае защо, е преустановено.

На три километра е селцето Нарѣченъ съ 269 жители, най-назадничавото бедно и мизерно поселище въ цѣлия тукъ родопски край, каквото е било непомръднало ни стжпка напредъ отъ вѣкове насамъ. Преданието го оправдава, че едно време, кой знае защо, е било анатемосано отъ нѣкакъвъ гръкъ владика и за това не се нито поне съ единъ житель увеличава, нито въ йота измѣнява неговия животъ и видъ. Нарѣченъ попада въ Бачковската сборна община, съ сѣдалище с. Бачково съ 1,422 жители, а цѣлата община съ 2,849 ж. и годишенъ приходоразходенъ бюджетъ 1,387,627 лв. Въ тая община попада и Югово съ 1.158 ж. Последното е въ дѣсно отъ шосето на 5 километра, разположено е въ силно наведенитѣ северни ребра на Радова планина и е на стария лѣтенъ планински пжть отъ Смоленско за Асеновградъ. По Юговската рѣка, дѣсенъ притокъ на р. Асеница, е пжтьтъ за Лжкавскитѣ галенитни залежи и по тая рѣка сега се работи коларски пжть за с. Монастиръ и бйлото *Енихань*, *Чилъ тепе* и *Имаретя*, една тоже отъ най-красивитѣ покрайнини, съ голѣми борови гори, сочни алпийски пасбища, широкъ хоризонтъ и чаровно лѣтовище, при това и бележита историческа и архаична покрайнина, непозната ни за нашата домашна наука, ни за свѣтовната. *Югово*, обратното на Нарѣченъ, е знатно бележито срѣднородопско село. То е давало въ миналото прочути зидари, голѣми майстори на гевгирени каменни сгради: сводови черкви, джамии, мостове, магазини и др. изъ цѣлата Тракийска область. Такава е историческата черква „Св. Богородица“ въ Устово, за която споменахъ нѣщо по-преди, съградена отъ юговецътъ майсторъ неграмотенъ доморасълъ архитектъ Уста—Василъ. Сжщиятъ той е строилъ и величествения мостъ при Бачковския монастиръ, който, благодарение на моя приятель генералъ Сирмановъ Иеротей, презъ 1904 год. тогава майоръ, се фотографира и се описаха размѣритѣ му. Това се помѣсти въ сп. „Родопски напредъкъ“*) заедно и съ снимката му. Строенъ е билъ презъ 1863 г. и е струвалъ на монастиря 63 хиляди гроша тогавашни пари. По една небрежность на монастирската управа преди Балканската война при едно приидване на рѣката, водитѣ ѝ подринали основнитѣ му устои и цѣлиятъ биде унищоженъ.

*) Сп. **„Родопски Напредъкъ“** год. II, кн. 3, 1903 год.

28 — Гевгирения мостъ при Бачковския монастиръ, строенъ отъ юговецътъ Уста-Василъ презъ 1863 год.. и завлѣченъ отъ рѣката презъ 1908 г.

До каква степень ний не познаваме и не искаме да знаемъ творчеството на нашитѣ деди и прадеди и въ веществената култура на земята ни, показва следния случай: единъ отъ нашитѣ млади писатели и любители на археологията Х. въ единъ отъ нашитѣ вестници преди десетина години представляваше съ самоувѣреность, че споменатия разрушенъ Бачковски мостъ билъ ценно дѣло и старина отъ римското господство на полуострова. Та и другъ голѣмъ софийски вестникъ преди нѣколко години бѣше питалъ въ Пловдивъ, далеко ли отъ Асеновградъ започва Родопа и до кжде достига нейния край.

Времето ни бѣше много кжсо, за да се отбиемъ и поклонимъ на светинята Бачковския монастиръ, който всрѣдъ низата преживѣлици има и славно велико народополезно минало и крие много незнайни още свѣтли изкри изъ живота и историята на Родопа и изобщо на цѣлата Тракийска область и българскитѣ земи на северъ, югъ и западъ.

Всрѣдъ облаци прахъ, който ни бѣше цѣли набѣлилъ, покрилъ и направилъ неузнаваеми, надвечерь стигнахме въ хубавия Асеновградъ, бързо растящия и украсяващъ се предродопски градъ, добилъ вече името *образцовъ* при мждрия си и съ неизчерпаема енергия и усетъ кметъ г. Хр. Драгулевъ.

Така се завърши нашата малка 400 километрова разходка изъ долината на Арда.

Заключение.

Усигуренъ ли е насжщния хлѣбъ на едно население, заздравенъ ли е живота му, следователно, запазенъ е и реда и спокойствието му, а отъ тамъ и силата и културния възходъ на страната му.

По голѣмото си обширно пространство (близо 18 хиляди квадр. километри), по физико-географския и геоложки строежъ, почва, климатъ, населяемость, разнообразна растителность и подземни богатства, — Родопската область се отличава отъ другитѣ планински страни въ българскитѣ земи.

Отъ най-далечната древность Родопа е била обитаема и населена. Такава е и днесъ на всѣкжде въ нейния голѣмъ просторъ. Въ нея има селища до надъ 1800 м. надморска височина, на каквато достигатъ и надминаватъ главнитѣ ѝ вододѣлни билà, прочути съ богатитѣ си сочни лѣтни пасбища и иглолистни гори.

Въ Родопа и по най-високитѣ ѝ ржтове, бърда и плата се сѣе и добива първокачествени ръжь, овесъ и картофи. До 1200 м. надморска височина виреятъ ячмикъ, пшеница, царевица, овощни дървета всички видове и особени мѣстни сортове, непознати другаде. А пъкъ въ котловинитѣ, полянитѣ изъ долинитѣ и рѣчнитѣ брѣгове отлично вирѣятъ и всички видове зеленчуци, бобови растения, ароматиченъ тютюнъ, лозя, маслодайни, влакодайни (ленъ и конопъ), бояджийски, лѣковити, индустриялни растения и др. п., далечъ надминващи по качество такива въ полетата.

И въпрѣки всички тия тъй благоприятни природни условия, Родопската область днесъ не дава пълна и сигурна прехрана на своето надъ 400-хилядно население. Причинитѣ за това ето кои сж:

I — Новата отъ 1919 година насамъ неестествена политическа, географски далечъ несъстоятелна и стопанско-економическа граница, която откжсна Бѣломорието на югъ отъ Родопската область.

II — Обезлесяването, което увеличи площьта на голитѣ каменаци, пороища и суходолия, а намали годната обработваема почва.

III — Изгубването на предишното крупно овцевъдство и скотовъдство.

IV — Изтощаването и на тъй намалялата обработваема почва, поради липсата на торъ.

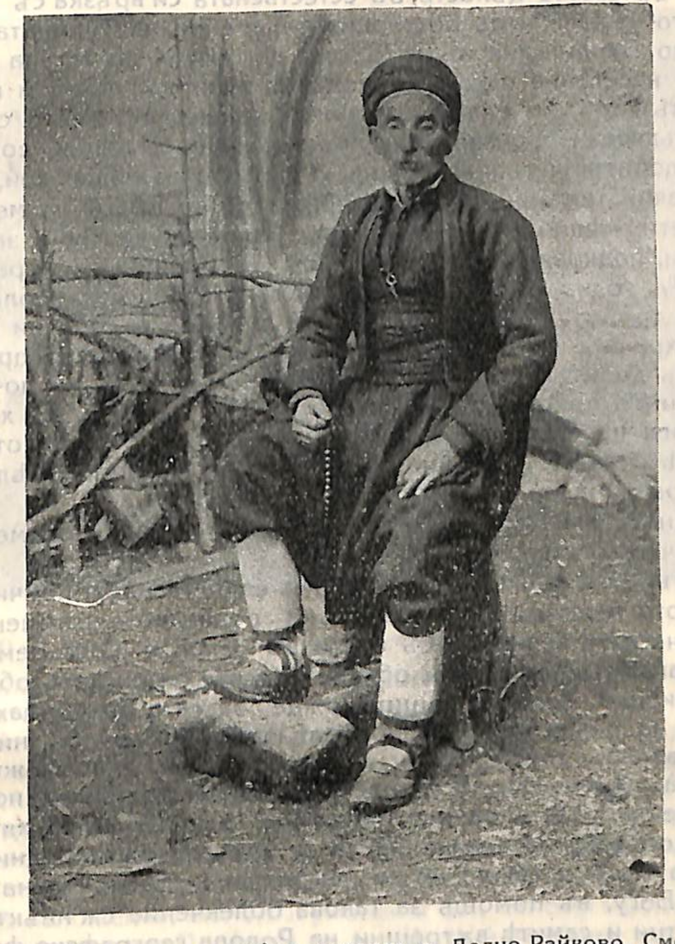

29 — Ташо Герджикътъ голѣмъ кехая въ с. Долно Райково, Смоленско, бащата на познатия съ грижитѣ и заслугитѣ си къмъ нашитѣ пленници войници на западъ презъ Европейската война Д-ръ Никола Герджиковъ въ гр. Женева, Швейцария.

V — Намаляване току-речи до съвършеното изчезване на мѣстното производство отъ едновремешнитѣ ржчни и занаятчийски издѣлия поради изгубване съседнитѣ покраини Западна и Източна Тракия и Македония, които бѣха главнитѣ обмѣнни пазари.

VI — Растежътъ, плодовитостьта на планинското население.

VII — Слабата култура на властнитѣ органи и невежеството.

VIII — Съобщенията.

До когато въ недалечното минало Родопската область е била политически, следов. и стопанско-економически и тър-

говски въ своята цѣлость, въ естествената си връзка съ Бѣломорието на югъ и съ обширнитѣ владения на Турската държава до Берлинския въ 1878 год. договоръ, до тогава родопското население е било въ немалко благосъстояние и културенъ възходъ. То е произвеждало и далечъ разнасяло своитѣ скотовъдчески произведения: масло, сирене, вълна, кожи и живъ добитъкъ; своитѣ ржчни и търсени издѣлия: аби, шаецн, козяци, китени халища и др. подобни; мѣстнитѣ метални предмети; мѣдни сждове, звънци, ножьове, кантари, звънци, гвоздеи, подкови и др. п. Макаръ и планинска страна съ едва 5% годна за обработване площь, Родопската область е давала тройно и петорно повече отъ днесъ и зърнени храни за прехраната на населението си и за стадата си отъ дребенъ и едъръ добитъкъ. Малко количество, и то само въ по-гжсто населенитѣ покрайни (Смоленско, Ксантийско и др.), хлѣбни растения: царевица, пшеница и ръжь, сж се внасяли отъ съседнитѣ полета: Маричината низина на северъ и Бѣломорската равнина на югъ.

Днесъ всичко това е само сънъ и тжженъ споменъ за недалечното минало.

Първата, може да се каже, и единствената причина за днешното бедствено състояние на родопското население е потитическата граница, съ която въ Ньой и Санъ-Ремо отъ югъ, западъ и изтокъ ни обкржжиха въ Родопската область. Тая причина не е въ нашитѣ ржце за сега да премахнемъ. Обаче, за другитѣ, които произлѣзоха отъ първата, ний сме господари въ домътъ си и имаме всичкитѣ и възможности, и правà, па и дългъ да ги премахнемъ, та до нѣкжде поне да се облекчи това влошено състояние, да се усигури хлѣбътъ на родопското население, за да се задържи то въ роднитѣ си огнища тамъ и за да не се обезлюди съвсемъ страната му. Слава Богу, въ помощь за такова облекчение сж инъкъ благоприятни и самитѣ вжтрешни на Родопа географско-физически, климатични, почвени и народностни, интелектни условия.

Въ днешния моментъ два сж на лице главнитѣ, първитѣ и единствени по сигурностьта си източници, отъ които родопското население очаква и получава хлѣбътъ си. Това сж тютюновото производство въ Източна и до нѣкжде и въ Срѣдна Родопа и добиване строителенъ материялъ отъ иглолистнитѣ гори въ Западна и Срѣдна Родопа. Въ последно време излязя на лице и трети мощенъ факторъ, който тепърва ще заеме своето мѣсто не само въ Родопа, но и въ цѣла България. Това сж подземнитѣ, руднитѣ залежи въ цѣлата Родопска область.

Но заедно съ споменатитѣ три поминъчни лоста, пакъ и земледѣлнето съ всичкитѣ му възможни за и въ планинска Родопа отрасли, придружени съ макаръ и въ ограниченъ кржгъ овцевъдство, козевъдство и скотовъдство, ще си останатъ ка-

30 — Стадо овце съ овчаритѣ си въ иглолистна Родопа

то важни помощии фактори въ живота и поминъка въ Родопската область.

Отъ когато се извърши първото разкжсване политически, а отъ тамъ и стопански презъ 1878 год. въ Берлинъ на Родопската область и започна упадъкътъ ѝ поминъчно, много нѣщо до днесъ се и изучи и писа, па и лично се видя отъ мѣродавнитѣ български властни органи, отъ случайни или и нарочни пжтници и компетентни лица, па най-после и отъ безбройни изложения, молби и уяснения отъ самото мѣстно планинско население. Посетиха се всичкитѣ ѝ дълбини и краища и вече доста нѣщо се знае, каква е била Родопа, за какво е годна днесъ и въ бждаще да дава тя, за да живѣе нейното население и да се задържа то въ своитѣ родни огнища, тъй важни и нуждни на нашата нова южна граница.

I. Тютюновото производство.

На компетентни хора производители и търговци знанията и опитътъ сж установили следнитѣ мѣрки, които трѣбва да се вематъ, щото редовно и доброкачествено най-голѣмо производство тютюнъ да се добива въ Родопската область и неговия пазарь вънъ да бжде сигуренъ и постояненъ:

1—Грижлива, веща и строга провѣрка да става на тютюневото семе, упжтване въ избора на почвата и умелото ѝ наторяване и добиване доброкачественъ разсадъ презъ пролѣтьта.

2—Обработването на произведения тютюнъ да става въ самитѣ срѣдищни селища въ Родопската область, както отъ кооперации, тъй и отъ частнитѣ лица—търговци.

3—Да се пази, щото родопскитѣ първокач. тютюни да не минаватъ въ чуждитѣ външни пазари за не български, каквито случаи е имало до сега, па е възможно да става това и за напредъ.

4—Съ единъ малъкъ облогъ на производители и тютюнотърговци да се издържатъ постоянни държавни и вещи инспектори-упжтвачи въ всѣка околия по тютюносѣенето, болеститѣ и др. п.

5—По подобие на опитното за тютюнъ поле въ Джебелъ-Шеихъ-джумая (Кърджалийско), което сжществува и се издържа отъ нашитѣ тютюнови търговци-износители отъ 3 години насамъ, да се образуватъ такива опитни полета и въ Срѣдна и Западна Родопа.

6—Строго да се съблюдава при износа на нашъ тютюнъ на чуждитѣ пазари, да ли е той по произходъ и качество сжщъ, а не промѣненъ или смѣсь и отъ друго мѣсто и по-долно качество.

7—Особено голѣмо внимание да се обърне въ обработването на листъ—елпезе на тютюнитѣ за износъ, за да не се губи качеството му и името му. Да не се допуща обработването и износътъ му на тъй наричанитѣ *тонги*.

8—Едно навреме и по-добро парично подпомагане на самитѣ производители да се дава отъ Б. З. Банка, за да ги не заставятъ нуждитѣ да си продаватъ производството на ниски цени.

9—Да се образува и уреди нарочно властно и авторитетно учреждение, подобно института по храноизноса, което да обедини изобщо тютюневото производство отъ семето, та до пазаря, като между всичко дава и просвѣта на тютюнопроизводители, тютюноработници и др., и се грижи за нарочни сушилни и добри хранилища на изработения първично тютюновъ листъ и т. н.

II. Горското дѣло.

Въ Срѣдна и Западна Родопа отъ 5—600 метра надморска височина се намиратъ иглолистни гори отъ бѣлъ и церенъ боръ, ела, мура и хвойна, като заематъ голѣми пространства. Въ не малка часть отъ тѣзи гори по липса на съобщения брадва още не се е мѣрнала. Отъ 30 — 40 години насамъ иглолистнитѣ гори и въ Родопа станаха за покрайнинитѣ и селищата изъ тѣхъ и около тѣхъ главенъ не, а единственъ поминъкъ, и нѣкои села съ и чрезъ горитѣ се издигнаха материялно, добиха добро благосъстояние, а отъ тамъ и културенъ възходъ.

Горското дѣло въ Родопската область днесъ стои на предно мѣсто и въ общото българско народно стопанство и богатство, а за мѣстното планинско население е вече най-голѣмия жизненъ въпросъ, отъ и въ който е насжщния хлѣбъ, цѣлия му животъ и сжществуване. И горския въпросъ въ тѣзи покрайнини на Родопската область е сведенъ само въ два изхода, трети нѣма. Това сж: **или** правилно и справедливо да се ползува цѣлото безъ изключение население като пълноправенъ собственикъ отъ горскитѣ насаждения и пасбищата въ и около тѣхъ, та държавата да се избави отъ грижитѣ и разходитѣ всѣка година да му изпраща даромъ царевица за изхранване, за да води единъ силоменъ просешки животъ въ селата и колибацитѣ, дето сж живѣли и починали дедитѣ и прадедитѣ му; **или** пъкъ да стисне очи и напусне планинскитѣ си гнѣзда и завие и заседне изъ полетата, па и вънъ въ чужди земи. Та по върховетѣ на горската управа имаме компетентни и властни органи, които държатъ, *че гора и паша сж несъвмѣстими на една и сжща площь и че мѣстата, върху които се упражнява пашата, горитѣ се унищожаватъ и оставатъ голи и пустующи повърхнини.* Единъ пъкъ горски инспекторъ преди не много време презъ своята обиколка изъ Родопа бѣше говорилъ, че планинитѣ сж за горитѣ, а не за хората, и последнитѣ трѣбва да слѣзатъ и живѣятъ въ полето, а планинитѣ да се оставятъ спокойни само за горитѣ.

Това е положението и разбирането днесъ въ и за горска и иглолистна и въобще цѣла Родопа.

Двама срѣднородопчани: г. г. Василъ Дѣчовъ и Д-ръ Георги Ив. Чичовски, отъ 30 години насамъ писаха и описаха горското дѣло въ Родопа и по вестници и брошури, и съ нарочни и обстойни изложения до мѣродавнитѣ горски и др. държавни органи — законосъздатели и законоизпълнители. Г-нъ Чичовски вложи и своитѣ правни знания, опитность и лично видено и изживѣно по горскитѣ караници и сгаданици изъ нашитѣ сждилища. И на двамата се много нѣщо дължи за направеното до сега въ нашето законодателство по стопанисването на родопскитѣ гори. При все това, за постигане крайната цель—съвършено правилното, справедливо и полезно и правосъобразно стопанисване — има още много да се желае и правоносно стопанисване — има още много да се желае и правоносно стопанисване

вѝ, за да се заздрави трайната основа на следнитѣ четире основни начала, на които трѣбва да се крепи горското дѣло въ Родопската область, а заедно съ него и населението тамъ:

а) чрезъ и отъ горитѣ и пасбищата по и около тѣхъ да се даде и усигури хлѣбътъ на планинското горско население и съ това се задържи въ мѣстата си въ закрепналъ спокоенъ животъ;

б) да се запазятъ не, но и да се увеличатъ горскитѣ насаждения въ Родопа и като общо народно и държавно стопанство и богатство, общо благо на цѣлата страна и цѣлия народъ;

в) да се не нарушава човѣшкото право на личната имуществена, собственость, каквато сѫществува у всички народи по земното кълбо, а Родопското планинско население отъ вѣкове и отъ деди и отъ прадеди има тая собственость въ планинскитѣ си родни огнища, и най после,

г) да се не лишава съвсемъ и държавното съкровище отъ своитѣ, макаръ и нищожни да сѫ тѣ, фискални приходи и отъ горитѣ.

Днешното състояние на горското дѣло въ Родопската область изисква, налага, да се внесе следното законоположение:

1. Само голѣмитѣ пространства гори по билàта и съ надморска височина не населяеми, следов. и отдалечени малко много отъ селища, да се запазятъ и охраняватъ като държавна собственость, но използуването имъ заедно и съ пасбищата изъ тѣхъ да се дава на съседнитѣ окрѫжающи ги планински селища.

2—Да се не допуща частна, лична собственость горско насаждение повече отъ 1000 декара заедно и съ пашата по тѣхъ на едно лице, на едно семейство, като и надъ тѣхното стопанисване има строгия надзоръ държавната горска власть.

3—Тамъ дето горскитѣ насаждения сѫ собственость на частни лица съ дѣлове или *чопове*, закупени едно време, или пъкъ наследени по тоя редъ, да не се допуща откупуването на такива дѣлове отъ лица горски собственици, които си иматъ своя гора повече отъ 500 дек. нагоре. Съ такова ограничаване ще се спира образуването на новъ феодализъмъ, стремежъ къмъ какъвто се вече прозира тукъ тамъ, като се съвсемъ обезземляватъ най-беднитѣ жители, които би трѣбвало ди се улесняватъ и иматъ и тѣ по нѣкой декаръ своя собственость гора и паша.

4—Всички оголени, каменливи и негодни ни за обработване, ни за паша мѣста, задължително да се залесяватъ отъ стопанитѣ имъ, кооперациитѣ (сдруженията) и държавата, както съ законъ се установи нарочно горска повинность изрично за залесяване.

5—При дѣловата собственость съ дѣлове и надъ 500 декара гора да бѫде задължително сдружаването, т. е. групово кооперативно стопанисване на горскитѣ насаждения, което е най-идеалното въ случая.

6—Въ уредбата и управлението на всѣка горовладѣлска кооперация да има гласъ всѣки, който притежава надъ 20 декара гора, или надъ 10 дѣлова собственость по покупната имъ на времето стойность, както става това въ воднитѣ синдикати.

7—Да се опростятъ всички до сега глоби на мѣстното население, наложени отъ горскитѣ власти по нарушение Закона за горитѣ. Цѣли семейства има разорени отъ такива глоби, влачени по сѫдилища и най-после избавени съ изселване.

III. Овцевъдство и скотовъдство.

1—Да се намали бегликътъ на овцетѣ, ако не повече, то поне на половина отъ сегашниятъ, който е 6 лева на овца, а заедно съ него и на всички общински връхнини, скотовъденъ фондъ, разни налози и др. п.

2—Въ държавнитѣ и общински мери-пасбища пашата зимна и лѣтна да се отпуща безплатно на всѣко домакинство, което има свои собствени овце до 20 глави.

3—Да се освободятъ отъ каквито и да било такси и прѣкомѣрни формалности за кастренето и складане листници въ държавнитѣ и общински широколистни гори, за зимна храна на овцетѣ, козитѣ и едрия добитъкъ.

4—Мѣстнитѣ овци, крави и кози по мнението на компетентни ветеринари и опитни хора лесно се подавали на подобрение. Постепенно да се въведатъ чрезъ кръстосване отговарящи на климата и другитѣ условия породисти овце, кози и крави за по-голѣма млѣкодайность, вълна и месо.

5—Въвеждане и разпространение засѣването удобнитѣ мѣста съ люцерна, детелина и други кръмни растения, за да се увеличи и подобри храната на добитъка.

6—Да се допуснатъ на паша и въ иглолистнитѣ гори овце и говеда, кѫдето ръстътъ на дърветата е надминалъ 3 метра височина.

7—Да се смегчатъ до възможния минимумъ всички сега сѫществующи законоположения по горското дѣло и се ограничатъ разбиранията и прекомѣрната взискателность и престараване на горскитѣ власти относно пашата на овцетѣ въ планинскитѣ пасбища.

8—Премахване на всѣкакви митни налози, такси, гербови сборове и др. под. и улесняване на всички мѣстни овцевъдци, когато преминаватъ границата съ стадата си за зимуване въ Гърция или Турция и на връщането имъ за лѣтуване у насъ.

9—Да се пропуща цѣлото производство безъ мито и др. берии отъ такивато странствуващи стада: вълна, ягнета, кожи, млѣчни и месни произведения и пр., щомъ сѫ собственость на мѣстни жители.

10—Премахване на всѣкакви запрещения, берии, ангарии, ограничения и др. подобни, отдето и да били тѣ, на самитѣ наши погранични селища, за да прибиратъ свободно и на време сѣното, листето и жътвата отъ мѣстата си до и по самата гранична линия.

IV. Разни други земледѣлски отрасли.

Родопската область изцѣло има всичкитѣ благоприятни условия, за да бѫде тя чудна, приказна градина съ всички

видове овощни дървета, разни зеленчуци, видове маслодайни-етерически, бояджийски, лѣчебни и др. п. растения, отъ които много отъ тѣхъ сѫ непознати, а други и не вирѣещи въ полетата. За ябълки, круши, череши и т. под. овощия се каза пѫтьомъ нѣщо по-преди, за да се не повтаря на ново. Въ мострения панаиръ лани и тая година въ Пловдивъ посетителитѣ видѣха, какво въ последно време овощарство можа да има въ Родопа, какъ се развива то въ Чепинската котловина, въ спусковетѣ и селищата по тѣхъ, близки при Пловдивъ и желѣзопѫтнитѣ гари (Кукленъ, Дедово, Изворъ и др.) и какъ полека лека преминава и изъ вѫтрешнитѣ дебри въ планината. Хвойненската котловина вече може днесъ да се мѣри съ Чепино по овощни плодове, а въ Чепеларе е просто невѣроятно, за чудо, какъ *агрономската наука* е допустнала на 1100 м. надморска височина да се раждатъ ябълки, круши и сливи и др. плодове, рѣдки и по вкусъ и красота, и по голѣмина и трайность.

Въ Родопа изобилватъ и орѣхови дървета, между които и такива грамадни великани съ дебелина 2 и повече метра въ диаметъръ, старость вѣковна. Родопскитѣ орѣхи сѫ едри, съ мека, чиста и красива жълтолика черупка и съ маслени вкусни ядки. Още отъ преди 40 години се е надалъ викъ противъ безразборното изсичане на орѣховитѣ дървета изъ севернитѣ склонове и подножия: селата Червенъ, Арбанасе, Тополово и др. по удобни мѣста за превозване на трупетѣ. Изсичатъ се, безъ човѣкътъ да ги е засаждалъ и безъ нѣкаква грижа по тѣхъ да е полагалъ. Имаше до неотдавна цѣли клисури,каменаци, за нищо друго не годни, но природата ги облѣкла и украсила съ гори отъ орѣхови дървета, които сѫ давали и даватъ непрекѫснато всѣка година стотици и хиляди килограма орѣхи. По течението на Чепеларската рѣка (Асеница) има стотици орѣхови дървета изсѣчени и много отъ трупетѣ имъ и още не дигнати, а оставени да гниятъ по шесото.

На всѣкѫде изобилватъ и цѣли лѣскови храсталаци въ диво самобитно състояние, съ постоянна изобилна рожба, но изроденъ дребенъ плодъ. Никой не подозира, какво би допринасяли и лѣскитѣ въ общия поминъкъ на страната, ако постепенно, опитно и системно се замѣняваха съ облагородени видове и малко много грижливо пазени, отгледвани и умѣло използувани.

Дрѣнътъ е така сѫщо разпространенъ на всѣкѫде изъ Родопската область, но и съ него сѫщото непростимо невежество и невнимание, освенъ когато узрѣе, да се бере плодътъ и да се сѣче и за най-дребнитѣ и нищожни потрѣби, Единъ отъ служащитѣ при Вѫча скоро ми казваше, че сега съ построяването новото шосе изъ стръмната и непроходима клисура отъ Кричимъ за Дѣвино (Дйовленъ) е започнато изсичането на дрѣновитѣ дървета — храсталакъ, които пълнѣли увеситѣ и задържали почвата. Имало нѣкакъвъ износъ на дрѣнови прѫчки—тояги за Египетъ. Тукъ вече съ грубото невежество и алчность е нагазила и престѫпностьта. Стръмнитѣ увеси се оголватъ, при поройни дъждове ще има свличане и засипване пѫтя, а отъ тамъ и нови милиони левове държавни срѣдства и грижи за постоянно разчистване и поддържане движението по шесето и наново искуствено залесяване и укрѣпяване пороищата и суходолията тукъ. Въ Пловдивъ, Асеновградъ, Хасково и изъ полскитѣ села всѣки день презъ есеньта ше видите изъ Арденско бедни хора съ дръгливи кончета, или съ мулета, да каратъ въ кошове или сандъци смачкани отъ 2—4 дни планински пѫтища дрѣнки да ги продаватъ по 2 —3 лева килограма, или пъкъ да ги замѣняватъ съ царевица.

Бадемовитѣ насаждения въ нѣкои селища изъ Източна Родопа сѫ достигнали напоследъкъ да даватъ цѣло благосъстояние. Г-нъ Бѣляковъ, единъ отъ малцината млади наши дейни агрономи въ гр. Кърджали, ратува за широко разпространяване въ Родопската область на бадемови насаждения, като дава следния поразителенъ примѣръ: с. Козлуджа, Ортакьойска околия, презъ 1930 год. е продало 80 хиляди килограма бадеми и получило 800 хиляди лева. Незная, да ли нѣкѫде изъ другитѣ покрайни въ Родопа е правенъ опитъ не само съ бадемови, но и съ кестенови дървета.

Съ бадемови, орѣхови, дрѣнови, кестенови, лѣскови и др. подобни плодовити дървета всички днесъ оголени, каменливи увеси, пазлачища и сипеи изъ цѣлата Родопска область могатъ да се залесятъ, укрепятъ и направятъ между другото не малко и доходни и помощни въ поминъка и живота на планинското тънеще въ нѣмотия и мизерия население.

Хвойната расте на всѣкѫде и се сѣче за простъ градежъ на градини, ниви и ливади, но въ по-отдалеченитѣ отъ селищата мѣста се срѣщатъ и голѣми дървета. Отъ дъскитѣ на последнитѣ тукъ-тамъ се правятъ (с. Рудоземъ, Смоленско; с. Забърдо, Асеновградско, и др.) красиви и трайни лъжици, заструзи, бъклове и др. п., които придаватъ приятенъ ароматъ въ употрѣбата имъ за ядене и питие. А тѣхниятъ плодъ никой не знае, колко е цененъ и целебенъ и въ подправки на ястия, и въ пиене като чай.

Черницата се срѣща сѫщо до надъ 1000 метра надморска височина, и бубохраненето е разпространено на всѣкѫде изъ Родопа. Черничеви дървета около кѫщи и въ градинитѣ се засаждатъ и оставятъ да пораснатъ голѣми дървета, отъ които клонетѣ не се сѣкатъ, а се бере листъ по листъ и така се хранятъ бубитѣ. Има голѣми дървета, които изхранватъ по $^1/_3$ и повече отъ унция бубено семе. Пашкулитѣ малко се изнасятъ на пазарь, дето винаги се търсятъ и ценятъ съ 20% и повече отъ другитѣ, поради доброкачественостьта имъ за произвеждане на сѣме. По първобитенъ мѣстенъ начинъ

се точи и боядисва копринената прежда, но само за домашно употрѣбление. Следов., бубарството може да бжде разпространено и изъ цѣлата вжтрешность на Родопската область и сжщо така и то да бжде единъ не малъкъ помощенъ лостъ въ поминъка.

Ленътъ и конопътъ сжщо отдавна сж известни въ Родопа. До 40—50 години отъ мѣстния ленъ и конопъ, обработвани тоже по единъ първобитенъ начинъ, освенъ прежда за платове пакъ за домашнитѣ нужди, се приготвяха и боядисваха съ синило навосчено хубави и много трайни конци за шевъ на родопскитѣ абаджии—шивачи. Сега фабричнитѣ памучни и ленени макари замѣстиха мѣстнитѣ конци. Въ с. с. Чепеларе, Соколовци и др. и днесъ продължаватъ да сѣятъ ленъ и конопъ. Устовската популярна банка е предприела да насърдчи и разпространи сѣенето на ленъ и обработването го по съвременъ начинъ.

Особено крайрѣчнитѣ брѣгове съ пѣсъчни насипи на всички рѣки, долове и др. течещи води сж извънредно плодовити на всѣкакви видове зеленчуци и бобови растения. Нито едрото, трайно и вкусно зеле на Смилянъ, Срѣдногорецъ, Златоградъ и др., нито Кирликскитѣ пиперки, домати и др., нито Кърджалийскитѣ тикви — *сакъзки* мекокори и пр. би се намѣрили нѣкжде вънъ отъ Родопа въ полетата и градоветѣ. Едно време едриятъ като орѣхи бѣлъ и твърде вкусенъ изъ арденско фасулъ се е търсѣлъ за пашовскитѣ и бейски трапези въ Цариградъ, Одринъ и др. градове. Зеленчуци изъ Родопа би могли, откакъ задоволяватъ мѣстнитѣ нужди, да се изнасятъ и вънъ отъ нея.

Въ диво състояние изъ родопскитѣ дебри, та и по самитѣ скали и каменаци, растатъ безбройни видове маслодайни, етерни, бояджийски, лѣчебни и др. п. билки, цвѣтя и растения, за значението и ценностьта на които никой и никжде не е обръщалъ внимание и не подозира сжществуването имъ. Парфюмериститѣ, билкаритѣ, аптекаритѣ и др. т. могатъ много нѣщо да приобрѣтяватъ отъ тия природни надземни богатства наши у насъ, а не да внисатъ отъ чужбина, ако има кои и отде да научатъ мѣстното население да ги цени, пази, отгледва и искуствено размножава и следов. използува-

Пчеларството има и ще има всички условия, за да бжде единъ отъ голѣмитѣ лостове за поминъка на родопското население. Нѣма селище голѣмо или малко безъ пчели. Има стопани и съ по 300 кошера. Турското правителство ги облагаше съ данъкъ отъ по нѣколко зл. гроша на кошеръ и това спъваше по-широкото разпространение и ползуване, но при все това, особено Източна Родопа, изнасяше вънъ за градоветѣ и полскитѣ села и восъкъ, и медъ. Пчеларството се има въ прости плетени кошери, есень и пролѣть излишниятъ медъ се зема или чрезъ изрѣзване часть отъ пититѣ,

или съ удавяне въ вода всичкитѣ пчели. Едва въ последно време тукъ-тамъ почватъ да се въвеждатъ разборни кошери. Това е добро начало, но и тукъ е нуждно знание, упжтване и насърдчение, следов. пакъ благодарна работа на агрономитѣ и на всички по-просвѣтени обществени служителн и граждани.

Родопчанитѣ, макаръ и въ планинитѣ, не сж чужди и отъ риболовството. Далиянитѣ по Бѣломорския брѣгъ, особено при заливътъ Порто-Логосъ (Буру-гьолъ), сж земани подъ наемъ отъ родопски българи рибари, известни съ името *сулинаджии*. Нѣколко десетки семейсгва само отъ Смоленско и Рупчоско (Устово, Райково, Чепеларе и др.) поминаваха само съ рибарство въ Бѣломорския брѣгъ. Та до като се научатъ на това занятие и новопреселенитѣ гърци въ Гюмюлджинско и Ксантийско гръцкитѣ власти нѣколко години следъ 1920 год. допущаха на нѣкои отъ тѣзи българи рибари да упражняватъ занятието си тамъ. Отъ 1925 год, обаче, насамъ не се допуща ни единъ родопчанинъ българинъ рибарь да мине границата. Мнозина отъ тѣзи рибари се заселиха въ Бургаско, дето днесъ сж най-добритѣ и ловки рибари при Черноморския въ нашитѣ предѣли брѣгъ, та нѣкои отъ тѣхъ сж устроили и фабрики за консерви — сардели и др., които по всичко надминаватъ внесенитѣ отъ вънъ. За примѣръ и поука е коопер. фабрика за сардели въ гр. Бургасъ на Братя Кацарови отъ с. Райково.

И Родопскитѣ рѣки, па и малководнитѣ долове-притоци на тѣхъ, сж изобилни съ риби, главно съ прочутитѣ пъстърви и мрѣни. Имало е случаи изъ голѣмитѣ Ардини притоци да се улавя до 3 и 4 килограма тяжесть една пъстърва. Обаче. безнадзорното и безразборно ловене на риба презъ всѣко време въ годината, ловене не само съ мрежа, съ борина и зжбести вждици, но особено тровенето съ варь, млѣчокъ, съ бомби и др. взривове е докарало, щото днесъ родопскитѣ рѣки сж почти на обезрибване. Първитѣ сполучливи опити за изкуствено оплодяване и развъждане пъстърва сега прави с. Чепеларе, за което се спомена по-преди.

Идеята за изкуствено оплодяване и размножаване на риба въ нарочни изкуствени рибовъдни гьолове — езера се появи още преди 40 години у стария и съ заслуги учитель г. Георги Кацаровъ въ Смоленъ. Подкрепа, обаче, не само отъ никжде тогава не му се даде, но му се и възпрепятствува да продължи хубавото си общополезно дѣло.

Ето още едно природно богатство на китна Родопа, което тоже не малко би допринесло въ общия поминъкъ на планинското население.

1—При всѣка община, ако е невъзможно за сега по липса на срѣдства, то поне въ 2 или 3 общини съ тѣхнитѣ десятки села и колибаци, да се откриятъ низши земледѣлски училища, отдѣлни или смѣсени и за двата пола, като бждатъ

застжпени на практически, нагледни начала всички отрасли на земледѣлското стопанство. Въ единъ периодъ отъ 23 години едва преди две години се откриха две такива училища въ Смоленско (Райково и Чокманово) и едно въ Рупчоско (с. Хвойна) въ цѣлата Родопска область, която е 1/5 часть отъ цѣла днешна България. А само съ и чрезъ земледѣлски училища, курсове, опитни разсадници и др. и ще стане Родопа китна градина, да дава хлѣбъ, животъ и духъ на своето население, вѣренъ и юначенъ пазачъ на земята си.

2—При всѣка община непремѣнно да има на сигурна служба и по единъ агрономъ, лице подготвено добре и дейно, което да влива просвѣта, да учи, упжтва и ржководи населението, какъ да работи и използува тая инъкъ чудна природно богата и хубава планинска земя.

IV Занаятчийство, ржчна индустрия и промисълъ.

Презъ миналитѣ времена въ Родопската область сж цъвтѣли разни занаяти и ржчна промисълъ. Зидари, каменодѣлци, дърводѣлци, строители на черкви, джамии, мостове, и др. п., варджии, мѣдникари, желѣзари, сѣдлари, обущари, шивачи и още разни други занаяти сж давали прехрана на голѣма часть отъ родопското население. Родопската българохристиянка и еднородната й българо-мохамеданка сж сржчни, съ художественъ усетъ, твърде работливи, издържливи и добри промишленки. Отъ тѣхнитѣ ржце, природенъ умъ и вещина сж изработвани и се изработватъ и сега хубави и трайни вълнени, памучни, конопени, ленени и копринени платове, които далечъ изъ цѣлия Балкански полуостровъ и Мала Азия сж разнасяни и търсени.

Днесъ пазаритѣ на Родопската промисълъ и занаятчийство сж изгубени. Тѣ сж въ чужди ржце, и общото едно време стопанско-економическо и търговско единство на българскитѣ земи е унищожено. Обаче, вѣковното минало на родопското производство е вложило у родопчанина и родопчанката всички духовно-културни качества, които много нѣщо могатъ да направятъ и за новото време, и за новитѣ условия. Столарство, килимарство, каменодѣлство, варджийсто, грънчарство, шивачество и др. п., отъ фабричната индустрия—колофонъ, рафиниранъ катранъ, скробяла, нишесте отъ картофи, метални издѣлия и др. фабрикати могатъ да се развиватъ и да улеснятъ живота на голѣма часть отъ днесъ бедствующето население.

V. Просвѣтно дѣло.

1—Липсата отъ училищни помѣщения въ цѣлата Родопска область е повсемѣстна, най-голѣма. Доскорошниятъ министъръ на Народното Просвѣщение г. генералъ Тодоръ Радевъ постави едно отлично начало—коренно да се премахне

тая липса. Построени сж вече нѣколко десетки училища, започнати сж други и въ проектъ сж трети. Вѣрваме, че тъй подетото отъ върховна нужда и значение дѣло и за напредъ ще продължи до благополучния му завършекъ.

2—Редомъ съ училищнитѣ помѣщения отъ първа необходимость сж и жилищата за учителитѣ. Въ надлежното просвѣтно управление много добре се познава и тая липса, която трѣбва тоже да се премахне, като въ всѣко новопостроено училище непремѣнно има отдѣления и за учителя, единъ или повече.

3—Г-нъ Радевъ улесни учителитѣ въ отдалеченитѣ погранични села и въ друга нужда, а именно: да имъ се отпуща по костуемата стойность храна отъ войсковитѣ части.

4—Отличенъ е и начинътъ при всѣко училище да има трапезария за беднитѣ деца. Тѣхното сжществуване трѣбва да се усигури, като се даватъ на крайно беднитѣ деца и дрешки, обувки и учебни помагала.

5—За българо-мохамедански учители по корана — мохамеданско вѣроучение—да се назначаватъ само мѣстни ходжи-учители, каквито има въ всѣко селище, и да се не оставятъ тѣ въ нищета и отчаяние, като имъ се отнема хлѣбътъ отъ външни такива, които сж чужди и за условията, и за страната, и за бита и обичаитѣ на мѣстното население.

6—Постепенно да се откриятъ прогимназии въ всѣка сборна община и голѣмо сѣдалищно село.

7—Да се назначаватъ винаги и навсѣкжде двойки учители—мжжъ и жена—и никжде да не се остава сама жена учителка, освенъ ако е възрастна и съ деца.

8—Да се назначаватъ и пжтующи учители за малкитѣ колибаци, които сж доста отдалечени отъ селата и общинскитѣ сѣдалища, дето сж училищата, че е мжчно, невъзможно малки деца да извървяватъ планински пжть 3—5 и повече километри, а особено въ зимно и лошо време.

9—Да се правятъ излети на ученицитѣ отъ всѣко училище до градоветѣ и забележителнитѣ мѣста, както това стана миналата година.

10—Но кардиналния, най-важния отъ всички други въпроси е щателния подборъ за учители и учителки въ новитѣ земи. Тамъ по никой начинъ и по никакъвъ пжть да се не пращатъ и не оставятъ за учители само съ писаната хартия-цензъ въ пазвата, а да се провѣряватъ и знаятъ, че иматъ широкия погледъ на нѣщата, дълбокото съзнание на отечественъ и граждански дългъ, човѣшки и родолюбиви чувства, идейна и безкористна служба на Бога, народа и родината и дълбока християнска нравственость и религиозность. Нито отечество, нито народъ и семейно огнище се пазятъ и успѣватъ съ утопии, съ безвѣрие и съ користь и поквара въ животъ и дѣла.

Учительтъ трѣбва да бжде святия, свѣтълъ сгрѣвателенъ лжчъ въ всичко, на всички и на всѣкжде.

VI. Духовно-черковно дѣло.

Познато е родопското население по голѣмата си набожность. То е пропито съ дълбоки християнски чувства, вѣра и нравствени устои и съ още по-завидна привързаность къмъ народнитѣ си християнски обичаи и обрядности. Първата му главна мисъль и грижа следъ хлѣба сж и тия: да си има черква и свещеникъ. Отъ войнитѣ насамъ има вече десетина построени нови хубави черкви, други сега сж въ строежъ, а трети въ проектъ да се започнатъ и построятъ. Има не едно и две, а десетки селища и селчинки съ по нѣкое настанило се въ тѣхъ християнско семейство, които на 30—40 и повече километри пжть трѣбва да търсятъ духовникъ за неотложнитѣ си вѣрско-духовни нужди. Ето напр. въ Кърджалийска, Момчиловградска и Златоградска околии има само двама свещеника. А въ Златоградска околия отъ 47 населени мѣста има въ 23 и българо-християни по нѣколко души, а свещеникъ само въ Златоградъ, който трѣбва да обслужва на всичкитѣ. Чухъ отъ мнозина такива заселници, че сж готови сами да си издържатъ свещеникъ, както си сж издържали по рано въ турско време, стига да имъ се прати такъвъ.

Св. Синодъ и епархийнитѣ духовно-черковни власти съ помощьта и на държавата трѣбва да не оставятъ тъй пръснатитѣ и отдалечени християни жители ей тъй откжснати и лишени отъ най важното за тѣхъ, първото въ живота имъ— духовната храна.

Ако не въ всѣка сборна община, то на първо време въ две или три съседни общини трѣбва да се постави свещеникъ и то лице, добре изпитано и подготвено за свещената си пастирска и народополезна длъжность и мѣсто.

Широко, богато и важно поле въ Родопа за работа, но безъ работници е непростимъ грѣхъ да се оставя то.

VII. Движение на планинското население въ и изъ Родопа.

Още отъ първитѣ дни следъ освободителната война (1877 — 78 г.) и отъ Берлинския договоръ, който направи първото разпокжсване и на Родопската область, започна едно раздвижване на самото планинско население, което населява севернитѣ склонове, що останаха въ предѣлитѣ на Източна Румелия (Чепинската котловина и Рупчосъ, днешната Асеновградска околия), и започна то не по свое желание и вина да се изселва и отива едно въ Турция, друго въ градоветѣ и полскитѣ села, а особено въ Пловдивъ, дето минаха и отъ самитѣ насъ за турци и се слѣха съ последнитѣ.

Днесъ въ тоя градъ има не по-малко отъ 200 българо-мохамедански семейства отъ Рупчосъ, предимно отъ Чепеларе, Богутево и Забърдо (Чокуръ-кьой). И българо-християни сжщо отъ Рупчосъ и Смоленско (Пашмаклийско) тоже стотици семейства отъ 50 години насамъ сж слѣзли и слизатъ освенъ въ градоветѣ, но и всѣкжде и дори сж образували цѣли села, каквито сж с. Клементиново отъ Широколжчени, Габарево отъ Карлуковци, Сейпили отъ Устовци. Други пъкъ стотици семейства отъ Смоленско и Златоградъ бѣха слѣзли и установили се въ Бѣломорието: въ Дедеагачъ, Гюмюлджина, Ксанти, Драма и др., но и тѣ всички следъ 1920 г. дойдоха въ България и се пръснаха по всѣкжде. Днесъ, като се почне отъ София, та до Бургасъ изъ Южна България, нѣма градъ или село, въ което да не сж заседнали на постоянно мѣстожителство родопчани. Не малко сж пръснати такива и изъ Северна България. И сега само въ Пловдивъ трѣбва да има надъ 3,000 жители заселени родопчани.

Следъ последнитѣ войни и Парижкитѣ мирни договори изселване отъ едно мѣсто и заселване въ друго и изъ самата родопска вжтрешность стана въ по-широко. И това по чисто економически, поминъчни причини, наложени отъ новата гръцко-българска граница, която обви и стегна като въ обржчъ планинското население отъ западъ, югъ и изтокъ. Въ източнитѣ покрайни на Родопа изъ Смоленско по нѣколко съвсемъ безимотни, бедни семейства се заселиха въ Кърджалийско, Момчиловградско, Ардинско и другаде тамъ. Едни отъ тѣхъ като земледѣлци и овчари намѣриха прехраната си. Това сж мѣстни планинци, родени въ планинскитѣ мѣста, срастнали съ мѣстнитѣ условия и битъ и заседнали и усигурили хлѣба си, се явяватъ първата надеждна народностна опора тукъ и за спокойствието на страната, и за всѣка ненадейность по границата. А въ Смоленско и Рупчоско има растежъ и гжстота на населението, при малко земя, бедно и досущъ малоимотно, па и съвсемъ и безимотно. Въ Райково, Левочево, Петково, Соколовци и др. села има днесъ по 30—50 кжщи, изоставени на рушение празни отъ изселилитѣ имъ се стопани. Ето защо най-малко 30% отъ населението тукъ трѣбва още сега да се изсели и прехвърли въ Източна Родопа, а колкото и какъвто недвижимъ имотъ (кжща, дворъ и работна земя) би имали въ роднитѣ си селища, да имъ се откупятъ отъ държавата и раздадатъ даромъ пъкъ на останалитѣ нуждающи се. Изселенитѣ съ полученитѣ си малки парични срѣдства, прибавена имъ и отдѣлна помощь отъ държавата, да си купятъ недвижимъ имотъ, или имъ се тоже даромъ даде такъвъ, и така да се обзаведатъ и заздравятъ стопански и економически въ новитѣ си заселища.

И така, вмѣсто въ полето и въ градоветѣ да отиватъ и увеличаватъ *безработнитѣ* и кадритѣ на *утопиститѣ* и разни

други *исти*, тѣ ще бждатъ и работни, имотни производители, добри граждани, а следователно и надеждни пазители на спокойствието по границата и на страната.

Какъ трѣбва да стане това, пакъ държавата съ своя авторитетъ, власть и дългъ трѣбва добре да обмисли и побърза не съ колебание, безразличие и мждруване, а веднага системно и разумно.

Това се налага между всичко друго и отъ нашитѣ висши жизнени държавни и народностни интереси въ тая часть отъ държавата ни.

VIII. Административно дѣление и срѣдищни поселища.

Поради географско-физическия строежъ на Родопската область съ своята на всѣкжде пресѣчена повърхность налага сама по себе си по-други и по-мжчни условия въ сношенията и изобщо въ живота на планинското население.

Първото и главно условие е, че голѣми многолюдни селища е невъзможно да се образуватъ, нито пъкъ да сжществуватъ. Планинското население е принудено да живѣе разрѣдено въ малки селища, махалчинки и колибаци, пръснати и отдалечени едно отъ друго де съ малки, де съ по-голѣми вододѣлни била, склонове, нарѣзи—долове и скалисти и стръмни бърда и височини, всички мжчно проходими не само за добитъци, но и за пешеходци, а особено зимно и въ лошо време. Въ Родопската область е невъзможно още за много десетки години да се прокаратъ коларски пжтища, достатъчно да свързватъ поне по-голѣмитѣ и по-важни селища. Та и дето сж прокарани въ последно време такива що-годе сносни пжтища и ще се прокарватъ и за въ бждеще, то пъкъ поддържането имъ е трудно и съпроводено съ голѣми парични разходи. Освенъ това общо вземено стопанско-економическо и географско-физическо положение, тъй твърде много усложнено въ планинскитѣ страни, и политическата граница въ нашитѣ южни покраини—Родопа въ последно време усили до краенъ размѣръ и тъй тежкитѣ условия за животъ на населението тамъ, като при това не малко прѣчи и спъва правилния граждански и политически строй, редъ и положение.

Има, обаче, и едно друго трето не отъ малка важность обстоятелство въ случая, което прави Родопската область единствена, изключителна въ народностно отношение между всички други наши области и покраини въ предѣлитѣ на днешна България. Въ Родопската область ний сме въ съседство съ държави (Гърция и Турция), географски, културно и международно въ много по-благоприятни изгоди, отъ колкото сме ний, като всѣки моментъ могатъ да използуватъ и вѣрския, отождествяванъ и съ народностно благоприятенъ, споредъ тѣхъ и за тѣхъ, ликъ на нашитѣ южни земи.

И така, изобщо погледнато въ последното администриране, т. е. събирането на тъй широко разпръснатитѣ стотици села, селчинки и колибаци изъ обширната Родопска область въ цѣлостни административни единици-общини, сж изпуснати много сжществени нужди, много важни съображения не само съ огледъ на самия географско-физически строежъ на страната, разстоянията на селищата едно отъ друго, пжтнитѣ съобщения и поминъчнитѣ условия и нужди, — но толкова повече и отъ по-далечнитѣ общи държавни, народностни и политически интереси наши като пограниченъ край.

Всичко това налага поправяне настоящето положение, налага особени грижи, голѣмо внимание и бърза дѣлова работа въ широко обмисленъ размѣръ на държавната власть у насъ.

1 — Въ Родопската область да не се държи на усвоеното начало, щото сборнитѣ общини непремѣнно да иматъ надъ 5000 жители.

2 — Да се избиратъ за сѣдалища на общинитѣ селища главно по рѣчнитѣ долини и главнитѣ пжтища, като се иматъ предъ видъ инъкъ и тѣхнитѣ стопанско-културни връзки съ окржжающитѣ ги близки селища и колибаци.

3 — Да се не оставятъ въ сборната община повече отъ 10—15 селища и колибаци, за да могатъ по често да се посещаватъ, наблюдаватъ и улесняватъ въ нуждитѣ имъ отъ разнитѣ общински властни органи.

4 — Да бжде и последния колибакъ колкото се може по-близо по разстояние и по-лесно достжпенъ отъ и за сѣдалището на общината.

5 — Колкото се може да се създадатъ сѣдалища на общини по-близо и по-нагжсто около самата граница и се въздигнатъ тѣ въ мощни административни, полицейско-охранителни и духовно-народностно културни центрове.

6 — Но най-важното, най-наложителното въ случая е, което пжтемъ се спомена и на друго мѣсто по-преди, а именно: *отъ цѣлата Родопска область да се образуватъ три самостойни силни административни, стопанско-економически и културни единици-области съ сѣдалища: източната съ гр.* **Кърджали**, *Срѣднородопската* **въ Смоленско** *и западната съ* **Неврокопъ.** *Тѣ трѣбва да бждатъ развити, затвърдени и издигнати съ всичкитѣ си спомагателни служби въ нашия юженъ пограниченъ край, въ който бавно, но редно става сега едно етнографско и демографско преобразование, което трѣбва да се упжти и добре засили.* Висши политически, държавни и народностни интереси налагатъ голѣма зорка бдителность и работа, Не могатъ да се виждатъ, изучаватъ и правилно разрешаватъ и направляватъ тѣзи върховни нужди и въпроси отъ 150 килом. далечно разстояние на едно пръснато население изъ планински дебри и чукари, уединено, не всѣкжде съ пжтища, а зиме и съвсемъ недостжпно.

Съ нищо непростено ще бжде за нѣкакви 3—4 милиона лева годишенъ разходъ най-много да се остави безъ близъкъ надзоръ и управа 1/5 часть отъ земята на днешна България, и то часть покраина тъй важна — вратата, крепостьта и ключътъ отъ и за Бѣломорието на югъ.

Действителностьта и доказателства за горното сж предъ очитѣ на всички ни.

IX. Българо-мохамеданитѣ въ Родопа.

За българо-мохамеданитѣ въ българскитѣ области, предимно за най-голѣмото имъ ядро въ Родопската область, ето вече 60 години се писа, доизписа и изнесе на видѣло много нѣщо, а и още много се намира въ архивитѣ на разнитѣ управляющи ведомства, и като че ли още не сме се разбрали, вразумили и не оставили отъ пакостнитѣ си предразсждъци, невежество и безразличие въ отношение къмъ тѣхъ.

А българо-мохамеданитѣ сж цѣлиничка еднокръвна, еднородна, едноезична въ всичко еднаква клонка, насилствено вѣрски едно врѣме откжсната отъ живото тѣло на българския народъ и отъ славянството изобщо, и че само джамията съ полумесеца и викалото, бѣлата гжжва на главата у мжжа и яшмакътъ-покривало у женитѣ, и то не на всѣкжде и у всички, сж единственитѣ външни вѣрски знаци, заставени да ги иматъ и по тѣхъ да се считатъ не за българи, а за турциазиятци.

Нѣма да повтаряме стотици пжть казвано и доказвано за нашето *хладнокръвие* не, а за нашето престжпно безгрижие, за липсата у всички ни на народностно съзнание и дългъ, на народно достоинство, да мижимъ, когато тѣзи наши нещастни еднородци отиватъ въ чужди земи, въ чужди ржце, за да ставатъ чужди орждия и сила и да гинатъ далечъ отъ родъ и родни огнища.

Молимъ читателитѣ на тѣзи ни редове да прочетатъ последната печатна работа на г. Георги Чичовски: — **„БЪЛГАРО-МОХАМЕДАНСКИЯТЪ ПРОБЛЕМЪ“** — издание на Пловдивското Родопско културно сдружение, па да турятъ ржката на сърдцето си и помислятъ, що за държава и народъ сме ний, колко кжсо виждаме, какъ милѣемъ за своето си у насъ, въ домътъ си, и колко сме кадърни това въ ржцетѣ ни което е, да го задържимъ и приобщимъ, а камо ли да помислимъ за стотицитѣ хиляди наши еднородци, които и по наша вина останаха въ чужди ржце, въ чужда власть безкропулна да ги обезличава и прелива въ чужди народностни и политически ядра, нѣкой отъ тѣхъ съ вѣковна умраза жлъчь и явно грабителски похвати къмъ народа и земята ни.

ОБЯВИ.

Момчиловградска Популярна Банка

— Гр. Момчиловградъ. —

БАЛАНСЪ

на 31 декемврий, 1935 год.

АКТИВЪ

Наименование на смѣткитѣ	Суми
I. Разполагаеми срѣдства	
Каса	314826
Кред. блок. срѣд. . .	51000
Центр. своб. срѣд. . .	1099561
Всичко	1465387
II. Пласменти	
Заеми с/у поржчет. . .	898300
Заеми с/у залози . .	1343500
Тек. с/ки с/у поржч. .	25209
Всичко	2177009
III. Имоти и сучастия	
Движими имоти . . .	33065
Дѣлове въ съюза . .	47900
Всичко	80065
IV. Статистически смѣтки	
Кред. центр. депо . .	255000
Депозити	98000
Всичко	353000
Обща сума	4075461

ПАСИВЪ

Наименование на смѣткитѣ	Суми
I. Собствени срѣдства	
Дѣловъ капиталъ . .	609400
Разни фондове . . .	104068
Всичко	713468
II. Корективни смѣтки	
Амортизац. имоти . .	5338
III. Чужди срѣдства	
Срочни влогове . .	42291
Детски влогове . . ,	116022
Спестовни влогове . .	682997
Тек. кредит. с/ки . .	2007627
Влогове за гаран. . .	19100
Всичко	2868037
IV. Раз. пасиви	
Временни смѣтки . .	46156
V. Приходи	
Лихви и комисиони за 1936 г.	89426
VI. Статистичесси смѣтки	
Депо въ Кр. цер. . .	255000
Депозанти . . .	98000
Всичко	353000
Обща сума	4075461

ВЕДОМОСТЬ

за загубитѣ и печалбитѣ на 31 декемврий 1935 г.

Наименование на разходитѣ	Сума	
I. Бюдж. разходи		
Заплати . . .	67200	
Канцеларски . , .	6407	
Наеми	5000	
Освѣтл. и отопл, . .	889	
Командировки . .	3721	
Библиотека . . .	1368	
Осигурит, марки , .	2509	
Прислуга . . .	2900	
Разни данъци осуг. . .	4312	
Непредвидени . .	1055	95361
II. Погашение		
Амортиз. имотитѣ . .	1653	
Учредит. разноски . .	1500	3153
III. Данъци		
Платени данъци презъ 1935 год. . .	3863	3863
IV. Лихви		
Повър. по заемитѣ . .	770	
Капитал. по срочни влогове	2531	
Капитал. по текущи кредит. смѣтки . , .	69879	
Капитализ. по спестовни влогове . . .	28587	
Капитализ. по детски влогове . . .	4004	
Удобрени по гаранции влогове , . .	472	
Отнесени за 1935 г. . .	89462	
Разни такси . . ,	796	196500
V. Чиста печалба		
35232 л. разпредѣлена:		
10% за рез. фондъ . .	3523	
10 „ „ култ. „ . .	3523	
13 „ „ постр. „ бан. зд.	4778	
5 „ „ осиг. служ. .	1762	
3 „ „ обезп. дивид. .	1256	
5 „ „ ф. под. кр. кооп. .	1762	
5 „ „ въз. упр съветъ .	1762	
2 „ „ „ кон. „ .	704	
5 „ „ „ чиновницитѣ .	1762	
42% дивиден. върху дѣловетѣ по 3% . . .	14400	35232
		334109

Наименование на приходитѣ	Сума	
I. Лихви		
Отъ заеми с/у поржчители . ,	144619	
Отъ заеми с/у залогъ . . .	99778	
Отъ тек. с/ки с/у поржчители . .	2820	
Отъ кред, центр. върху излиш. .	54150	301367
II. Комисионни		
Отъ преводи . .	14657	
„ освоб. стоки . .	13161	
„ инкасо . . .	453	
„ гаран. служб. .	189	28460
III. Разни приходи		
Дивид. отъ СПБ. .	604	
Отъ прод. форм. . .	2667	
Отъ порто . . .	1011	4282
		334109

Гр. Момчиловградъ, 31 декемврий, 1935 год.

Касиеръ: (п.) Г. Б. Ковачковъ

Директоръ-Счетоводитель: (п.) Г. П. Пашалиевъ

Устовска Популярна Банка.

Основана презъ 1925 год.

ВЕДОМОСТЬ

за положението на смѣткитѣ въ главната книга на 31 декемврий, 1935 год.

Наименование ка смѣткитѣ	Общи обороти да дава		Общи обороти да зема		Остатъци да дава		Остатъци да зема	
Каса	21881739	60	21827363		54376	60	—	
Кредитна централа	9582349		13360936	20	—		3778587	20
Сконтирани полици	188684		137604		50460		—	
Заеми срещу порѫчителство	18249722		10970768		7278954		—	
Текущу смѣтки срещу порѫчителство	3184896	60	2257652		927244	60	—	
Дебитори и кредитори	328993		328893		–		—	
Заеми и текущи с/ки по занаятч. кредити	173650		79450		94200		—	
Вземания по закона за О. Д. З. К,	1993679		—		1993679		—	
Сѫдебни вземания	1132388		474973		657415		—	
Имоти	88033		8833		79200		—	
Дѣлове и сѫучастия	315000				315000		—	
Временни смѣтки	11505922	29	9733874		1772048	20	—	
Общи разноски	255720		255720		—		—	
Дѣловъ капиталъ	15300		3032100		—		3016800	
Фондове	25540		636378	35	—		610838	35
Срочни влогове	26300		854195		—		827895	
Детски влогове	36745		821917		—		785172	
Спестовни влогове	1805907		3407834	86	—		1601927	65
Текущи кредиторни смѣтки	9640444		12074470		—		2434026	
Влогове за гаранции	84010		137064		--		53054	
Б. З. К. Банка — занаятч. кредити	3		299084		—		299031	
Лихви и комисионни	2074468		2074468		—		—	
Длъжници по гаранции	8597421		6217790		2379631		—	
Гаранции	6217790		8597421		—		2379631	
Кредитна централа — депо	1152000		—		1152000		—	
Депо при Кредитна централа	--		1152000		—		1152000	
Чужди полици за събиране	15540886		14681655		859231		—	
Седанти	14681655		15540886		—		859231	
Депозити	5102020		2074310		3027710		—	
Депозанти	2074310		5102020		—		3027710	
Загуби и печалби	1165094		1165094		—		—	
Лихви и комисионни за 1935 год.	201020		16216		201020		16216	
	137321069	40	137321069	50	20842169	40	20842169	40

Директоръ: **Врачо Примовски.** Счетоводител: **Христо Чучурановъ**

Управителенъ съветъ

Председатель: **Тодоръ Мавродиевъ**

Членове: Г. М. Зебилевъ, Н. Кокудовъ, Ан. Хроневъ; Анг. Каръшевъ, Н. Ангеловъ. Н. Ружиновъ

ВЕДОМОСТЬ

за загубитѣ и печалбитѣ за 1935 год.

Да дава			Да зема	
I. Бюджетни разходи.			**Лихви и комисионни**	
За персоналъ	175800		Отъ заеми и стопан. дейность	972880
Канцеларски	25000		„ сконто	5846
Наемъ, отопление и освѣтление	11500		„ гаранционна служба	47578
Командировки	10000		„ текущи лихвени смѣтки	81226
Представителни	6000		„ инкасо и преводи	5351
Порто и гербъ	15000		„ разни	52213
Разни	2000			
Благотворителни и за общ. цели	10020	255720		
II. Лихви.				
Преводни лихви	201020			
Платени лихви на спест. влогове	100875			
„ „ „ срочни „	56383			
„ „ „ детски „	55230			
„ „ „ безсроч. „	143479			
„ „ „ С. п. банки	245900			
„ „ „ Б, з. и к. банка 50 мил. зан. кредитъ	18583			
Повърнати лихви	40386			
Отнесени лихви за 1936 г.	16216	878072		
III. Погашение.				
Амортизация на движ имоти	8833			
Разходи за произведения тютюневъ разсадъ, разданенъ безплатно	22469	31302		
		1165094		1165094

Устово, Смолянско, 31 декемврий, 1935 г.

Кърджалийска Популярна Банка,

основана презъ 1921 год.

ВЕДОМОСТЬ

за положението на смѣткитѣ въ главната книга на 31 Декемврий, 1935 год.

Наименование на смѣткитѣ	Общи обороти		Остатъци	
	Да дава	Да зема	Да дава	Да зема
Каса	48,891,664	48,669,247	222,417	
Кредитна централа	40,141,769	33,531,582	6,610,187	
Ценни книжа	8,116	214	7,902	
Заеми счещу поржчителство	18,783,309	13,997,437	4,785,872	
Заеми срещу залози	9.058,644	5,315,454	3,743,190	
Текущи с/ки срещу поржчителство	2,656,167	2,301,025	355,142	
Текущи смѣтки срещу залози	912,813	497,294	415,519	
Сконтирани полици	774,742	653,102	121,640	
Вземания по закона за О. Д. З. К.	924,448	—	924,448	
Сжд. вземания { банкови / по занаят. кредитъ }	2.156,127	682,065	1,428,138	
Заеми и тек. с/ки по зан. кредитъ	22,180	—	45,924	
Протестирани записи	20,970	—	22,180	
Движими имоти	244,604	1,970	20,970	
Дѣлове на Кредитна централа	61,700	—	242,634	
Б. З. К. Банка — фондъ за под-			61,700	
помагане кредит. кооперации	22,753	—	22,753	
Временни смѣтки	9,878,712	9,871,012	7,700	
Общи разноски	451,864	451,864	—	
Лихви и комисионни за 1936 год.	270,790	114,235	156,555	
Длъжници по гаранции	2,979,012	928,946	2,050,066	
Кред. централи — депо портфейлъ	300,000	—	300,000	
Чужди полици за събиране	1,714,570	1,550.513	164,057	
Кореспонденти за инкасо	134,294	134,194	—	
Депозити	14,799,530	8,571,638	6,227,892	
Дѣловъ капиталъ	153,100	3,007,300	—	2,854,200
Фондове	13 947	1,524,672	—	1,510,725
Амортизации на { имоти	—	72,928	—	72,928
Амортизации на { съмн. вземания	—	55,219	—	55,219
Срочни влогове	276,732	607,970	—	331,238
Детски влогове	153,713	2,392,101	—	2,238,388
Спестовни влогове	4,367,390	10,048,984	—	5,681,594
Текущи кредиторни смѣтки	11,665,111	15,791,937	—	4,126,826
Влогове за гаранции	592,266	985.024	—	392,758
Фондъ кооп. премия и парич. помощи	139,410	1,035,718	—	896,308
Фондъ осигуровка служащитѣ	12,796	274,110	—	261,314
Преводи и акредитиви	24,421,675	25,104,228	—	682,553
Б. З. К. Банка — занаятч. кредитъ	4,003	68.923	—	64,920
Лихви и комисионни	2,734,776	2,734,776	—	—
Гаранции (удостов. за гаранции)	1,533,346	3,609,312	—	2,075,966
Депо въ кредитна централа	—	300,000	—	300 000
Седанти	1,679,611	1,773,668	—	164,057
Инкасо при кореспонденти	134,294	134,294	—	—
Депозанти	7,934,748	14,162,640	—	6,227,892
Загуби и печалби	1,630,987	1,630,987	—	—
Обороти съ приключени смѣтки	8,446,648	8.446,648	—	—
Обща сума	221,033,331	221,033,331	27,936,886	27,936,886

ВЕДОМОСТЬ
Загуби и Печалби.

ДА ДАВА

№			
	I. Бюджетни разходи		
1	За персоналъ	294,155	
2	Абонаментъ и печатъ	7,555	
3	Канцеларски и др.	37,253	
4	Наемъ помѣщение	23,747	
5	Освѣтление и отопление	8,107	
6	Обществени осигуровки	3,500	
7	Командировки	10,000	
8	Облѣкло разсилния	1,500	
9	Възнаграждение управ. тѣла на заседание	17,400	
10	Отпразднуване кооперативния праздникъ	1,000	
11	Разни — непредвидени, благотв., данъци върху заплат. на банк. служит. и за усилване на др. §§ при недостигъ	39,946	444,163
	II. Погашение		
1	Амортизация на имотитѣ	24,263	
2	Амортизация на съмнителнитѣ вземания	3,000	27,262
	III. Лихви		
1	Отнесени лихви къмъ 1936 год.	114,235	
2	Платени и капитализ. лихви на срочни влогове	25,751	
3	„ „ „ „ „ безсрочни „	183,654	
4	„ „ „ „ „ спестовни „	295,069	
5	„ „ „ „ „ детски „	136,856	
6	„ „ „ „ „ гаранционни „	8,542	
7	„ „ „ „ фондъ коо. прем. и осиг. служ. вл.	62,329	
8	„ „ „ „ дългъ занаятч. кредитъ влогове	4,090	
9	Броени такси и ком. по преводи	12,794	
10	Платени данъци върху печалби за м. г.	66,026	
11	Разлика върху курса отъ банк. и цен. книжа	36	909,382
	IV. Чиста печалба		
1	5% отъ чистата печалба за фондъ под. кред. кооп.	12,509	
	Остатъка се разпредѣля съгл. чл. 79 отъ устава		
1	10% за резервенъ фондъ	23,767	
2	8% за културенъ фондъ	19,014	
3	5% за фондъ осигуряване служащитѣ	11,883	
4	10% за фондъ постр. банково здание	23,767	
5	3% за фондъ несъбираеми вземания	7,130	
6	5% за възнаграждение управ. съветъ	11,883	
7	2% за възнаграждение контр. съветъ	4,753	
8	5% за възнаграждение служащитѣ	11,883	
9	52% за фондъ коопер. прем. и парична помощь	123,590	250,179
	Всичко		1,630,987

ДА ЗЕМА

№		
	I. Лихви и комисионни.	
1	Лихви отъ заеми срещу поръчителство	762,980
2	„ „ сконтирани полици	20,221
3	„ „ заеми срещу залогъ	295,473
4	„ „ активни текущи смѣтки	72,746
5	„ „ вложени банкови излишъци	333,395
6	„ „ банкови ценни книжа	4,165
7	„ „ занаятчийски кредитъ	4,242
8	Печалба отъ продажба на фондови марки	1,113
9	Комисионни отъ преводи	32,265
10	„ „ инкасо	9,363
11	„ „ гаранции	27,082
12	Такси и порто отъ право пазене ценни книжа	15,440
13	Разни приходи	51,474
14	Разни изправления	1,028
	Всичко	1,630,987

ПРОВѢРИЛЪ КОНТРОЛЕНЪ СЪВЕТЪ:

Председатель: **Н. Певтичевъ**
Секретарь: **К. Боневъ**
Членъ: **Т. П. Ковачевъ**

Директоръ: **Н. Дѣлчевъ**
За счетоводитель: **П. Ан. Чернаевъ**

УПРАВИТЕЛЕНЪ СЪВЕТЪ:
Председатель: **Н. Дриновъ**,
Подпредседатель: **Ах. Х. Х. Ибрахимовъ**,
ЧЛЕНОВЕ: **Ат. Василевъ, В. Василевъ, С. Ивановъ. Л. Д. Лазаровъ, Ш. Рюстимовъ, Щ. Атанасовъ и Тод. Ив. Папучаровъ.**

Чиновническо Кооперативно Сп.-Застрахователно Дружество, клонове: ЖИВОТЪ, ПОЖАРЪ, ЗЛОПОЛУКА.

Извлѣчение изъ баланса на дружеството на 31. XII. 1935 г.

Застрахованъ капиталъ по кл. животъ	1.500.000.000
Новосключени застраховки по животъ презъ 1935 г.	200.000.000
Събрани премии по тритѣ клона презъ 1935 год.	90.750.000
Изплатени загуби отъ смъртни случаи и пожаръ	14.000.000

Отъ 1 августъ, 1934 г., въ съдружие съ Учителската взаимноосигур. и спомагателна каса, дружеството въведе нова застрахователна комбинация за снабдяване съ жилище.

Печалбитѣ на Чиновническото кооп. сп. застрахователно дружество сж предназначени за общеполезни цели: **даване парична помощь за бедно болни дружествени членове, подпомагане благотворителни и общеполезни начинания, създаване лѣчебни курортни станции за нуждающи се болни дружествени членове и пр.**

София, Бул. „Царя Освободитель" № 6.

За телеграми: „Чиновникъ"—София

ТЮТЮНЕВА ФАБРИКА

„ЗОРА"

Д. Г. СПАСОВЪ--ПЛОВДИВЪ

фабрикува най-приятни за пушене папироси, отъ стари тракийски яка тютюни.

КОЛАРО-СТОЛАРСКО СДРУЖЕНИЕ (КООПЕРАЦИЯ)

„ТРУДЪ"

въ с. **Устово, Смолянско,**

основана на 1 май, 1933 год.

Изработва файтони, каруци, врати, прозорци и др, дървени предмети, Единствена работилница въ Срѣдна Родопа за файтони и каруци съ 15 души постоянни работници и съ двигателна сила.

Приема и изпълнява бързо и грижливо поржчки,

съ най-умѣрени цени.

СКЛАДЪ

на първокачествена Асѣновградска (Станимашка) мастика и разни алкоолни и безалкоолни черни, червени и бѣли вина

на

Димитъръ Гочевъ и Хр. Чинковъ

отъ с. **Славейно (Карлуково), Смолянско.**

Пловдивъ, ул. „П. Каравеловъ" № 23.

МѢДНИКАРСКО СДРУЖЕНИЕ (КООПЕРАЦИЯ)

„АХЖ--ЧЕЛЕБИ"

въ с. **Устово, Смолянско,**

основана презъ 1933 год.

Изработва и продава на едро и дребно всѣкакви видове домашни готварски сждове и други мѣдникарски издѣлия.

СКЛАДЪ

на разни видове мѣстни и чуждестраннн солени риби, сардели въ кутии и колониялни стоки, собствена фабрика въ гр. Бургасъ.

на

БРАТЯ КАЦАРОВИ

отъ с. **Горно-Райково, Смолянско.**

Пловдивъ, ул. „Пулевъ“ № 4.

Телефонъ 437

АНАСТАСЪ В. ЯЗОВЪ

отъ с. **Левочево, Смолянско.**

Комисионеръ—посрѣдникъ и представитель на Народното Осигурително дружество

„БАЛКАНЪ“ въ София.

Прави всѣкакви застраховки.

Пловдивъ, ул. „П. Каравеловъ“ № 17.

Телефонъ 259.

АРХИТЕКТЪ
БОЯНЪ Н. ЧИНКОВЪ

отъ с. **Славейно, Смолянско.**

Проектира и ръководи всѣкакъвъ видъ частни и обществени постройки, изчисления на желѣзобетонови конструкции, извършва прегледи и оценки, има дългогодишна практика и опитность.

Пловдивъ, ул. „Св. Марина“ № 8.

Телефонъ 341.

ТУБЕНА ФАБРИКА

на

БРАТИЯ ЧИЛОВИ

отъ с. **Славейно, Смолянсно.**

Изработва всѣкакъвъ видъ туби за пасти, кремъ, бои за обуща и др. подобни.

Пловдивъ,—Филипово, ул. „Богданъ“, № 10.

Лѣтовище „Пампорово“

вила—пансионъ

на

Никола Ив. Чичовски

отъ с. **Чепеларе, Асеновградско.**

Всрѣдъ вѣчнозелени борови гори, китни поляни, горски балсаменъ въздухъ, дивна природа съ малини, боровинки и горски ароматни ягоди, съ кристална студена и целебна вода. Двуетажна сграда и слънчеви стаи съ едно до три легла, текуща вода, тераса за слънчеви бани, великолепна гостилница съ горски дивечъ, родопска пестърва, вкусно планинско месо и зеленчукъ. Телефонно съобщение и радио.

СЪДЪРЖАНИЕ:

По-главни печатни грѣшки.

1 — На стр. 20, редъ 13 отдоле на горе, вмѣсто *Сачанли*, чети **Чобанъ-кьой**, Дедеагачка околия.

На стр. 20, редъ 16 отдоле на горе, вмѣсто *по майка*, чети **по баща**.

2 — На стр. 75, редъ 9 отдоле на горе вмѣсто *1833—4* чети **1883—4** год.